

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

X 1977

ATHENS ANNALS
OF ARCHAEOLOGY

ΤΕΥΧΟΣ
1
ΑΘΗΝΑΙ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ»

«ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY»

(AAA)

Τὰ «Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν» εἶναι ἐξαμηνιαῖο περιοδικὸν γιὰ τὴν ἄμεση ἀρχαιολογικὴ ἐνημέρωση. Ἐκδίδονται ἀπὸ τὴν Γενικὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν κάθε Ἰανουάριον καὶ Ἰούλιον.

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ: ΝΙΚ. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων

ΣΥΝΤΑΞΗ: Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου

ΣΕΛΙΔΩΣΗ: Λουῖζα Μοντεσάντου

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ τῶν κειμένων στὰ ἀγγλικά: J. Binder

ΤΥΠΟΓΡ. ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Ἡλέκτρα Κουκουλιού, Σόνια Καλογεροπούλου - Κοντζιλέλου

ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ: Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ Α.Ε.

Εἰκόνα ἐξωφύλλου: Οἱ δύο χρυσῆς λάρνακες τοῦ καμαρωτοῦ τάφου.

© ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

«Athens Annals of Archaeology» is a periodical for the quick communication of the archaeological news from Greece. AAA is issued every January and July by the General Inspectorate of Antiquities and Restoration of the Ministry of Culture and Science.

DIRECTOR: N. YALOURIS, Inspector General of Antiquities and Historical Monuments

EDITOR: Athena G. Kaloyeropoulou

ART EDITOR: Louisa Montesantou

TRANSLATION in to English by Mrs J. Binder

TYPOGRAPHICAL CORRECTIONS: E. Koukoulou, Sonia Kaloyeropoulou - Kontzilelou

PRINTED: by K. MICHALAS S.A. Athens, Greece.

ADDRESS: TAP Service; Philellinon 20, Athens.

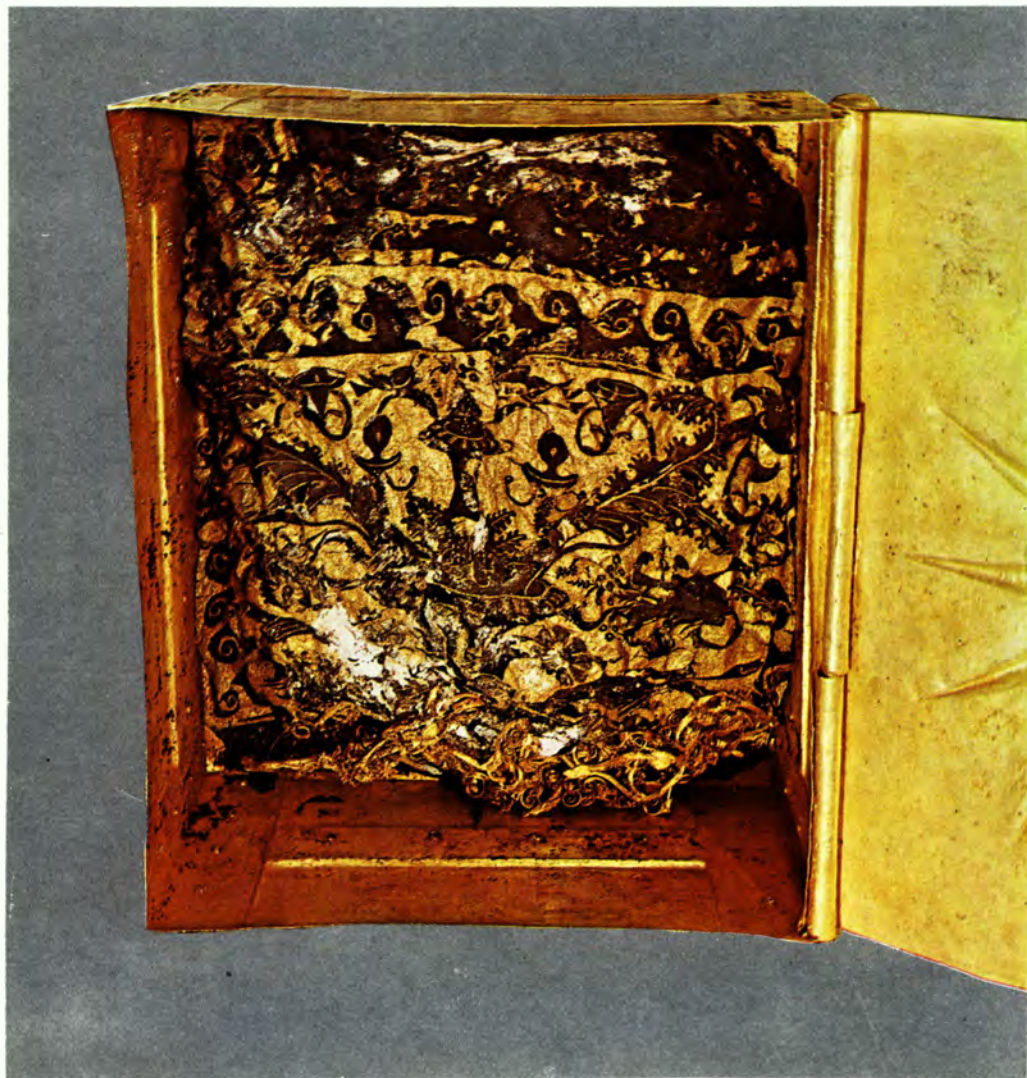
Picture on the cover: The two golden larnakes of the Chamber Grave.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίς		Page
<i>ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ</i>			
ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Βεργίνα. Οί βασιλικοί τάφοι της Μεγάλης Τούμπας	1 - 39		
MANOLIS ANDRONICOS, Vergina The royal graves in the Great Tumulus	—		40 - 72
Ε ΤΣΙΜΠΙΔΗΣ - ΠΕΝΤΑΖΟΣ, Μουσείο Κομοτηνής. Έπανεκθετικές εργασίες	73 - 76	Summary	77
Ν. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, Άρχαίο θέατρο στο Κουφονήσι Σητείας	77 - 81	Résumé	82 - 83
ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ, Γεράκι. Άγ. Σώζων	83 - 90	Summary	90 - 92
<i>ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ</i>			
Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Τά κυκλαδικά στοιχεία των Άρχανών	93 - 113	Summary	114 - 115
Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, Κεφαλληνιακά Γ' (Άπό την προϊστορική Κεφαλλονιά)	116 - 124	Summary	124 - 125
Α. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ - ΣΤΑΥΡΙΔΗ, Συμβολή στην εικόνα τοῦ Πιολυδεύκη	126 - 148	Zusammenfassung	148

Τὸ χρυσοπόρφυρο ὕφασμα ποὺ κάλυπτε τὰ ὅστά στὴν χρυσὴ λάρνακα τοῦ προθαλάμου τοῦ καμαρωτοῦ τάφου.

The purple and gold cloth which shrouded the burnt bones in the golden *larnax* of the antechamber of the chamber tomb.

ΒΕΡΓΙΝΑ

ΟΙ ΒΑΣΙΛΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΤΟΥΜΠΑΣ

Στὸν προηγούμενο τόμο αὐτοῦ τοῦ περιοδικοῦ¹, δημοσίευσα σύντομη ἔκθεση γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1976 στὴ Μεγάλῃ Τούμπῃ τῆς Βεργίνας. Σ' αὐτὴν ἔδωσα συνοπτικὰ τὴν ἱστορία τῶν ἐρευνῶν μου ἀπὸ τὸ 1952, ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ ἐπιχείρησα νὰ ἐξηγήσω τὸ λόγο τῆς κατασκευῆς της. Τὰ εὐρήματα τοῦ 1976 μὲ ὁδήγησαν στὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ πρόταση τοῦ καθηγητῆ Nicholas Hammond γιὰ ταύτιση τῆς Βεργίνας μὲ τὴς Αἰγῆς μπορούσε νὰ βρεῖ τὴν ἀρχαιολογικὴ τῆς ἐνίσχυση ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι διαπιστώνουμε μιὰ βίαιη καταστροφὴ τοῦ νεκροταφείου, τὴν ὁποία σχετίσα μὲ τὴ σύληση τῶν βασιλικῶν τάφων ἀπὸ τοὺς μισθοφόρους Γαλάτες ποὺ ἄφησε ὡς φρουρὰ ὁ Πύρρος, ὅταν στὰ 274/3 π.Χ. κατέλαβε τὴν παλαιὰ πρωτεύουσα τῶν Μακεδόνων. Ἄν ἡ ὑπόθεση αὕτῃ ἦταν, ὅπως φαινόταν, ὀρθή, τότε ἡ λογικὴ συνέπειά της θὰ ἦταν νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ Μεγάλῃ Τούμπῃ ἐγίνε ὕστερα ἀπ' αὕτῃ τὴν καταστροφὴ ἀπὸ τὸν Ἀντίγονο Γονατᾶ, γιὰ νὰ καλύψει τοὺς συλημένους τάφους καὶ προπάντων γιὰ νὰ προστατεύσει τὸν δικό του τάφο ἀπὸ κάθε παρόμοια παραβίαση. Καὶ τελείωνα:

«Ἄν οἱ ὑποθέσεις αὐτὲς ἔχουν, ὅπως νομίζω, κάποια λογικὴ στερεότητα, τότε ἡ Μεγάλῃ Τούμπῃ τῆς Βεργίνας ἀποχτᾶ ἐντελῶς ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ἀνασκαφὴ της μπορεῖ νὰ μᾶς χαρίσει τὴν πιὸ ἀπίστευτῃ ἀμοιβή».

Ἀρχίζοντας τὴν πρώτη συνοπτικὴ ἔκθεση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1977 μπορῶ νὰ πῶ ὅτι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ὑπόθεση, ἡ τελευταία αἰσιόδοξη πρόβλεψη ἐπιβεβαιώθηκε πέρα ἀπὸ κάθε προσδοκία². Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1977 μᾶς ἔδωσε κιόλας τὴν πιὸ ἀπίστευτῃ ἀμοιβή. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει πὼς ἡ ἀρχικὴ ὑπόθεση ἔχει μεταβληθεῖ σὲ μιὰν ἀπόλυτῃ καὶ ἀναντίρρητῃ βεβαιότητά. Ἐχει ἐνισχυθεῖ πολὺ σημαντικά, δὲν ἔχει διαψευσθεῖ, ἀλλὰ χρειάζεται ἀκόμα πρόσθετα στοιχεῖα, ποὺ μπορούμε νὰ προσδοκοῦμε ἀπὸ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας. Ἡ προσδοκία μας γίνεται μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Μεγάλῃς Τούμπας βρίσκεται οὐσιαστικὰ στὴν ἀρχὴ της, γιατί μόνον τώρα γιὰ πρώτη φορὰ κατορθώσαμε νὰ φθάσουμε στὸ φυσικὸ ἔδαφος σὲ ἀρκετὴ ἔκταση, νὰ γνωρίσουμε τὴν ἀνατομία τοῦ

1. AAA IX (1976), σ. 123 κ.π.

2. Θεωρῶ ὑποχρέωσή μου νὰ προσθέσω ἔδω με-

τύμβου καλύτερα και να αποκαλύψουμε όχι μόνο τις πρώτες κατασκευές που κάλυπτε, αλλά και ένδειξεις που μαρτυρούν πειστικά για άλλες κατασκευές πολύ σημαντικές. 'Επειδή δὲν εἶναι κατάλληλος ὁ χώρος για λεπτομερειακή παράθεση ὅλων τῶν ανασκαφικῶν δεδομένων, θὰ περιοριστῶ να σημειῶσω: (α) πῶς στὸ κέντρο περίπου τῆς Τούμπας ἀποκαλύφθηκε ἓνα μέρος μιᾶς περιέργης λίθινης κατασκευῆς πού εἶναι πιθανόν ὅτι καλύπτει καί προστατεύει πολλαπλὰ ἓνα μεγάλο ταφικό μνημεῖο· (β) πῶς ἀπὸ τὴ νότια παρυφῆ τῆς Τούμπας πρὸς τὸ κέντρο συναντήσαμε ἀπίστευτα πλούσια λατύπη, πού ἀποτελοῦνταν κατὰ μέγιστο μέρος ἀπὸ μαρμάρينو ὑλικό καί κατὰ δεύτερο λόγο ἀπὸ πωρόλιθο. 'Επειδὴ τὰ ταφικά οἰκοδομήματα πού βρέθηκαν τὸ 1977 ἔχουν πολὺ λίγα μαρμάρινα μέλη καί ἐπειδὴ οἱ στρωματογραφικὲς ἐνδείξεις δείχνουν ὅτι ἡ λατύπη εἶναι μεταγενέστερη ἀπ' αὐτά, προκύπτει τὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὴ πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ κάποιο ἄλλο ταφικό μνημεῖο, πιθανότατα ἀπ' αὐτὸ πού καλύπτεται ἀπὸ τὴ λίθινη κατασκευή, καί (γ) ἡ στρωματογραφία τῆς Τούμπας μᾶς ἐπιτρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι στὸ κέντρο της, στὸ σημεῖο δηλαδὴ τῆς λίθινης κατασκευῆς, πρέπει νὰ εἶχε σκαφεῖ μεγάλος λάκκος, τέτοιος πού θὰ χρειαζόταν γιὰ τὴν οἰκοδόμηση ἑνὸς μεγάλου ὑπόγειου κτίσματος. 'Ετσι, ἡ συνέχιση τῆς ανασκαφῆς ἐξακο-

λουθεῖ νὰ εἶναι ἐξαιρετικά ἐλκυστική, ιδιαίτερα γιὰ τὸν ανασκαφέα, πού στόχος του ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὁ τάφος γιὰ τὸν ὁποῖο κατασκευάστηκε ἡ Μεγάλῃ Τούμπα. Μόνον ἡ ἀνέγερση αὐτοῦ τοῦ τάφου θὰ προωθήσει καίρια τὴν ἔρευνα καί θὰ φωτίσει τὰ πολλὰ προβλήματα πού ἔχουν θέσει τὰ δύο ταφικά οἰκοδομήματα καί τὰ θεμέλια τοῦ τρίτου οἰκοδομήματος, πού ἀποκάλυψε ἡ ανασκαφὴ τοῦ περασμένου χρόνου. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι χρήσιμο νὰ διατυπώνονται « ὑποθέσεις ἐργασίας », ὅπως συνηθίζουν νὰ τις ἀποκαλοῦν οἱ 'Αγγλοσάξωνες, γιὰ νὰ μᾶς ὁδηγοῦν στὴν παραπέρα ἔρευνα, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐπιφύλαξη πάντα πῶς τὴν ἐπιβεβαίωση ἢ τὴν ἀνατροπὴ τους θὰ τὴν προσφέρουν ὅχι « εὐφρεῖς εἰκασίαι » καί συλλογισμοί, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ ανασκαφικὴ ἐργασία καί ἡ συστηματικὴ μελέτη ὅλων τῶν διαθέσιμων στοιχείων.

'Εγραφα στὴν περυσινὴ ἔκθεση (ὁ.π. σ. 123) ὅτι « πλάταινα τὴν ανασκαφὴ στὸ κέντρο, ἀνοίγοντας κρατήρα διαμέτρου 35 - 40 μ. ὥς ἓνα βάθος 5 - 6 μ. ». Σ' αὐτὸν τὸν χώρον προχώρησα καί τὸ 1977 μὲ στόχο νὰ φθάσω στὸ φυσικὸ ἔδαφος. Οἱ ἐργασίες ἄρχισαν στίς 30 Αὐγούστου καί συνεχίστηκαν σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ ὥς τὰ τέλη Σεπτεμβρίου. Γιὰ ανασκαφικοὺς ἀλλὰ καί γιὰ πρακτικοὺς λόγους ἀνοιξα μιὰ νέα τομὴ πλάτους 5 - 10 μ. ἀπὸ τὴ νότια παρυφῆ τῆς Τούμπας πρὸς τὸ κέντρο. Σ' αὐτὴ τὴν τομὴ βρέθηκε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς

ρικὲς ἄλλες πληροφορίες. 'Η περυσινὴ μου ἔκθεση μὲ τὴν αἰσιόδοξη ὑπόθεση, μαζί μὲ προφορικὲς συζητήσεις, προκάλεσαν τὸ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀγαπητοῦ φίλου καί συναδέλφου κ. Γιάννη 'Αναστασιάδη, προπρύτανη τότε τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Τὸ ἐνδιαφέρον του συμμερίστηκαν τόσο ὁ Πρύτανης κ. Γιάννης Δεληγιάννης ὅσο καί ὁ ἀντιπρύτανης κ. Θεοφάνης Χριστοδούλου. Καθὼς λοιπὸν ἡ ανασκαφὴ τῆς

Βεργίνας γινόταν μὲ πιστώσεις τοῦ Πανεπιστημίου, φρόντισαν ὥστε νὰ ἐγγραφεῖ, γιὰ πρώτη φορὰ στὸν προϋπολογισμό, εἰδικὸ αὐξημένο κονδύλιο 1 ἑκατομμυρίου δραχμῶν. 'Ετσι, ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἐπιτυχίας τῆς ανασκαφῆς τοῦ 1977 τὸ χρωστῶ στοὺς ἀγαπητοὺς αὐτοὺς φίλους καί συναδέλφους καί οἱ εὐχαριστίες μου εἶναι ἐγκάρδιες καί θερμὲς τόσο γι' αὐτὸ, ὅσο καί γιὰ τὸν ἐνθουσιασμό καί τὴν συμπαράστασή τους σὲ ὅλη

λατύπης. Μὲ τὶς ἐργασίες αὐτὲς κατορθώσαμε νὰ ἔχουμε γιὰ πρώτη φορὰ μιὰ ολοκληρωμένη εἰκόνα τῆς στρωματογραφίας τῆς Τούμπας. Ἀκόμη, ἀποκαλύψαμε κοντὰ στὸ κέντρο τῆς τὴν περίεργη λίθινη κατασκευὴ πού εἶχε ὕψος περισσότερο ἀπὸ 3 μ. καὶ μῆκος περὶ τὰ 20 μ. Ἡ ἀρχικὴ ἐντύπωση, ὅτι πρόκειται γιὰ λιθοσωρό, ἀποδείχθηκε λανθασμένη· ὅταν μπορέσαμε νὰ ἀφαιρέσουμε τὸ χῶμα ἀπὸ τὸ ἐπάνω μέρος³ σὲ ἀρκετὴ ἔκταση διαπιστώσαμε πὼς οἱ ἀργεῖς πέτρες ἦταν τοποθετημένες μὲ πολλὴ ἐπιμέλεια, ἔτσι ὥστε σχηματίζουν ὀριζόντιο ἐπίπεδο. Καὶ ὅσο μύορεσα νὰ διαπιστώσω τὰ πλάγια τοιχώματα πρέπει νὰ ἦταν σχεδὸν κάθετα. Τὸ σκάμμα ἔφτασε ὡς τὸ φυσικὸ ἔδαφος πού βρισκόταν στὸ σημεῖο ἐκεῖνο 12 - 12,30 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς Τούμπας. Ἐπιχειρήσαμε μὲ πέντε δοκιμαστικὰς τομὲς βάθους 2,30 - 3 μ., φθάνοντας δηλαδὴ σὲ συνολικὸ βάθος 15 μ., νὰ συναντήσουμε εἴτε κάποιο σημεῖο τοῦ ταφικοῦ μνημείου πού ὑποθέταμε πὼς ὑπάρχει στὸ κέντρο, εἴτε τὸ λάκκο πού ἀνοίχτηκε γιὰ τὴν κατασκευὴ του. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ἀρνητικὸ. Ὁ τάφος, πού πιστεύω πὼς ὑπάρχει κάπου στὸ κέντρο, πρέπει νὰ βρίσκεται λίγο δυτικότερα· ἢ ὑπαρξὴ ὅμως τῆς λίθινης κατασκευῆς σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ τριγωνομετρικὸ σημεῖο δὲν ἐπέτρεπε νὰ ἐπεκτείνουμε τὴν ἀνασκαφὴ πρὸς τὰ ἐκεῖ.

Ἡ ἀνάγκη μᾶς ὑποχρέωνε νὰ ἀναθεωρή-

σουμε τὸ πρόγραμμα ἐργασίας καὶ νὰ μεταθέσουμε γιὰ τὸν ἐπόμενον χρόνον τὶς ἐλπίδες μας, ἐτοιμάζοντας στὸ μεταξὺ νέα σημεῖα προσπέλασης. Ἔτσι ἀνοίξαμε μιὰ νέα τάφρο λίγο βορειότερα ἀπὸ τὸ κέντρο καὶ μιὰ δευτέρη ἀπὸ τὴ νότια παρυφὴ τῆς Τούμπας περὶ τὰ 15 μ. δυτικότερα ἀπ' αὐτὴν ὅπου συναντήσαμε τὴ λατύπη. Οἱ ἐργασίες σ' αὐτὴ τὴν τελευταία φάνηκε πὼς μπορεῖ νὰ εἶναι γόνιμες, γιατί σύντομα διακρίναμε πὼς ἡ ἐπίχωση τῆς Μεγάλης Τούμπας κάλυπτε στὴν τομὴ αὐτὴ παλαιότερο τύμβο. Ἡ στρωματογραφικὴ διάκριση δὲν ἦταν δύσκολη, ἀφοῦ ὁ παλαιότερος τύμβος ἦταν κατασκευασμένος ἀπὸ τὸ γνωστὸ κοκκινόχωμα τῶν τύμβων τοῦ νεκροταφείου τῆς Βεργίνας⁴, ἂν καὶ περιεῖχε καὶ λίθους καὶ μικρὴ ποσότητα χαλκιδῶν, ἐνῶ ἡ ἐπίχωση τῆς Μεγάλης Τούμπας σ' ἐκεῖνο τὸ τμήμα ἀποτελοῦνταν ἀπὸ χαλκίκα καὶ ἄμμο. Ὄταν ἡ ἀνασκαφὴ ἔφτασε περίπου στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀρχικοῦ ἐδάφους, συναντήσαμε τὴν ἄκρη ἐνὸς περιέργου τοιχαρίου, τὸ ὁποῖο εἶχε ἐπίχρισμα ἀπὸ χοντρὸ ἀββεστοκονίαμα στὴν ἐπάνω ἐπιφάνειά του καθὼς καὶ στὴν ἀνατολικὴ κάθετο· ἢ ἄλλη ὄψη του, ἡ δυτικὴ, ἦταν γυμνή. Προσεκτικὴ ἔρευνα στὴ γύρω περιοχὴ ἀποκάλυψε δύο συστάδες ἀπὸ σπασμένα καὶ καμένα ὄστρακα. Ἡ μία συστάδα, περὶ τὰ 8 μ. βόρεια ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ τοιχαρίου, ἔδειχνε ὅτι εἶχε τελεσθεῖ ἐκεῖ κάποιος ἐναγισμὸς· τὸ κοκκινόχωμα ἦταν

τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς. Θὰ ἦταν ὥστόσο παράλειψή μου ἂν δὲν εὐχαριστοῦσα θερμὰ καὶ ὅλους ἐκείνους τοὺς ἀρμόδιους τοῦ Πανεπιστημίου, τῆς Τεχνικῆς καὶ Οἰκονομικῆς Ὑπηρεσίας, πού μὲ βοήθησαν πρόθυμα νὰ ξεπεράσω τὶς πολλαπλὰς γραφειοκρατικὰς δυσκολίες πού προκύπτουν σὲ τέτοια θέματα.

3. Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἦταν ἐξαιρετικὰ δύσκολη, γιατί στὸ σημεῖο ἀκριβῶς ἐκεῖνο ὑπῆρχε τριγωνο-

μετρικὸ σημεῖο τῆς Γεωγραφικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Στρατοῦ, πού δὲν μπορούσαμε οὔτε νὰ μετακινήσουμε οὔτε νὰ κάνουμε τομὲς πού θὰ δημιουργοῦσαν κίνδυνον γιὰ τὴν ἀσφάλειά του. Ἀργότερα, μὲ τὴν ἐξαιρετικὰ δραστήρια ἐνέργεια τοῦ ἐπιτελάρχου τοῦ Β' Σώματος Στρατοῦ, ταξιάρχου κ. Μαραθιοῦ, πήραμε τὴν ἄδεια νὰ τὸ ἀφαιρέσουμε.

4. Βλ. Μαν. Ἀνδρόνικου, Βεργίνα Ι, Τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων, σ. 150 - 151.

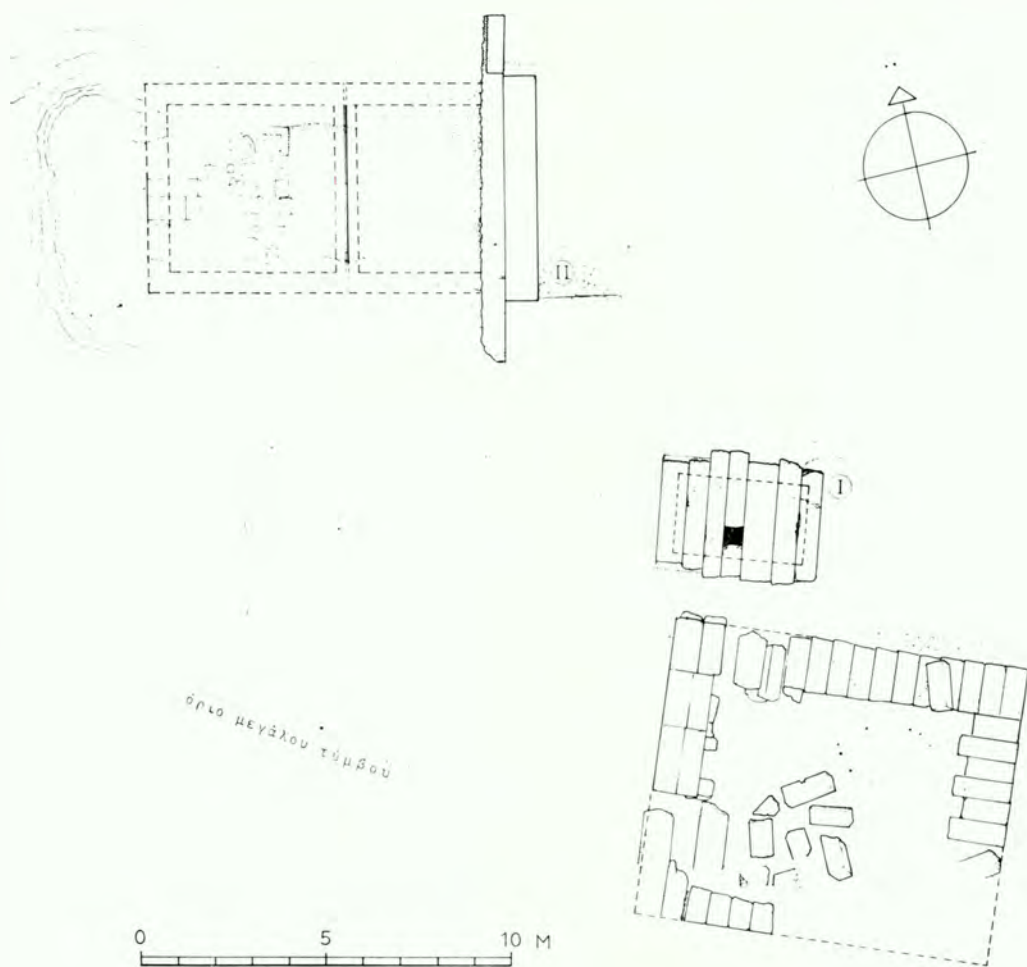

Είκ. 1. 'Ο «κιβωτιόσχημος» τάφος και τὰ θεμέλια τοῦ γειτονικοῦ οἰκοδομήματος.

ἐλαφρὰ καμένο σὲ μιὰ κυκλική ἔκταση περὶ τὰ 80 ἐκ. καὶ σὲ μικρὲς κοιλότητες βρισκόνταν ἀποτεφρωμένα ὅστὰ μικρῶν ζώων ἢ πουλιῶν, καθαρὴ στάχτη καὶ τὰ ὄστρακα. Εὐκόλα διακρίνονταν ὄστρακα ἀπὸ ἓνα τουλάχιστο « ψαροπινάκιο » καὶ μικρὰ σκυφίδια. Στὴν ἄλλη συστάδα ὑπῆρχαν λαβὲς ἀπὸ πελίκη καὶ ὄστρακα ἄλλων μικρῶν ἀγγείων. Ἡ πρώτη ἐντύπωση, τόσο ἡ δική μου ὅσο καὶ τῶν δύο συνεργατῶν μου, τῆς κ. Χρ. Παλιαδέλη καὶ τῆς δ. Στ. Δρούγου, ἡ ὁποία μάλιστα μελετᾷ εἰδικότερα τὰ ἀγγεῖα τῶν τάφων τῆς Πέλλας πού ἀνήκουν στὸν 4ο αἰῶνα π.Χ., ἦταν ὅτι χρονολογοῦνται μέσα στὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα καὶ μάλιστα στὸ 3ο τέταρτο. Ἡ ἐντύπωση αὕτη ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὴ συνέχεια τῆς ἐρευνας. Ὅταν τελειώσαμε τὸν καθαρισμὸ

τοῦ κυκλικοῦ χώρου τοῦ « ἐναγισμοῦ », ἀφαιρέσαμε προσεκτικὰ τὸ καμένο χῶμα καὶ διαπιστώσαμε ὅτι βρισκόμασταν ἐπάνω στὴ βόρεια ἄκρη τοῦ τοιχαρίου πού ἐπισημάναμε νοτιότερα. Ἔτσι ἀποκαλύφθηκε ὁ περίεργος αὐτὸς τοῖχος πού εἶχε ἐπιχρισμένη τὴν ἄνω ἐπιφάνειά του καὶ τὴ μία μόνον ὄψη του· τὸ μήκος του ἦταν 9,10 μ. καὶ στὸ βόρειο πέρασ του διαπιστώσαμε πὼς ἦταν κατασκευασμένος ἀπὸ ὠμὰ πλιθάρια. Ἀμέσως ἦρθαν στὸν νοῦ μου οἱ 3 τάφοι τοῦ τύμβου LXXIII τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ κ. Φ. Πέτσα στὸ νεκροταφεῖο τῆς Βεργίνας⁵, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τους χρονολογοῦνται χωρὶς δυσκολία στὴν ἴδια περίοδο μὲ τὰ ὄστρακα, δηλαδὴ στὸ 3ο

5. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 228 κ.π.

Εικ. 2. Το πρώτο σχέδιο της ανασκαφής.

τέταρτο του 4ου π.Χ. αιώνα. Έτσι γνωρίζαμε τη χρονολογία αυτού του τοίχου προτού ακόμη διαπιστώσουμε τον προορισμό του.

Η συνέχεια της ανασκαφής στάθηκε μια αδιάκοπη σειρά ευχάριστων και άπροσδό-

κητων εκπλήξεων. Έτσι, άμέσως ύστερα από την αποκάλυψη του πρώτου αυτού τοίχου, άποκαλύφθηκε ό δυτικός τοίχος των θεμελίων ενός άλλου κτιρίου και πολύ κοντά σ' αυτόν οι καλυπτήριες πλάκες ένός υπόγειου « κιβωτιόσχημου » τάφου

(εἰκ. 1), ἐνῶ πολὺ σύντομα διαπιστώθηκε πὼς ὁ πρῶτος « περίεργος » τοῖχος ἀποτελοῦσε τὸ « στηθαῖο » ἐνὸς μεγάλου καμαρωτοῦ τάφου μὲ λαμπρὴ πρόσοψη.

Εἶναι ἀδύνατο νὰ δοθοῦν στὴ συνοπτικὴ αὐτὴ ἐκθεση ὅλα τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα καὶ νὰ συζητηθοῦν τὰ προβλήματα ποὺ προκύπτουν ἀπ' αὐτά. Εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ περιορισθῶ στὴν παράθεση τῶν ἀπαραίτητων ἐκείνων πληροφοριῶν ποὺ θὰ ἐπιτρέψουν στοὺς ἀναγνώστες αὐτοῦ τοῦ κειμένου — ἀρχαιολόγους στὴν πλειονότητα —, νὰ σχηματίσουν μιὰ σαφὴ καὶ σωστὴ εἰκόνα τῶν εὐρημάτων στὴ φάση αὐτὴ τῆς ἀνασκαφῆς. Εἶναι αὐτονόητο πὼς ὅποιαδήποτε κρίση τοῦ ἀνασκαφέα ἔχει χαρακτῆρα προκαταρκτικό, ἀφοῦ δὲν εἶχε οὔτε τὸ χρόνο οὔτε τὴ δυνατότητα νὰ προχωρήσει καὶ στὴν πιὸ στοιχειώδη μελέτη τῶν εὐρημάτων, ὄντας ὑποχρεωμένος νὰ ἀπασχοληθεῖ κυρίως μὲ τὰ πρακτικὰ προβλήματα ποὺ ἀφοροῦν στὴ συντήρηση, καθαρισμό καὶ ἀποκατάστασή τους, παράλληλα μὲ τὶς πανεπιστημιακὲς τοῦ ὑποχρεώσεις.

Ὅπως φαίνεται στὸ πρῶτο (ἀτελὲς ἀκόμα) σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς (εἰκ. 2), τὰ τρία οἰκοδομήματα βρίσκονται τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο στὰ νότια κράσπεδα τῆς Μεγάλης Τούμπας. Τὸ νοτιότερο ἀπ' αὐτὰ πρέπει νὰ εἶχε οἰκοδομηθεῖ στὴν νότια παρυφὴ τοῦ παλαιότερου τύμβου, ποὺ κάλυπτε τοὺς δύο τάφους, ἦταν ὑπέργειο καὶ μαρτυρεῖ ἴχνη βίαιης καταστροφῆς. Ἔχει διαστάσεις $9,60 \times 8$ μ. στὴ θεμελίωσή του, ποὺ εἶναι τὸ μόνο τμῆμα τῆς κατασκευῆς ποὺ σώθηκε. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δόμους τῶν θεμελίων, βρέθηκαν, ἀποτεθειμένα δίπλα σ' αὐτά, πολλὰ κομμάτια μαρμάρινα ἀπὸ μέλη τῆς ἀνωδομῆς, ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένης ἐργασίας· μιὰ πρόχειρη χρονολόγησή τους τὰ τοποθετεῖ στὸ 2ο μισὸ τοῦ

4ου π.Χ. αἰῶνα. Ὅλα αὐτὰ τὰ λείψανα, θεμέλιοι τοῖχοι καὶ μαρμάρινα θραύσματα, εἶχαν καλυφθεῖ ἀπὸ στρώμα λατύπης.

Σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση βόρεια τοῦ οἰκοδομήματος αὐτοῦ βρέθηκε ὁ « κιβωτιόσχημος » τάφος. Οἱ καλυπτήριοι πωρόλιθοι βρίσκονται στὸ ἐπίπεδο τῶν θεμελίων τοῦ πρώτου, τὰ ὅποια μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑπολογίσουμε τὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους τὴν ἐποχὴ τῆς κατασκευῆς του. Ἀκόμη ἡ γειτνίαση τῶν δύο, ἐνὸς ὑπόγειου καὶ τοῦ ἄλλου ὑπέργειου, ὁδηγεῖ, νομίζω, στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ὑπόγειος τάφος πρέπει νὰ εἶχε κτισθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ ἄλλο οἰκοδόμημα· σὲ ἀντίθετη περίπτωση, ἡ ἐκσκαφὴ τοῦ λάκκου δίπλα στὰ θεμέλια ὄχι μόνο θὰ ἦταν ἐπικίνδυνη, ἀλλὰ θὰ προκαλοῦσε πολλές δυσκολίες στὶς οἰκοδομικὲς ἐργασίες τοῦ τάφου. Ὁ τάφος αὐτὸς βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὸν τύμβο ποὺ κάλυπτε καὶ τὸν μεγάλο καμαρωτὸ τάφο, ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀρχικῆς ἐπίχωσης εἶχε ἀναστατωθεῖ ἀπὸ τοὺς συλητές του καὶ ἔτσι καλυπτόταν ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς Μεγάλης Τούμπας. Ὅταν ἀποκαλύφθηκε, διαπιστώθηκε ὅτι εἶχε παραβιασθεῖ ἀπὸ δύο σημεῖα· τὸ ἓνα ἦταν στὴ δυτικὴ πλευρὰ καὶ τὸ ἄλλο στὴν κάλυψή του, ἀλλὰ καὶ τὰ δύο ἀνοίγματα βρέθηκαν ξανακλεισμένα πρόχειρα. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ εἶχε τοποθετηθεῖ ἓνας πωρόλιθος, ἐνῶ στὸ ἐπάνω μέρος εἶχαν σωρευθεῖ περισσότερα κομμάτια ἀπὸ πωρόλιθους καὶ ἀργοὺς λίθους, γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τὴν εἰσροὴ τῶν χωμάτων. Τοῦτο πρέπει νὰ ἐγίνε ὕστερα ἀπὸ τὴ σύληση καὶ πρὶν ἀπὸ ἢ κατὰ τὴν κατασκευὴ τῆς Μεγάλης Τούμπας. Ὁ τάφος εἶχε στὸ ἐξωτερικὸ διαστάσεις $2,90 \times 4,30$. Στὸ ἐσωτερικὸ εἶχαν εἰσχωρήσει χώματα ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἀνοίγμα καὶ κάλυπταν ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ δυτικοῦ τμήματος, κυρίως τὴ ΒΔ γωνία. Στὸ ἐσωτερικὸ οἱ τυμβωρύχοι

Εικ. 3. Καθιστή γυναικεία μορφή στὸν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ «κιβωτίσχημου» τάφου.

είχαν δοκιμάσει νά καταστρέψουν σὲ ἓνα σημεῖο καὶ τὸν βόρειο τοῖχο, ἐπειδὴ ἴσως φαντάσθηκαν ὅτι στὸ σημεῖο ἐκεῖνο θὰ μπορούσε νά κρύβεται κάποιος θησαυρός. Ἡ κατασκευὴ τοῦ τάφου ἦταν ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένη· χαρακτηριστικὰ ἀναφέρω ὅτι καὶ οἱ καλυπτήριοι παρόλῳ εἶχαν ἀναθύρωση, κάτι ποὺ εἶναι ἐντελῶς ἀσυνήθιστο σὲ παρόμοια κτίσματα. Οἱ ἐσωτερικὲς διαστάσεις εἶναι : $3,50 \times 2,09$ μ. καὶ τὸ ὕψος 3 μ. Ἡ σύλληψη τοῦ τάφου ἦταν ὁλοκληρωτικὴ· τὰ μόνα λείψανα ποὺ βρέθηκαν ἦταν ἐλάχιστα ὀστρακα ἀπὸ δύο μελαμβαφῇ σταμπωτὰ πινάκια καὶ μαρμάρινα κομμάτια ἀπὸ ἓνα κοχύλι. Αὐτὸ σημαίνει πὼς τὸ περιεχόμενο τοῦ τάφου ἦταν πολύτιμο, ἀποτελοῦνταν δηλαδὴ ἀπὸ ἀντικείμενα χάλκινα, ἀσημένια καὶ χρυσά. Ἀλλὰ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου ὑπῆρχαν καὶ σώθηκαν τὰ πολυτιμότερα γιὰ μᾶς εὐρήματα: οἱ τοιχογραφίες. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο, ὅλοι οἱ ὑπόλοιποι ἦταν κατάγραφοι. Ἡ ταινία μὲ ἀντωποὺς γρύπες καὶ ἓνα λουλούδι ἀνάμεσά τους ποὺ ὀριζε τὸ κάτω πέρασ τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι ἴσως μιὰ συνηθισμένη διακόσμηση. Ἀλλὰ οἱ ὑπόλοιποι ἀποτελοῦν ἔργα ὑψηλῆς τέχνης. Στὸν νότιο μακρὸ τοῖχο διατηροῦνται τρεῖς γυναικεῖες μορφὲς ἀποδομένες βασικὰ μὲ περίγραμμα. Μολονότι δὲν ἔχουν ἀκόμη καθαρισθεῖ καὶ μεγάλα τμήματα καλύπτονται ἀπὸ ἄλατα, μπορούμε νά διακρίνουμε τὴν ποιότητα καὶ εὐγένεια τῆς γραμμῆς, τὴν ἀσφάλεια τῆς σχεδίασης καὶ τὴν στερεότητα τῆς φόρμας, ποὺ ἀνάγονται στὴν κλασικὴ παράδοση, ὅπως ἔχει φτάσει σὲ μᾶς ἀπὸ τὶς λευκὲς ληκύθους τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα. Τὴν ἴδια καλλιτεχνικὴ στάθμη μαρτυρεῖ (εἰκ. 3) καὶ ἡ μοναχικὴ καθιστὴ μορφή ποὺ βρίσκεται στὸ μέσο τοῦ ἀνατολικοῦ στενοῦ τοίχου. Σ' ὅλες αὐτὲς τὶς μορφὲς

διακρίνει κανεὶς μιὰ σχεδιαστικὴ ἱκανότητα ἀπὸ τὶς πιὸ σπάνιες. Ἀλλὰ τὶς χρωματικὲς ἀξίες, τὴ συνθετικὴ δύναμη καὶ τὶς καταχτήσεις τοῦ χώρου ποὺ εἶχε ἐπιτύχει ἡ ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ τοῦ 4ου προχριστιανικοῦ αἰώνα, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ λιγοστὲς γραπτὲς μαρτυρίες ποὺ σώθηκαν, δὲν θὰ μπορούσαμε νά τὶς διαπιστώσουμε μὲ τὰ ἴδια μας τὰ μάτια, ἂν δὲν ὑπῆρχε ἡ τοιχογραφία τοῦ βόρειου τοίχου. Σὲ ὅλη του σχεδὸν τὴν ἑκτασὴ τῶν 3,50 μ. ἀπλώνεται ἡ τολμηρὴ καὶ σπάνια σκηνὴ τῆς ἀρπαγῆς τῆς Περσεφόνης ἀπὸ τὸν Πλούτωνα (εἰκ. 4). Μπροστὰ ἀπὸ τὸ τέθριππο τοῦ θεοῦ τρέχει ὁ Ἑρμῆς· ἐπάνω στὸ ἄρμα ὄρθιος ὁ θεὸς μὲ τὸ σκῆπτρο στὸ δεξιὸ χέρι, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατᾷ ἀπὸ τὴ μέση τὴν Περσεφόνη ποὺ τεντώνει ἀπεγνωσμένα τὸ κορμὶ καὶ τὰ χέρια τῆς πρὸς τὰ πίσω, ἐκεῖ ποὺ βρίσκεται γονατισμένη καὶ ἐντρομὴ ἡ φίλη τῆς Κυάνη· ἀνίκανη νά τὴ βοηθήσει, ὑψώνει τὰ χέρια τῆς σὲ μιὰ χειρονομία τρόμου καὶ ἀπελπισίας (εἰκ. 5). Ἐπιτέλους, βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ ζωγραφικὴ δημιουργία τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, ποὺ μπορούμε νά ἐκτιμήσουμε γιὰ πρώτη φορὰ ὅλη τὴ δύναμή της. Σχέδιο, χρῶμα, σύνθεση, κίνηση, ἦθος, τεχνικὰ καὶ καλλιτεχνικὰ ἐπιτεύγματα, ποὺ προσπαθοῦσαμε νά μαντέψουμε πίσω ἀπὸ τὶς ἀδύναμες περιγραφὲς ἢ τὶς μιμήσεις τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἡ πρώτη ἐντύπωση ποὺ ἀποκόμισα, μόλις τὴν εἶδα, ἦταν πὼς εἶναι τὸ ἔργο ἑνὸς δημιουργοῦ ποὺ ζωγραφίζει σίγουρα καὶ σταθερά, ἄσφαλτα καὶ γρήγορα. Ἡ γραμμὴ ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴ μέση τῆς Περσεφόνης καὶ καταλήγει στὰ δάχτυλα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ της ἀποτελεῖ ἐκπληκτικὸ δεῖγμα μιᾶς εὐχύμης καὶ εὐαίσθητης μονοκονδυλίας. Οἱ πινελιὲς τῆς κόμης τοῦ Πλούτωνα, μὲ τὴν ἱμπρεσιονιστικὴ φόρμα τοῦ χρώματος εἶναι τὸ δεύ-

Εικ. 4. 'Ο Πλούτων καὶ ἡ Περσεφόνη. Βόρειος τοῖχος τοῦ «κιβωτιόσχημου» τάφου.

τερο τέτοιο δείγμα. Ἡ βαθιὰ μενεξεδιά χρωματιστὴ ἁρμονία τοῦ ἱματίου τοῦ θεοῦ, καθὼς κυματίζει κάτω ἀπὸ τὸ γυμνὸ κορμὶ τῆς Κόρης, προβάλλοντας καὶ ὑπογραμμίζοντας τὴν πλαστικὴ διαγραφὴ τῆς νεανικῆς σάρκας, ἀποτελεῖ ἕναν ἀκόμα μάρτυρα τῆς ζωγραφικῆς γνώσης καὶ τόλμης τοῦ τεχνίτη. Τέλος, ἡ χρωματικὴ σύζευξη κίτρινου, κυανοῦ καὶ μενεξεδιοῦ στὴ μορφὴ τῆς Κυάνης, μὲ τὴν ἐπικράτηση τῆς κυανῆς ἀπόχρωσης (ὑποδήλωση τοῦ ὀνόματος ;), ἐπιβεβαιώνει τὰ προηγούμενα. Μιὰ πρώτη, πρόχειρη ἔρευνα καὶ σκέψη μὲ ὁδήγησε στὴ γνώμη πὼς ἡ σύνθεση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὸν ὀνομαστό, ἀλλὰ ἄγνωστο στὴν πραγματικότητα, ζωγράφο τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰῶνα, τὸν Νικόμαχο.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΒΔ ἀπὸ τὸν τάφο αὐτό, ἀποκαλύφθηκε τὸ στηθαῖο τοῦ καμαρωτοῦ τάφου, ποὺ βρισκόταν στὸ κέντρο περίπου τοῦ παλαιοῦ τύμβου, ποὺ πρέπει νὰ εἶχε ὕψος μεγαλύτερο ἀπὸ 4 μ. Ἡ διάμετρος του δὲν εἶναι ἀκόμα γνωστὴ μὲ ἀκρίβεια, ἀλλὰ ὑπολογίζω ὅτι ξεπερνᾶ τὰ 20 μ. Ὅπως σημείωσα παραπάνω, τὸ πλάτος τοῦ στηθαίου ἔφτανε τὰ 9,10 μ. Σὲ ἀπόσταση 1,60 μ. ἀπὸ τὰ δύο πέρατά του ὑπῆρχαν τὰ δύο ἄκρα τοῦ γείσου τῆς πρόσοψης, ποὺ ἐξεῖχε ἀπὸ τὸ στηθαῖο 0,87 μ. καὶ εἶχε πλάτος 5,60 μ. Ἐτσι, ἡ πρόσοψη τοῦ τάφου ἔμοιαζε μὲ πρόσταση ποὺ ἀκουμποῦσε ἐπάνω στὴ λευκὴ ἐπιφάνεια αὐτοῦ τοῦ στηθαίου. Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς κορυφῆς τοῦ γείσου διαπιστώσαμε ὅτι ἡ ταινία του ἦταν κόκκινη καὶ ἀμέσως πρὶν κάτω ἡ σίμη ποὺ σχηματιζόταν εἶχε λευκὰ ἀνθέμια ἐπάνω στὴν κυανὴ ἐπιφάνεια. Διέκοψα τὴν ἀποχρώματωση τῆς πρόσοψης ἀμέσως καὶ ζήτησα τὴν ἀποστολὴ ἐιδικῶν τῶν συνεργειῶν συντηρήσεως τοιχογραφιῶν. Εἶχαμε τὴν τύχη νὰ ἐργάζεται στὸ διπλὰνὸ χωριό, τὰ Παλατί-

σια, ἕνα τέτοιο συνεργεῖο γιὰ τὴ στερέωση τῶν μεταβυζαντινῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Ὑστερα ἀπὸ συνεννόηση μὲ τὴν Ἑφορὸν Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, κ. Εὐτυχία Νικολαΐδου, καὶ τὸν ἐπικεφαλῆς τῶν συντηρητῶν Βορείου Ἑλλάδος, παλαιὸ καὶ ἀγαπητὸ φίλο κ. Φώτῃ Ζαχαρίου, ἤρθαν στὴ Βεργίνα οἱ κκ. Πέτρος Σγοῦρδος καὶ Γιώργος Κωνσταντινίδης. Ὁ τελευταῖος ἀνέλαβε μὲ ὑποδειγματικὴ εὐσυνειδησία καὶ ἐργατικότητα τὴν ἀποκάλυψη τῆς πρόσοψης. Ἡ ἐργασία του ἀπέδωσε σύντομα ἀπροσδόκητους καρπούς, ὅταν κάτω ἀπὸ τὸ γεῖσο ἄρχισε νὰ προβάλλει μιὰ ζωγραφιστὴ ζωφόρος ὕψους 1,16 μ. καὶ μήκους 5,56 μ. (εἰκ. 6). Ἄν καὶ στὴ φάση αὐτὴ τῆς ἀνασκαφῆς δὲν προχωρήσαμε πέρα ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ χώματος ποὺ ἦταν προσκολλημένο στὴν ἐπιφάνεια καὶ τὴν προσωρινὴ μόνο « στερέωση » (φιξάρισμα) τῶν χρωμάτων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν, μποροῦμε νὰ διακρίνουμε καθαρὰ τὴ σύνθεση καὶ τὸ θέμα τῆς τοιχογραφίας. Ἀριστερὰ στὴν ἄκρη, διακρίνεται ἕνα ζαρκάδι λαβωμένο μὲ ἀκόντιο· ἀκολουθεῖ ἕνας ἱππῆας ποὺ κινεῖται πρὸς τὸ βάθος ἀριστερὰ καὶ εἰκονίζονται ἄλλοι καὶ ἱππῆας ἀπὸ πίσω σὲ μιὰ πολὺ τολμηρὴ ὄψη 3/4· δεξιότερα, ὑπάρχει ἕνα γυμνὸ δέντρο, στὴ συνέχεια πεζὸς μὲ δόρυ, ὕψηλὴ στήλη, πεζὸς ποὺ κινεῖται πρὸς τὰ δεξιὰ ἐμπρὸς πρὸς κάποιον θήραμα· πίσω ἀπ' αὐτὸν διακρίνεται δεύτερο γυμνὸ δέντρο, ὕστερα ἄλλος ἱππῆας πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ τὸ δόρυ στὸ δεξιὸ του χέρι, τρίτο γυμνὸ δέντρο, δύο πεζοί, θήραμα ἢ θηράματα καὶ κυνηγετικὰ σκυλιὰ καὶ στὴν ἄκρᾳ δεξιὰ ἄλλος πεζὸς πρὸς τὰ δεξιὰ, ὅπου διακρίνονται ἄλλα ἄγρια θη-

Εἰκ. 5. Ἡ Κυάνη ἀπὸ τὴν ἀρπαγὴ τῆς Περσεφόνης τοῦ «κιβωτίσχημου» τάφου. →

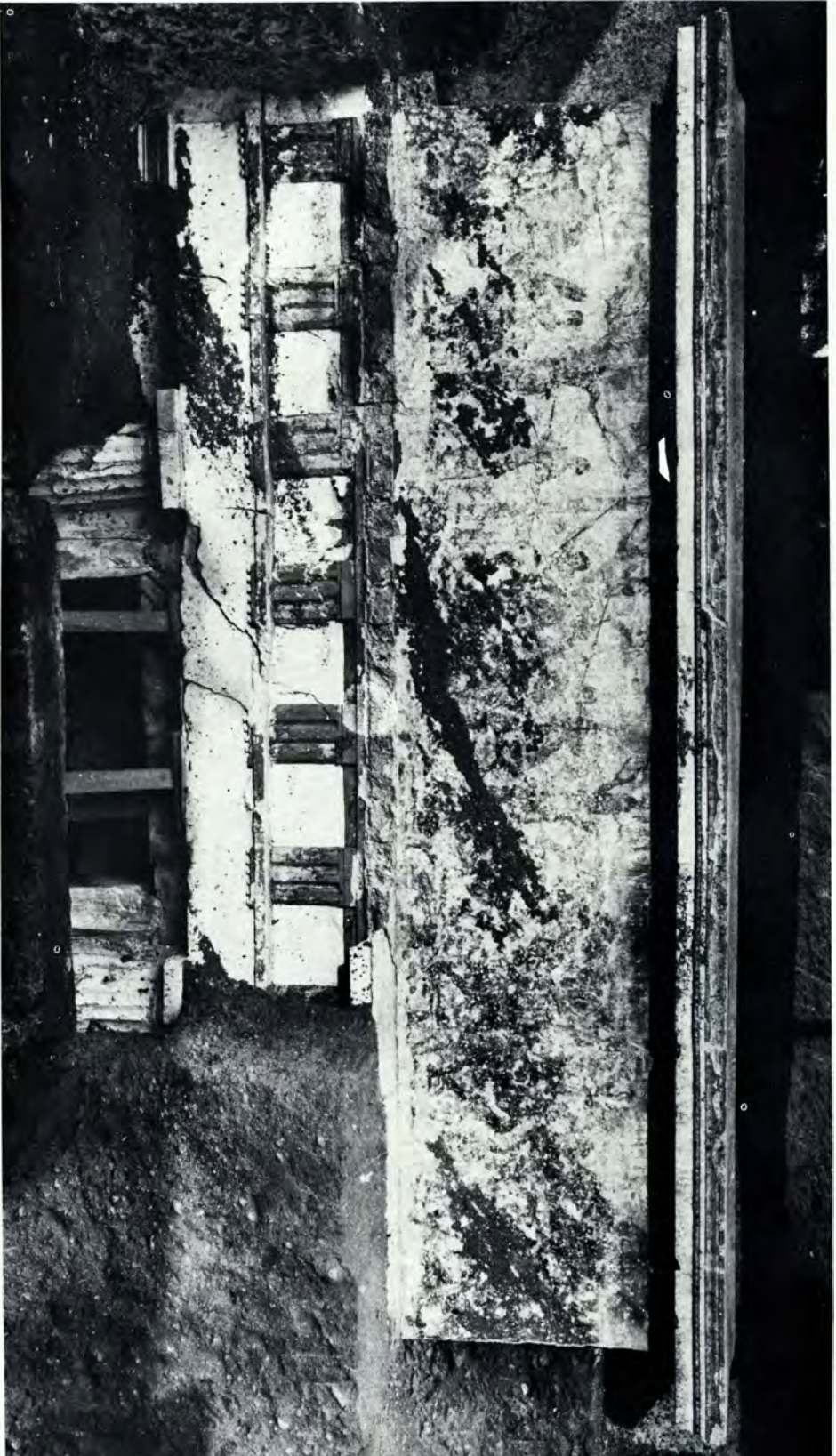

ρία. Ἀνάμεσα στοὺς δύο πεζοὺς καὶ λίγο δεξιότερα ἀπὸ τὸν ἱππέα προβάλλει ἐπάνω σὲ λευκὸ ἄλογο (ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι καφέ) νὰ κινεῖται ἀπὸ τὸ βάθος πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἕνας ἱππέας, ὑψηλότερα ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους, ὥριμος ἄντρας (ὅλοι οἱ ἄλλοι εἶναι νεανίες), μισοκρυμμένος πίσω ἀπὸ τὸ λαιμὸ τοῦ ἁλόγου του, καί, στὸ ὑψωμένο δεξιὸ χέρι ἔχει τὸ κοντάρι, ἔτοιμος νὰ χτυπήσει τὸ θήραμα ποὺ βρίσκεται μπροστά του. Εἶναι πρόδηλο πὼς ἡ κίνηση ὅλης τῆς σύνθεσης κατευθύνεται πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο, ὅπου πυκνώνουν οἱ μορφές καὶ συντελεῖται ὁ στόχος τοῦ κυνηγιοῦ. Γιατὶ ὅλη αὐτὴ ἡ μοναδικὴ τοιχογραφία εἰκονίζει κυνήγι λιονταριοῦ καὶ κάπρων. Ἄν καὶ δὲν εἶναι δυνατό νὰ διακρίνει κανεὶς τὶς μορφές καθαρά, ἔχω τὴν ἐντύπωση πὼς ὁ ἱππέας τοῦ λευκοῦ ἁλόγου τουλάχιστο ἀποτελεῖ πορτραῖτο. Ἀξιοσημείωτο ἀκόμα εἶναι ὅτι ὁ νεαρὸς ἱππέας, ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στὸ δεύτερο καὶ τὸ τρίτο δέντρο, φορεῖ στεφάνι ἀπὸ πράσινα φύλλα^{5α}.

Δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία πὼς ἡ τοιχογραφία αὐτὴ ἀποτελεῖ μιὰ ἐξαίρετη ζωγραφικὴ σύνθεση, τὴ μοναδικὴ δημιουργία τῆς μεγάλης ἐλληνικῆς ζωγραφικῆς ποὺ γνωρίζουμε ὥς τώρα, μαζὶ μὲ τὴν τοιχογραφία τοῦ Πλούτωνα ἀπὸ τὸν γειτονικὸ τάφο. Μολονότι τὰ δύο ἔργα εἶναι σχεδὸν σύγχρονα, οἱ στυλιστικὲς διαφορὲς εἶναι πολὺ σημαντικές. Ἡ τολμηρὴ καὶ γρήγορη πινελιὰ τῆς μικρότερης σύνθεσης δὲν ὑπάρχει στὴν τοιχογραφία τοῦ κυνηγιοῦ. Ἐδῶ οἱ συνθετικὲς ἀπαιτήσεις τοῦ ἔργου ἦταν μεγαλύτερες ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν ἔκταση τῆς ἐπιφάνειας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ

τὸ ἴδιο τὸ θέμα. Ὁ ζωγράφος δούλεψε μὲ πολλὴ προσοχὴ καὶ γνώση, ἀφοῦ μελέτησε πρῶτα τὶς δυνατότητες ποὺ τοῦ πρόσφερε ἡ ἐπιφάνεια ποὺ διέθετε, ἀλλὰ καὶ τὶς δυσκολίες ποὺ αὐτὴ δημιουργοῦσε. Γιὰ πρώτη φορὰ βλέπουμε τὴν προσπάθεια νὰ δηλωθεῖ κάποιον τοπίο καὶ νὰ χαραχτηριστεῖ ὁ χώρος, ὅπου κινοῦνται οἱ μορφές: τὸ ζαρκάδι ποὺ τρέχει ἀριστερά, ὁ ἱππέας ποὺ καλπάζει πρὸς τὸ βάθος, τὰ δέντρα, ἡ στήλη, ὁ ἱππέας ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὸ βάθος καὶ ἡ διάταξη τῶν θηραμάτων σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα δημιουργοῦν τὸν χώρο καὶ τὸ τοπίο. Θὰ τολμοῦσα νὰ πῶ πὼς ὑπάρχει ἡ αἴσθησις μιᾶς τρίτης διάστασης πέρα ἀπὸ τὶς προοπτικὲς συνιζησεις, ὅσο δειλὰ κι ἂν πραγματώνεται ἡ εἰκαστικὴ τῆς ἀπόδοσις. Ἄν καὶ δὲν ἔχουμε ἀκόμα τὴ δυνατότητα νὰ μελετήσουμε καλὰ τὰ χρώματα, μποροῦμε νὰ διακρίνουμε μιὰ πλούσια χρωματικὴ κλίμακα ποὺ κινεῖται ἀπὸ τὸ λευκὸ τοῦ ἁλόγου καὶ τοῦ βάθους ὡς τὰ πολὺ σκοῦρα δέντρα καὶ τὰ θηράματα, περνώντας ἀπὸ τὶς ἐνδιάμεσες βαθμίδες τῶν θερμῶν (πορτοκαλοκίτρινο, ἀνοιχτὸ κόκκινο, καφέ, ἀνοιχτὸ μενεξεδὶ πρὸς βιολέ) καὶ λιγότερο τῶν ψυχρῶν χρωμάτων (πράσινο, ἀποχρώσεις κυανοῦ). Πολλὰ σχεδιαστικὰ καὶ συνθετικὰ στοιχεῖα, ἀκόμη ὀρισμένα ἀσυνήθιστα μοτίβα, ὅπως τὰ γυμνωμένα δέντρα, καὶ ἡ χρωματικὴ κλίμακα ἐπιτρέπουν, νομίζω, μιὰ συσχέτιση αὐτῆς τῆς τοιχογραφίας μὲ τὸ πιθανὸ πρότυπο τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ Δαρείου. Ἄν, ὅπως δέχονται οἱ περισσότεροι ἐρευνητές, ἡ ζωγραφικὴ σύνθεση ποὺ ἀντιγράφει τὸ ψηφιδωτὸ πρέπει νὰ ἔγινε γύρω στὰ 320 π.Χ., τότε δὲν εἶναι καθόλου ἀπίθανη ἡ σκέψη πὼς ὁ ἴδιος τεχνίτης, λίγα χρόνια νωρίτερα, ἐκτέλεσε αὐτὸ τὸ ἔργο. Ἀνάμεσα στὰ δύο ἡ μάχη τοῦ Ἀλεξάνδρου μαρτυρεῖ

5α. Μετὰ τὸν πρῶτον καθαρισμό, διακρίναμε ἄλλες δύο ἀνδρικές μορφές πεζῶν, μιὰ στὴν ἀριστερὴ ἄκρῃ τῆς τοιχογραφίας καὶ ἄλλη στὸ δεξιὸ πέρασ.

Εικ. 6. Ἡ πρόσοψη τοῦ καταγάρτου τάφου.

μεγαλύτερη πείρα, ασφάλεια σχεδιαστικής, προπάντων ώριμότητα. Η τοιχογραφία της Βεργίνας βρίσκεται στο στάδιο των αναζητήσεων και των ικανοτήτων που δεν έχουν ακόμα ολοκληρωθεί. Είναι ωστόσο πρόωρο να προχωρήσουμε πέρα από τις πρώτες αυτές εντυπώσεις, προτού συντελεσθεί ο τελικός καθαρισμός του έργου. Τό μόνο που μπορούμε να επαναλάβουμε με βεβαιότητα είναι ότι βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα σημαντικό δημιούργημα της μεγάλης ελληνικής ζωγραφικής. Μιά σύγκριση με τις γνωστές τοιχογραφίες του Kazanlak επιτρέπει να διαπιστώσουμε τη μεγάλη ποιοτική διαφορά των δύο έργων.

Μετά την αποκάλυψη της τοιχογραφίας⁶, προχωρήσαμε βαθύτερα και για να ανασκάψουμε την πρόσοψη, αλλά προπάντων για να φτάσουμε στη θύρα, από όπου θα μπορούσαμε να δούμε το έσωτερικό και να μπου με μέσα στον τάφο. Έτσι διαπιστώσαμε ότι, κάτω από την τοιχογραφία, υπήρχε δεύτερο γείσο που προστάτευε τον δωρικό θριγκό. Και έδω ή ταινία είναι χρωματιστή (κόκκινη) με κόσμηση λευκού μαιάνδρου. Τα τρίγλυφα είχαν φωτεινό κυανό χρώμα που σαζόταν σε εξαιρετικά καλή κατάσταση· το ίδιο χρώμα είχαν και οι κανόνες και σταγόνες του επιστυλίου. Η ανασκαφή προχώρησε σε μικρό βάθος κάτω από το επιστύλιο. Στο σημείο της θύρας υπήρχε εξωτερικά τοίχος από μεγάλους πωρολίθους, για να συγκρατεί τις ώθησεις της επίχωσης και να προστατεύσει τη θύρα από κατάρρευση. Ο τοίχος αυτός βρισκόταν λίγο έξω από τις

παραστάδες και έφθανε λίγο πιο κάτω από το ύψος του υπερθύρου. Το κενό ανάμεσα σ' αυτόν και στη θύρα, που είχε το πλάτος των παραστάδων, είχε γεμίσει με χώμα, όχι όμως ως το ύψος του υπερθύρου· άφηνε έτσι ένα κενό 0,20 - 0,25 μ. κάτω από το υπέρθυρο. Αυτό στάθηκε η αιτία που το υπέρθυρο έπαθε διάτμηση σε δύο σημεία (κοντά στα σημεία επαφής με τις παραστάδες) και συγκρατήθηκε μόνον έπειδή στο έσωτερικό πέρας του πατούσε επάνω στα θυρόφυλλα. Ωστόσο, η πίεση που δημιουργούσε στις παραστάδες προκάλεσε σ' αυτές αρκετές ρωγμές και αποφλοιώσεις στο επάνω μέρος τους, ενώ ταυτόχρονα υποχρέωσε και το υπερκείμενο τμήμα του επιστυλίου και των τριγλύφων να συμπιεσθούν. Εύτυχως η ζημία είναι μικρή και, ελπίζω, όχι επικίνδυνη. Όπως διαπιστώθηκε από προσεκτική μέτρηση, η απόκλιση του θριγκού από την κάθετο προς τα μέσα δεν ξεπερνά στο μέγιστό της σημείο τα 0,095 μ. Φυσικά, έγινε άμέσως υποσύλωση του υπερθύρου και σταμάτησε η ανασκαφή σ' αυτό το σημείο.

Με τη μετακίνηση του τελευταίου άνω πωρολίθου αποκαλύφθηκε το άνοιγμα της θύρας και η ευχάριστη έκπληξη ήταν ότι η μαρμάρινη δίφυλλη θύρα ήταν ανέπαφη και κλειστή. Αυτό σήμαινε ότι πιθανότατα ο τάφος ήταν ασύλητος. Ως αυτό το στάδιο των εργασιών είχα προχωρήσει με την εντύπωση ότι ο τάφος θα ήταν συλημένος και θα εισερχόμασταν στο έσωτερικό από την κατεστραμμένη θύρα. Για το λόγο αυτό είχα αποκαλύψει ένα μικρό

6. Άμέσως μόλις άρχισε η αποκάλυψη, ο τοίχος προστατεύθηκε με πρόχειρο στέγαστρο και η τοιχογραφία καλύφθηκε με μαύρο ύφασμα. Πρόχειρο στέγαστρο κάλυπτε και το άνοιγμα του «κιβωτίσχημου» τάφου. Όσο προχωρούσαν οι έρ-

γασίες, τα στέγαστρα επεκτείνονταν και όταν διακόπηκαν και τα δύο μνημεία είχαν πλήρη κάλυψη και προστασία από τα νερά της βροχής. Στη συνέχεια έγινε ολοκληρωτική προστασία από όλα τα σημεία με μονωτικό ύλικό.

Εικ. 7. Γενική όψη του θαλάμου από τὸ σημεῖο τοῦ ανοίγματος.

μόνο τμήμα τῆς καμάρας ἀμέσως πίσω ἀπὸ τὴν πρόσοψη καὶ εἶχα διαπιστώσει ὅτι εἶχε παχιά ἐπίστρωση ἀπὸ πολὺ καλὸ καὶ ὕδατοστεγὲς ἀσβεστοκονίαμα, κάτι ποὺ μοῦ ἦταν ἄγνωστο ἀπὸ τοὺς ἄλλους μακεδονικοὺς τάφους ποὺ ἤξερα. Μολονότι βρισκόμασταν πιά πέρα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Ὀκτώβρη καὶ οἱ καιρικὲς συνθῆκες τῆς Μακεδονίας εἶναι ἀπρόσφορες γιὰ ἀνασκαφὴ τέτοιαν ἐποχὴ, ἔκρινα ὅτι ἔπρεπε

νὰ προχωρήσω μὲ κάθε τρόπο στὴν ἔρευνα τοῦ ἐσωτερικοῦ. Δὲν ἦταν μονάχα καὶ τόσο ἡ δικαιολογημένη περιέργεια τοῦ ἀρχαιολόγου ποὺ εἶχε τὴν τύχη νὰ βρεῖ ἕναν ἀσύλητο τάφο, ὅσο καὶ οἱ λόγοι ἀσφαλείας ποὺ δὲν ἐπέτρεπαν νὰ ἀφήσουμε σ' αὐτὴ τὴν κατάσταση τὸ μνημεῖο ὁλόκληρο τὸν χειμῶνα. Ἡ παραβίαση τῆς θύρας ἦταν ἀνέφικτη καὶ ἂν ἀκόμα συνεχίζαμε τὴν ἀνασκαφὴ ὥς τὸ δάπεδο τῆς εἰσό-

δου. Ένας ήταν ο μοναδικός, κατά τη γνώμη μου, δρόμος να προχωρήσουμε: Αυτός που γνωρίζουμε ότι χρησιμοποιούσαν οι έμπειρότατοι αρχαίοι τυμβωρύχοι. Να αποκαλύψουμε δηλαδή την καμάρα και να αφαιρέσουμε τον τελευταίο από τους κεντρικούς θολίτες, το κλειδί, αυτόν που στηρίζεται στον πίσω τοίχο του τάφου. Για να φθάσουμε όμως εκεί έπρεπε να αφαιρέσουμε την τεράστια έπίχωση σε όλο το μήκος της καμάρας, που άλλωστε άγνοούσαμε. Τελικά αποδείχθηκε πώς το μήκος της καμάρας ξεπερνούσε τα 9 μ. και το συνολικό μήκος του τάφου πλησιάζει τα 10 μ.⁷

Όταν προχωρήσαμε αρκετά στην αφαίρεση της έπίχωσης από την καμάρα και έλπίζαμε ότι πλησιάζουμε στο στόχο μας βρεθήκαμε σε ένα νέο έμπόδιο, πολύ ένδιαφέρον κι αυτό. Στο πίσω μέρος της καμάρας, σε όλο σχεδόν το πλάτος της και σε μήκος 3,50 μ. περίπου, υπήρχε σωρός από ώμες πλίνθους· προσεκτική εξέταση έδειξε πώς πρέπει να ανήκουν σε μια τετράπλευρη κατασκευή, που έγινε ενώ ακόμη το κονίαμα της καμάρας ήταν νωπό,

7. Σ' αυτό το στάδιο της άνασκαφής δεν μπορούμε να έχουμε με ακρίβεια το έξωτερικό μήκος και πλάτος του οικοδομήματος. Γνωρίζουμε τις έσωτερικές διαστάσεις: θάλαμος: μήκος 4,46 μ., πλ. 4,46 μ., ύψ. 5,30 μ. Προθάλαμος: μήκ. 3,66 μ., πλ. 4,46 μ., πάχος μεσοτοίχου 0,56 μ., πίσω τοίχου 0,56 μ. Έχουμε δηλ. $0,56 + 4,46 + 0,56 + 3,66 = 9,24$ μ. Αν προσθέσουμε 0,56 μ. για τον τοίχο της πρόσοψης φθάνουμε τα 9,80 μ. Υπάρχουν όμως τα στοιχεία της πρόσοψης, πεσσοί κλπ., και δεν έχει εξακριβωθεί ή σχέση του στηθαίου με τον τοίχο της πρόσοψης. Όπωςσδήποτε, το συνολικό μήκος δεν είναι μικρότερο από τα 10 μ., πράγμα που σημαίνει πώς ο τάφος αυτός είναι ο μεγαλύτερος απ' όλους τους γνωστούς μακεδονικούς τάφους. Επίσης, είναι και ο υψηλότερος έσωτερικά.

όπως προκύπτει από τα σαφή ίχνη που άφησε ή πρώτη στρώση των πλίνθων έπάνω σ' αυτό. Πολλές από τις πλίνθους είχαν ίχνη φωτιάς, και μικρά κομμάτια άπανθρακωμένων ξύλων έδειχναν ότι προέρχονται από κάποια πυρά. Είναι πιθανόν ότι ή κατασκευή αυτή άποτελούσε ένα είδος βωμού και κατέρρευσε σε σωρό κάτω από το βάρος της έπίχωσης του τύμβου. Μέσα στο σωρό των πλίνθων και του χώματος που δημιουργήθηκε από την κατάρρευση, βρέθηκαν δύο σιδερένια ξίφη λυγισμένα και πιθανότατα καμένα, μία αίχμη από δόρυ ή σάρισσα και πολλά σιδερένια κομμάτια από ίπποσκευές· ανάμεσα σ' αυτά υπάρχουν χαλινοί και θαυμάσια άνθemia. Όλα αυτά ήταν πιθανότατα καμένα. Η μόνη εξήγηση που μπορώ να δώσω αυτή τη στιγμή είναι ότι όλα αυτά προέρχονται από τα λείψανα της πυράς του νεκρού και άποτέθηκαν εκεί ύστερα από την ταφή του κατά τη διάρκεια ταφικής λατρευτικής τελετής. Η ύπαρξη ίπποσκευών σημαίνει τη θυσία και καύση αλόγων στη νεκρική πυρά, γεγονός που άνακαλεί την όμηρική ταφή του Πατρόκλου.

Αφαιρέσαμε από την πλίνθινη αυτή κατασκευή τα άνωτερα στρώματα και προχωρήσαμε ως την καμάρα μόνο στο δυτικό πέρας, όπου έπρεπε να εργαστούμε. Εκεί διαπιστώσαμε ότι το άσβεστοκονίαμα είχε πάχος μεγαλύτερο από 0,10 μ. (σε μερικά σημεία έφθανε τα 0,20 μ.) και έξείχε πέρα από τον δυτικό τοίχο του τάφου περί τα 0,40 μ.

Με την αφαίρεση του άκρoίου θολίτου σχηματίσθηκε άνοιγμα πλάτους 0,34 μ., αρκετό πρώτα για να δοϋμε το έσωτερικό του θαλάμου, και στη συνέχεια να κατεβούμε σ' αυτόν με ξύλινη σκάλα. Δεν είναι ο χώρος κατάλληλος για να εκθέσει ο άνασκαφέας τις ψυχικές αντιδράσεις που

δοκίμασε μιὰ τέτοια μοναδική στιγμή στη σταδιοδρομία του ως αρχαιολόγος. Είναι ωστόσο εύκολο νά υποθέσει κανείς πώς παρ' ὅλη τὴν ψυχραιμία πού ἦταν υποχρεωμένος νά διαθέτει, γιὰ νά ἀντιμετωπίσει τὴν κατάσταση μετὰ τὴν ἐπιστημονικὴ εὐθύνη πού ἐπιβαλλόταν ἐκείνη τῇ στιγμή, αἰσθάνθηκε βαθύτατη συγκίνηση καὶ δέος στὴ θέα ἑνὸς πλούσιου ταφικοῦ θαλάμου πού εἶχε μείνει ἀνέπαφος μέσα στοὺς αἰῶνες, ἀπὸ τὴν ὥρα πού εἶχαν κλείσει οἱ

μαρμάρινες θύρες του ὕστερα ἀπὸ τὴν τελετὴ τῆς ταφῆς. Ἡ πολύχρονη ἐνασχόλησή του μετὰ τὰ ταφικὰ ἔθιμα, ἀντὶ νά ἀμβλύνει τὸ συναισθηματικὸ στοιχεῖο, τὸ ὅξυνε σὲ τέτοιο βαθμό, ὥστε συνειδητοποιοῦσε « ξὺν ὅλῃ τῇ ψυχῇ » καὶ πέρα ἀπὸ κάθε ἐπιστημονικὴ θεώρηση τὸ συγκλονιστικὸ γεγονός πού πραγματώνει ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα κάποιες ἀνεπανάληπτες στιγμές, ὅταν κατορθώνει νά διασχίζει τὶς χιλιετηρίδες καὶ νά ἐγγίζει μετὰ τὶς ἀνθρώ-

Εἰκ. 8. Τὰ χάλκινα ἀντικείμενα στὴν ἀριστερὴ γωνία τοῦ θαλάμου.

πινες αίσθήσεις τη ζωντανή πραγματικότητα του παρελθόντος. Έκείνη την ώρα συνυπήρχαν μέσα στον ανασκαφέα ή ικανοποίηση του έρευνήτη και ή ένοχη του ιεροσύλου. Και φυσικά ή πρώτη εξάλειψε τη δεύτερη.

Δέν είναι περιττό νά αναφερθεῖ ἐδῶ ή διαδικασία πού ἀκολουθήσαμε. Πρῶτα - πρῶτα πρέπει νά σημειωθεῖ ή βοήθεια ἐνός πλήθους συνεργατῶν, πού ὁ καθένας στόν τομέα του πρόσφερε τήν ἀνεκτίμητη συμβολή του. Ὁ τεχνίτης κ. Σπ. Καρδάμης μέ τό γιό του βρίσκονταν ἀπό τή στιγμή πού ἄρχισε ή ἀποκάλυψη τῆς πρόσοψης καί ἀνέλαβαν τή δύσκολη δουλειά τῆς ἄμεσης ἀναστηλωτικῆς καί ὑποστηλωτικῆς ἐργασίας σέ ὅσα σημεῖα κρίθηκε ἀπαραίτητη ή ἄμεση ἐπέμβαση. Οἱ ἴδιοι πραγματοποίησαν τήν ἀφαίρεση τοῦ θολίτη τῆς καμάρας. Ἀπό τήν ὥρα πού ὑποθέσαμε πῶς ὁ τάφος μποροῦσε νά εἶναι ἀσύλητος, εἶχα φροντίσει νά ἐξασφαλίσω τήν παρουσία τοῦ ἔμπειρου τεχνίτη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, κ. Δημ. Μαθιοῦ, πού στάθηκε πολῦτιμος συνεργάτης σέ ὅλη τή συνέχεια τῶν ἐργασιῶν. Ἡ παρουσία ἐνός εἰδικοῦ φωτογράφου μέ πείρα καί γνώση μεγάλη ἦταν ἐντελῶς ἀπαραίτητη. Ἐκρίνα πῶς ὁ κ. Σπύρος Τσαβδάρουλου ἦταν ὁ πιό κατάλληλος γιά τό δύσκολο καί ἐξαιρετικά σημαντικό ἔργο τῆς ἄμεσης φωτογραφικῆς τεκμηρίωσης. Δέχθηκε τήν πρόσκλησή μου καί βρισκόταν στή Βεργίνα μιὰ μέρα πρὶν ἀπό τό ἄνοιγμα τοῦ τάφου. Τά ἀποτελέσματα τῆς ἐργασίας του δέν ἔχουν ἀνάγκη τῆς δικῆς μου κρίσης, γιατί ἔχουν ἀποσπάσει κιόλας τό θαυμασμό ὅλων ὅσοι γνώρισαν τά εὐρήματα ἀπό τίς δικές του ἄσπογες φωτογραφίες. Τό ἀρχαιολογικό τμήμα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου διαθέτει ἀρχιτέκτονα καί εἵμαστε τυχεροί πού

ἔχουμε ὡς συνεργάτη τόν κ. Γιάννη Κιαγιά, πού πέρα ἀπό τίς εἰδικές του γνώσεις καί ἱκανότητες ἔχει τό πιό σημαντικό προσόν, νά ἀγαπᾷ τά ἀρχαῖα μνημεῖα. Ὡστόσο, ἔκρινα χρήσιμο νά ἐνισχυθεῖ ὁ κ. Κιαγιάς καί μέ δεύτερο ἀρχιτέκτονα, ὥστε νά γίνουν οἱ ἀπαραίτητες ἀποτυπώσεις μέ γρηγορότερο ρυθμό, γιατί δέν μποροῦσα νά προβλέψω τίς συνθηκές ἐργασίας. Ἡμασταν τυχεροί, πού ή Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Πέλλας εἶχε ἐκεῖνο τό διάστημα συνεργάτη τῆς τῆ δ. Ἄννα Ξενάριου, ἀρχιτέκτονα καί σχεδιάστρια ἀπό τίς πιό προικισμένες καί ἀφοσιωμένες στή δουλειά τῆς. Ὅλοι αὐτοί οἱ συνεργάτες ἐνίσχυσαν τήν ἐπιστημονική ὁμάδα ἐργασίας πού διέθετα καί πού τήν ἀποτελοῦσαν οἱ φοιτητές κκ. Γρηγόρης Βασδέκης καί Βασ. Χατζῆς, οἱ φοιτήτριες δ. Ἀγγελική Κοταρίδη καί κ. Νανὰ Τότσιου - Ἀδοσίδη καί οἱ πιό στενές καί ἐνεκτίμητες βοηθοί μου, ή διδάκτωρ δ. Στυλιανή Δρούγου, Ἐπιμελήτρια στήν Β' Ἔδρα τῆς Ἀρχαιολογίας καί ή κ. Χρυσούλα Παλιαδέλη, βοηθός στήν ἴδια ἔδρα. Ἡ μόνιμη καί ἀφοσιωμένη παρουσία τους στήν ἀνασκαφική ἐρευνα καί ή ὑπεύθυνη ἐπιστημονική συμμετοχή τους σ' αὐτήν δέν εἶναι δυνατό νά ἐκτιμηθεῖ εὐκόλα. Ἐλπίζω πῶς τοὺς εἶναι ἀρκετὴ ή ἱκανοποίηση πού δοκιμάσαμε ὅλοι ἀπό τό γόνιμο ἀποτέλεσμα τῶν κοινῶν κόπων καί ἀπό τίς προσδοκίες τῆς μελλοντικῆς συνεργασίας. Θά ἦταν παράλειψη, ἂν δέν μνημόνευα ἐδῶ τήν πολῦτιμη συμπαράσταση σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ κ. Κωστ. Παυλίδη, γιοῦ τοῦ πρώτου φύλακα ἀρχαιοτήτων Βεργίνας, παλιοῦ συνεργάτη τῶν ἀνασκαφῶν, πού μέ μοναδική ἀφοσίωση καί ἀγάπη στό ἔργο μας ἀποτέλεσε τόν τρίτο ἀνεπίσημο βοηθό μας, καθὼς καί τοῦ φύλακα ἀρχαιοτήτων, κ. Τάκη Τσακιρίδη, πού μέ

Εικ. 9. Οί κνημίδες, τὸ κράνος, τὸ ξίφος καὶ τὸ «διάδημα»

τὸ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν εὐσυνειδησία του ἐκπροσωπεῖ ἐπ᾽αἷα τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία στὴ Βεργίνα.

Ὅταν λοιπὸν ἀνοιξαμε τὴν καμάρα, κατέβηκε μὲ σκοινὶ πρῶτος ὁ κ. Θέμης Καρδάμης, γιὰ νὰ ἀσφαλίσει τὴν τοποθέτηση

τῆς σκάλας· ἀκολούθησα ἐγώ, γιὰ νὰ ἐλέγξω τόσο τὴν κατάσταση τῶν εὐρημάτων ὅσο καὶ τὴν ἀσφάλεια τοῦ τάφου. Ἡ πρώτη ἐντύπωσή μου ἦταν ὅτι τὰ μέταλλινα καὶ πῆλινα ἀντικείμενα βρισκόνταν σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση, καὶ ἡ στατικὴ κατά-

σταση τοῦ κτίσματος δὲν δημιουργοῦσε κανένα πρόβλημα ἀσφάλειας· ὥστόσο, γιὰ κάθε ἐνδεχόμενο ἔκρινα φρόνιμο νὰ ἀντιστηρίξουμε τὰ δύο μαρμάρινα φύλλα τῆς θύρας ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὸ θάλαμο καὶ στὸν προθάλαμο. Ἔτσι, προγραμματίσαμε τὶς ἐργασίες ποὺ ἔπρεπε νὰ γίνουν μὲ προσοχή, ἀλλὰ καὶ μὲ ταχὺ ρυθμὸ γιὰ δύο κυρίως λόγους : (1) Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ εἶχε ἀνοίξει ὁ τάφος καὶ εἶχε γίνει γνωστὸ ὅτι περιέχει ἀρκετὰ πολύτιμα ἀντικείμενα ἦταν σκόπιμο νὰ παραμείνουν αὐτὰ ἐκεῖ ὅσο τὸ δυνατό συντομότερο χρονικὸ διάστημα, ἔστω καὶ ἂν ἡ φύλαξη ἦταν ἐπιμελής καὶ ἐνισχυμένη ἀπὸ ἄνδρες τοῦ σταθμοῦ χωροφυλακῆς Μελίκης, καὶ (2) γιατί βρισκόμασταν πιά στὸν Νοέμβρη (8 τοῦ Νοέμβρη ἀνοίξαμε τὴν καμάρα) καὶ ἡ ἀσυνήθιστη εὐνοια τοῦ καιροῦ δὲν μποροῦσε νὰ διαρκέσει γιὰ πολὺ. Ἔτσι, τὴν ἐπόμενη μέρα ἔγινε ἡ φωτογράφιση τοῦ θαλάμου καὶ τῶν εὐρημάτων. Ἀκολούθησε ἡ στήριξη τῆς θύρας καὶ παράλληλα ἐργάστηκαν οἱ ἀρχιτέκτονες γιὰ τὴν ἀποτύπωση τῶν πραγμάτων. Στὴ συνέχεια ἡ δ. Δρούγου καὶ ἡ κ. Παλιαδέλη ἔκαναν τὴν ἀρίθμηση τῶν ἀντικειμένων καὶ τοποθέτησαν τὶς ἐνδείξεις σ' αὐτὰ καὶ στὴν ἀποτύπωση. Τέλος, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ κ. Μαθιοῦ, ἄρχισαν τὴν περισυλλογή, συσκευασία καὶ τοποθέτηση τῶν εὐρημάτων σὲ κατάλληλα κιβώτια, ὥστε νὰ εἶναι ἀσφαλῆς ἡ ἐξαγωγή τους ἀπὸ τὸν τάφο καὶ ἡ ἄμεση μεταφορὰ τους στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως εἶχε ἀποφασισθεῖ ὕστερα ἀπὸ συνεννόηση μὲ τὴ Γενικὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων. Τὸ ἄνοιγμα τῆς καμάρας χρειάστηκε νὰ διευρυνθεῖ γιὰ νὰ χωρέσουν μερικὰ ἀπὰ τὰ μεγαλύτερα ἀντικείμενα. Γιὰ τὴ μεταφορὰ χρησιμοποιήθηκε μικρὸ φορτηγὸ αὐτοκίνητο ποὺ πλησίασε ὡς τὸ σημεῖο τοῦ τά-

φου καί, στὴ συνέχεια, μὲ τὴ συνοδεία τόσο τῆ δικῆ μου ὅσο καὶ τῆς Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Πέλλης κ. Μαίρης Σιγανίδου, τὰ μετέφερε ἀμέσως στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης ὅπου παραδόθηκαν στὴ διευθύντρια τοῦ Μουσείου δ. Αἰκατερίνη Ρωμιοπούλου. Στὶς δύο αὐτὲς συναδέλφους χρωστῶ θερμὲς εὐχαριστίες γιὰ τὴν κάθε εἰδους βοήθεια ποὺ μοῦ πρόσφεραν καὶ μοῦ προσφέρουν ἀκόμα. Θὰ ἦταν παράλειψη ἂν δὲν πρόσθετα τὶς εὐχαριστίες μου στὸν Νομάρχην Ἡμαθίας κ. Θεοδοσίου γιὰ τὸ ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἔδειξε. Ὅφειλω νὰ ζητήσω τὴν κατανόηση τοῦ ἀναγνώστη γι' αὐτὴ τὴν ὀχι σύντομη παρεμβολὴ πληροφοριῶν ποὺ ἴσως δὲν τὸν ενδιαφέρουν, ἀλλὰ ἔκρινα πὼς ἔχω τὴν ὑποχρέωση νὰ τὶς μνημονεύσω στὴν πρώτη αὐτὴ ἐκθεση ποὺ δημοσιεύεται στὸ ἐπίσημο ἐντυπο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, γιατί ἀποτελοῦν στοιχεῖα τῆς ἀνασκαφικῆς ἐργασίας χρήσιμα, ποὺ ὁμως χάνονται συνήθως, μέσα στὶς ὑπηρεσιακὲς ἐκθέσεις. Ὑστερα ἀπὸ τὴν παρέκβαση αὐτὴ, καιρὸς νὰ συνεχίσω τὴν ἐκθεση τῶν ἀνασκαφικῶν στοιχείων.

Ὁ θάλαμος εἶναι, ὅπως σημειώθηκε, τετράγωνος (4,46 × 4,46 μ.) καὶ ἔχει ὕψος 5,30 μ. Ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν προθάλαμο μὲ θύρα πλάτους 1,90 μ., ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μαρμάρινα φύλλα ὕψους 3,15 μ. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν θυρωμάτων πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ θαλάμου εἶναι πολὺ ἀδρὰ καὶ ἀκανόνιστα δουλεμένη. Εἶναι πολὺ σημαντικό ὅτι, καθὼς ἔμεινε ἀνέπαφη, διατηρεῖ ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς, δηλαδὴ τοὺς χάλκινους ὅλμους καὶ τοὺς στροφεῖς, καθὼς καὶ τὰ « κλεῖθρα », δηλαδὴ χαλκὲς σφῆνες ποὺ σφηνώνονται στοὺς τὸρμους στὸ μέσο τοῦ κατωφλιοῦ. Ἐντελῶς ἀπροσδόκητη στάθηκε γιὰ μᾶς ἡ θέα τῆς ἐπιφά-

Εικ. 10. Ἡ μαρμάρινη λάρνακα τοῦ θαλάμου (ἀριστερὰ τὸ ξίφος, κράνος, κνημίδες καὶ «διάδημα»).

νειας τῶν τοίχων· ἡ ἐξωτερικὴ τοιχογραφία μᾶς ἐπέτρεπε νὰ ὑποθέτουμε ὅτι στὸ ἐσωτερικὸ θὰ συναντούσαμε ἂν ὄχι καὶ ἄλλες τοιχογραφίες, τουλάχιστο κάποια γραπτὴ διακόσμηση. Ἀντὶ γι' αὐτὸ βλέπαμε τοίχους ποὺ εἶχαν μόνο τὴν πρώτη στρώση τοῦ κονιάματος, τὴ «χοντρή», καὶ σὲ ὁρισμένα μόνο τμήματα καὶ μιὰ δεύτερη· πούθενά δὲν εἶχε προχωρήσει ἡ ἐργασία στὴν τελικὴ κονίαση.

Ἡ ἀπογοητευτικὴ ἐντύπωση τῶν κονιαμάτων ἀντισταθμίζεται ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα εὐρήματα. Στὸ μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ θαλάμου, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν τοῖχο, ὑπῆρχε μαρμάρινη σαρκοφάγος τετραγώνη περίπου ($0,59 \times 0,615$ μ., ὕψ.

$0,70$ μ.). Ἐπάνω στὸ κάλυμμά της σώζονταν λείψανα ἀποσυντεθειμένων ὀργανικῶν οὐσιῶν, πιθανότατα ξύλου. Τὰ κτερίσματα τοῦ νεκροῦ ἦταν μοιρασμένα σὲ δύο μεγάλες ὁμάδες: Στὴν ἀριστερὴ (ΝΔ) γωνία ὑπῆρχαν χάλκινα καὶ σιδερένια σκεύη καὶ ὅπλα, ἐνῶ στὴ δεξιὰ (βόρεια) πλευρὰ τοῦ τοίχου βρέθηκαν ἀσημένια κυρίως ἀγγεῖα, καθὼς καὶ λίγα πῆλινα (εἰκ. 7). Μπρὸς ἀπὸ τὴ σαρκοφάγο πρέπει νὰ ὑπῆρχε ξύλινο ἐπιπλο, πιθανότατα κλίνη, ἡ ὁποία εἶχε ἀποσυντεθεῖ· ὥστόσο, τὰ λείψανά της διατηρήθηκαν σὲ ὅλη τους τὴν ἔκταση ἐπάνω στὸ δάπεδο. Ἀπ' αὐτὰ προκύπτει ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ξύλο, ἡ κλίνη εἶχε κόσμηση ἀπὸ ἐλε-

φαντοστό, χρυσό και γυαλί. Λείψανα διαλυμένων οργανικών ουσιών διατηρούνται και στις δύο πλευρές ἀριστερά και δεξιά από τη σαρκοφάγο, καθώς και στο στενό χώρο ανάμεσα σ' αὐτήν και στὸν τοῖχο. Ὁ ὑπόλοιπος χώρος τοῦ θαλάμου, τὸ ἀνατολικὸ μισό του δηλαδή, ἦταν κενός.

Δὲν εἶναι δυνατό νὰ δοθεῖ ἐδῶ λεπτομερειακὴ περιγραφή και κατάλογος ὅλων τῶν εὐρημάτων. Θὰ προσπαθήσω νὰ δώσω μιὰ συνοπτικὴ παρουσίαση τῶν ἀπαραίτητων ἐκείνων στοιχείων πού θὰ ἐπιτρέψουν στὸν ἀναγνώστη νὰ σχηματίσει ἱκανοποιητικὴ εἰκόνα τοῦ εὐρήματος.

Στὴν ἀριστερὴ γωνία ὑπῆρχαν δύο τρίποδες, ἓνας σιδερένιος και ἓνας χάλκινος, και ἐπάνω ἢ δίπλα σ' αὐτοὺς χάλκινα σκεύη (λέβητας, κάδος και λεκάνη). Ὁ κάδος εἶχε γεῖρει και στὸ στόμιό του ὑπῆρχε σφουγγάρι, σὲ ἐξαιρετικὰ καλὴ κατάσταση συντήρησης, πού τοῦ ἐπιτρέπει νὰ διατηρεῖ τὴν ἐλαστικότητά του. Ἀκόμη ὑπῆρχαν ἐκεῖ χάλκινη οἰνοχόη και ἓνα διάτρητο ἄγγεῖο σὲ σχῆμα καδίσκου (εἰ κ. 8). Μέσα σ' αὐτὸ ὑπῆρχε πῆλινος λύχνος στερεωμένος σὲ σιδερένια βάση πού πρέπει νὰ στηριζόταν μὲ τὸ ἔμβολό της στὴ βάση τοῦ ἄγγειου. Στὴν ομάδα αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων ἀνήκουν ἀκόμα ἓνα ζευγάρι χάλκινες κνημίδες πού στηρίζονταν στὸ δυτικὸ τοῖχο και ἓνα δεύτερο πού βρέθηκαν ἐπάνω στὸ δάπεδο (μὲ κομμάτι δέρματος στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς μιᾶς) (εἰ κ. 9). Ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ ζευγάρια ὑπῆρχε ἓνα σιδερένιο μακεδονικὸ κράνος, ἀρκετὰ καλὰ διατηρημένο· κάτω ἀπὸ τὸ λοφίο στὸ μπρὸς μέρος του ὑπάρχει ἀνάγλυφη κεφαλὴ Ἀθηνᾶς (εἰ κ. 10).

Δίπλα στὸ κράνος βρέθηκε τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον, ἴσως, ἀντικείμενο, μοναδικὸ και ἄγνωστο, ὅσο ξέρω. Πρόκειται γιὰ μιὰ στεφάνη ἀπὸ χρυσό και ἄργυρο πιθανότα-

τα (ἀκόμη δὲν ἔχει γίνεῖ οὔτε καθαρισμός της οὔτε χημικὴ ἀνάλυση). Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα κούφιο ἐσωτερικὰ σωλήνα, κυκλικῆς τομῆς, τοῦ ὁποῖου τὰ πέρατα μπαίνουν μέσα σ' ἓνα ἰδιαίτερο κυλινδρικό κομμάτι, ἐπιτρέποντας ἔτσι αὐξομείωση τῆς διαμέτρου. Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ μικροῦ κομματιοῦ σχηματίζεται ἀνάγλυφα, μὲ ἔκκρουση ἀπὸ μέσα προφανῶς, ἡ μορφή ἐνὸς κόμβου, ἀριστερὰ και δεξιά τοῦ ὁποῖου ἀπλώνονται βοστρυχίσκοι ἢ τὰ πέρατα μιᾶς ταινίας. Στις ἐπιφάνειες τοῦ ἐσωτερικοῦ κύκλου διατηροῦνται ἴχνη ἀπὸ οργανικὲς οὐσίες (δέρμα; ὕφασμα;). Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι πρόκειται γιὰ στεφάνη κεφαλῆς (εἰ κ. 11). Πρόχειρη ἐξέταση πείθει ὅτι εἶναι ὅμοια μὲ τὴ στεφάνη πού φορεῖ ὁ Ἀντίγονος τῆς τοιχογραφίας τοῦ Boscoreale (J. Charbonneaux - R. Martin - Fr. Villard, *Grèce Hellénistique*, σ. 134 - 135, εἰκ. 132 - 133), ὁ Ἀτταλὸς ὁ Γ' (;) στὸ πορτραῖτο τῆς Συλλογῆς Ny Carlsberg τῆς Κοπεγχάγης (βλ. πρόχειρα Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. Ε', σ. 183), ὁ Ἀντίοχος ὁ Γ' στὸ πορτραῖτο τοῦ Λούβρου (G. Richter, *The Portraits of the Greeks*, III, εἰκ. 1878 - 79), ἀλλὰ και ὁ Ἀλέξανδρος στὴν κεφαλὴ πού βρίσκεται στὸ Rossie Priory, στὴν Ἀγγλία (M. Bieber, *Alexander the Great in Greek and Roman Art*, πίν. LV), καθώς και στὴν κεφαλὴ τοῦ Boston Museum of Fine Arts ἀπὸ τὴν Πτολεμαῖδα (M. Bieber, ὁ.π. πίν. LVIII).

Κοντὰ στὴν ἀριστερὴ (νότια) πλευρὰ τῆς σαρκοφάγου, ἐπάνω στὰ ἀποσυντεθειμένα ὀργανικὰ ὑλικά, βρισκόταν τὸ ξίφος. Ἡ θήκη του και μέρος τῆς λαβῆς ἔχουν ὑποστῇ ἀλλοίωση και εἶναι φθαρμένα. Ὡστόσο, διατηροῦνται καλὰ τὰ ἐλεφαντοστεῖνα τμήματα (τὸ κάτω ἄκρο τοῦ κολεοῦ και ἓνα τμῆμα τῆς λαβῆς). Ἐξαιρετὴ

Εἰκ. 11. Στεφάνη κεφαλῆς.

εἶναι ἡ κόσμηση τῆς λαβῆς μὲ χρυσοὺς δακτυλίους, χρυσὰ ἀνθέμια κλπ.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀνατολικά τοῦ ξί-
φους εἶχε πέσει ὁ θώρακας μὲ τὴν ὄψη τοῦ
στήθους πρὸς τὸ δάπεδο: ἔτσι, ὅταν τὸν
βρήκαμε, βλέπαμε μόνο τὴν πλάτη του καὶ
τὰ πλευρά του (εἰκ. 12). Δίπλα στὸ δε-
ξιὸ πλευρὸ του ὑπῆρχε χρυσὸ ὀρθογώνιο
ἔλασμα μὲ ἀνάγλυφη παράσταση Ἀθηνᾶς,
ἐνῶ κοντὰ στὸ ἀριστερὸ του βρίσκονταν
δύο χρυσὲς λεοντοκεφαλές (εἰκ. 13).
Πρὸς τὸ κάτω μέρος του βρέθηκαν περισ-
σότερα ἀπὸ 50 χρυσὰ πτερύγια μὲ κόσμηση
ἀνθεμίων. Ὁ θώρακας εἶναι κατασκευασμέ-
νος ἀπὸ ἐλάσματα σιδήρου ἐπάνω στὰ ὁ-
ποῖα ὑπῆρχε ἐπένδυση δέρματος καὶ ὑφά-
σματος. Τὰ ἐλάσματα ἔχουν μεταξύ τους
κλειδώσεις, οἱ ὁποῖες ἐπιτρέπουν τὴν ἀνε-
τη κίνηση τοῦ πολεμιστῆ πού τὸν φοροῦ-
σε καὶ δὲν ἐμποδίζουν καθόλου τὴν ἀνα-
πνοή του. Χρυσὰ ἐλάσματα ὑπάρχουν σὲ
ὅλες τὶς παρυφές τοῦ θώρακα, ἐνῶ ὀριζόν-
τιες ταινίες τὸν κοσμοῦν σὲ ὅλη τὴν περί-
μετρό του. Ἐλάσματα καὶ ταινίες ἔχουν

κόσμηση κυματίων. Ὅταν μετακινήθηκε,
βρέθηκαν κάτω ἀπὸ αὐτὸν ἄλλες ἑξὶ χρυ-
σὲς λεοντοκεφαλές καὶ πέντε χρυσοὶ δα-
κτύλιοι. Στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ θώρακα ὑ-
πῆρχε ξεχωριστὸ περιλαίμιο πού κάλυπτε
καὶ μέρος τῶν ὤμων, τοῦ στέρνου καὶ τοῦ
αὐχένα.

Στὴν ὁμάδα τῶν χάλκινων ἀντικειμέ-
νων τῆς ἀριστερῆς γωνίας δέσποζε μιὰ
χάλκινη «ἀσπίδα». Ὅταν ὁμως τὴ μετα-
κινήσαμε, διαπιστώσαμε πὼς δὲν εἶχε κα-
νένα ἀπὸ τὰ ἄλλα στοιχεῖα τῆς ἀσπίδας
(λαβὲς λ.χ.), ἐνῶ τὸ βάρος της ἀπέκλειε
τὴ δυνατότητα νὰ φέρεται ἀπὸ πολεμιστῆ.
Πίσω ἀπ' αὐτὴν βρέθηκαν σιδερένιες αἰ-
χμὲς ἀπὸ δόρατα ἢ σάρισσες καὶ σαυρω-
τήρας, ἐνῶ μιὰ αἰχμὴ ἦταν προσκολλη-
μένη ὑψηλὰ στὸ κόνιαμα τοῦ τοίχου (εἶ-
χε ἀπομείνει ἐκεῖ μετὰ τὴν ἀποσύνθεση τοῦ
ξύλινου στελέχους). Ἀκόμη, βρέθηκε καὶ
τρίτο ζευγάρι χάλκινες κνημίδες. Τὸ με-
γαλύτερο ἐνδιαφέρον ὁμως παρουσίαζε
σωρὸς ἀπὸ διαλυμένα ὀργανικὰ ὑλικά,
κομμάτια ἐλεφαντοστοῦ, ἐλάσματα ἀπὸ

χρυσό και άσήμι. Ό τεχνίτης κ. Δ. Μαθιός άμέσως υποπτεύθηκε ότι πρέπει να προέρχονται από την άσπίδα που είχε διαλυθεί. Δέχθηκα άμέσως την άποψη του και έτσι νομίζω ότι έρμήνευσα όρθά και τή χάλκινη « άσπίδα », ως κάλυμμα προστατευτικό της πραγματικής άσπίδας. Πρίν από τή μεταφορά τής σωρού στο έργαστήριο και τή μελέτη τους είναι αδύνατη κάθε άκριβής περιγραφή και υποθετική έστω άποκατάσταση (αυτό τo σωρό μαζί με όλες τς άλλες όργανικές ουσίες τς άφήσαμε προσωρινά μέσα στον τάφο που έχει ξανασφραγιστεί). Μπορώ ώστόσο να δώσω μια πρώτη, άβέβαια έστω εικόνα, όπως μās επιτρέπουν να τή σχηματίσουμε τά λείψανα που διακρίνουμε. Υποθέτω πώς ό σκελετός τής άσπίδας πρέπει να ήταν από ξύλο επάνω στο όποιο υπήρχε δέρμα. Ή άντυγα, που έχει τo πλάτος τής άντυγας του χάλκινου καλύμματος, είχε επένδυση από φύλλο έλεφαντοστού κοσμημένο με σπειρομαϊάνδρο από ένθετο σκουρό γυαλί. Ένας δεύτερος κύκλος έσωτερικά τής άντυγας πρέπει να ήταν χρυσός. Στο κέντρο τής άσπίδας, ως έπίσημα, υπήρχε χρυσελεφάντινη Νίκη, άρκετά έκτυπη, άν κρίνω σωστά από τo κεφάλι, τά χέρια, τά φτερά και τά πόδια που υπάρχουν στο σωρό. Υπάρχουν άκόμη άσημένια έλάσματα που πρέπει να άνήκουν στη λαβή (ή τς λαβές) τής άσπίδας. Τά έλάσματα αυτά στην όρατή τους επιφάνεια είχαν φύλλα χρυσοϋ και κατέληγαν στις δύο άκρες σε ώραια άνθέμια· άμέσως κάτω από τά άνθέμια, διακρίνω από μία Νίκη με κάθετα σχεδόν τά φτερά, που κρατά με τά δύο χέρια ταινία και εικονίζεται σαν να πετά στο κενό. Νομίζω πώς άν, όπως έλπίζω, άποκατασταθεί αυτή ή άσπίδα, έστω και μερικώς, θα άποτελέσει ένα από τά ωραιότερα και έντυπωσιακότερα εύρήματα που

διαθέτουμε. Μια τέτοια άσπίδα δεν μπορούσε βέβαια να έχει προορισμό πολεμικό· θα τήν όνόμαζε κανείς « άσπίδα τελετής »· έτσι πανέμορφη και εύθραυστη που ήταν, είχε ανάγκη τo χάλκινο κάλυμμα για να τήν προστατεύει.

Ένα άκόμα περίεργο και μοναδικό αντίκειμενο υπήρχε από τήν άλλη πλευρά (τή βόρεια) τής σαρκοφάγου· ένας χάλκινος κύλινδρος με κοσμήματα σπειρών που είχε στο ένα του πέρας προσκολλημένο σιδερένιο στέλεχος. Μέσα στον κύλινδρο βρέθηκαν υπολείμματα από κάποια ουσία, που κατά τήν άποψη των τεχνικών πρέπει να προέρχονται είτε από ύφασμα είτε από στουπί. Ή μόνη πιθανή έρμηνεία που προτάθηκε είναι ότι πρόκειται για πυρσό.

Στον δεξιό τοίχο βρέθηκε ή ομάδα των άσημένιων άγγείων. Άνάμεσα σ' αυτά είναι δύο χάλκινα καθώς και μία μελαμβαφής πήλινη οϊνοχόη. Πρός τή δεξιά (ΒΔ) γωνία βρέθηκαν δύο - τρία μικρά μελαμβαφή άγγεϊα (« άλατιέρες ») και ένας έρυθρόμορφος άσκός. Τά άσημένια άγγεϊα σώζονται σε πολύ καλή κατάσταση και μόνον οί λαβές μερικων έχουν άποκολληθεί. Υπάρχουν πρόχοι, φιάλες, κύλικες, σκύφοι, ένας « ήθμός », δύο « άλάβαστρα » με πώμα, κάλυκας κλπ. (εϊ κ. 14). Ή ποιότητα τής έργασίας τους είναι εξαιρετική. Τς κάτω προσφύσεις των λαβών καλύπτουν μικρές κεφαλές Σιληνών, Πάνα, Ήρακλη κλπ. που άποτελούν δείγματα τής πιό έξοχης τορευτικής τέχνης και θα προσφέρουν πολύτιμη συμβολή στη γνώση τής έλληνικής πλαστικής των μέσων του 4ου π.Χ. αϊώνα (εϊ κ. 15 α - δ).

Τά διαλυμένα όργανικά ύλικά έχουν μείνει άνεπαφα στη θέση τους. Σημείωσα ότι ένα μεγάλο μέρος άπ' αυτά προέρχεται πιθανότατα από ξύλινη κλίνη. Στη μία άκρη τής κλίνης διακρίνεται ένας σωρός

καστανέρυθρων καὶ φαιῶν οὖσιων, πού δίνουν τὴν ἐντύπωση μαλλιοῦ. Οἱ τεχνικοὶ πιστεύουν ὅτι εἶναι ὑπολείμματα φτερῶν. Εὐδιάκριτη εἶναι ἀκόμη μιὰ ἀρκετὰ πλατιά ταινία ἀπὸ ἐλεφαντοκόκαλο· οἱ πολυάριθμες λεπτές πλάκες τοῦ πολύτιμου ὕλικου πρέπει νὰ κοσμοῦσαν τὴ μιὰ μακρὰ πλευρὰ τῆς κλίνης.

Ἐπάνω στὴν κλίνη ἴσως βρισκόταν ἓνα ἀντικείμενο πού ἔχει διαλυθεῖ· φαίνεται ὅτι εἶχε κυλινδρικό σχῆμα καὶ ἀρκετὸ μήκος· ἡ ἐξωτερικὴ του ἐπιφάνεια ἦταν χρυσή· ἡ γνώμη τοῦ χημικοῦ κ. Κ. Ἀσημενοῦ, ὕστερα ἀπὸ μιὰ πρώτη προκαταρκτικὴ ἀνάλυση, εἶναι ὅτι στὸ ἐσωτερικὸ πρέπει νὰ ὑπῆρχε στέλεχος ἀπὸ καλάμι χοντρὸ (κάτι σὰν bamboo), ἐπάνω σ' αὐτὸ ὕφασμα ἢ κλωστή, μετὰ μιὰ συνδετικὴ οὐσία καί, τέλος, ἡ χρυσὴ ἐπένδυση. Ἐνα τέτοιο ἀντικείμενο θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ, νομίζω, μόνον ὡς σκῆπτρο.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ἐλεφαντοστέινα ἀνθρώπινα μέλη πού διακρίναμε ἀνάμεσα στὰ ἄλλα λείψανα στὸ σημεῖο αὐτό, ἀκριβῶς μπροστὰ ἀπὸ τὴ μαρμάρινη σαρκοφάγο. Ὑπῆρχαν (καὶ ὑπάρχουν ἀκόμα ἐκεῖ) χέρια, πόδια καὶ κεφάλια ἀπὸ μικρὲς ἀνάγλυφες ἀνθρώπινες μορφές. Φαίνεται ὅτι προέρχονται ἀπὸ μιὰ σύνθεση πού κοσμοῦσε μὲ παράσταση εἴτε τὴν ἴδια τὴν κλίνη εἴτε κάποιο ἄλλο ἐπιπλο, ἓνα κιβωτίδιο λ.χ. ἢ κάτι παρόμοιο.

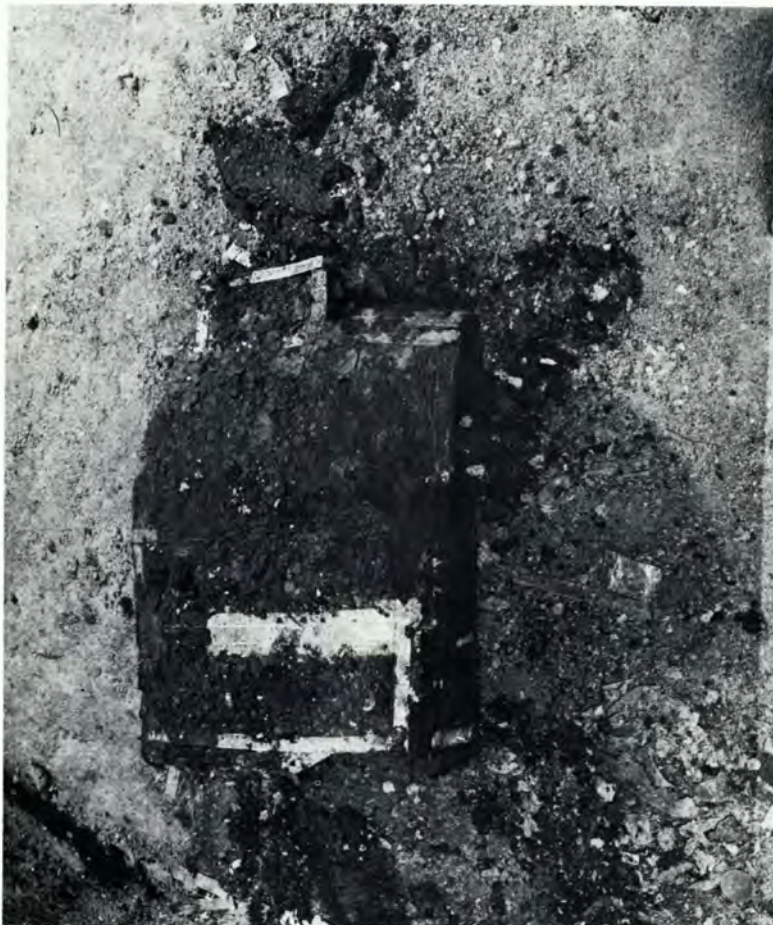
Μολονότι ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα εἶχαμε ἐπισημάνει τὴν ὑπαρξή τους δὲν εἶχα τὸν καιρὸ νὰ τὰ ἐξετάσω ἀπὸ κοντὰ καὶ προσεκτικὰ παρὰ μόνον ὅταν τελείωσαν ὅλες οἱ ἄλλες ἐπείγουσες ἐργασίες μέσα στὸ θάλαμο. Στὴ μία ἄκρη διέκρινα δύο παλάμες ὄχι πολὺ μεγαλύτερες ἀπὸ 1 ἑκατοστόμετρο, ἐξαιρετικῆς τέχνης. Πολὺ κοντὰ τους βρισκόταν ἓνα κεφάλι καλυμμένο κάπως

ἀπὸ τὰ διάφορα διαλυμένα ὕλικά. Ὅταν τὸ ἀνασήκωσα, διαπίστωσα ὅτι εἰκόνιζε ἓναν ὄριμο ἄντρα, γενειοφόρο, πού ἡ φυσιογνωμία του δὲν μοῦ ἦταν ἄγνωστη. Ὅτι ἦταν πορτραῖτο δὲν εἶχα καμιὰ ἀμφιβολία. Χωρὶς πολλὴ δυσκολία ἤρθε στὸ νοῦ μου τὸ πορτραῖτο τοῦ Φιλίππου, ὅπως τὸν γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ γνωστὸ medaillon τῆς Ταρσοῦ (Ἱστορία τοῦ Ἑλλ. Ἔθνους, τόμ. Δ', σ. 15). Τὸ δυνατό, ἀλλὰ κάπως κουρασμένο πρόσωπο, μὲ τὸ ἀδιόρατα χαλασμένο δεξι μάτι του, μαρτυροῦσε πὼς ἦταν πορτραῖτο ἐνὸς πολὺ μεγάλου τεχνίτη (εἰκ. 16 α - β).

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπ' αὐτό, ὑπῆρχαν δύο ἄλλα κεφαλάκια. Ἡ ἐκπληξή μου ἦταν μεγάλη, ἔφτανε τὰ ὅρια τῆς ταραχῆς, ὅταν ἀνασήκωσα τὸ ἓνα ἀπ' αὐτά. Ἦταν ὁ Ἀλέξανδρος, τὸ πιὸ ὠραῖο πορτραῖτο του ἀπὸ ὅσα γνώριζα (εἰκ. 17 α - β)· ἡ νεανικὴ μορφή τῶν 18 χρόνων μὲ τὸν ὕψηλὸ τεντωμένο λαιμό, μὲ τὴν ἐλαφριά δυναμικὴ στροφὴ καὶ τὰ ὑψωμένα μάτια, πού μᾶς παραδίνουν οἱ γραπτὲς πηγὲς καὶ πού τὸν ἀπόηχό τους μονάχα ἀκούμε στὰ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα τῶν πορτραίτων του. Τὸ δεῦτερο κεφαλάκι, πού βρισκόταν δίπλα στὸν Ἀλέξανδρο, μοῦ φάνηκε τὴν πρώτη στιγμὴ πὼς εἶναι ἓνα ἀκόμη πορτραῖτο τοῦ ἴδιου. Ἀργότερα κατέληξα στὴ γνώμη πὼς εἶναι γυναικεῖο καὶ πιθανότατα εἰκονίζει τὴ μητέρα του τὴν Ὀλυμπιάδα (εἰκ. 18).

Ἀνάμεσα στὸ πορτραῖτο τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου ὑπῆρχαν ἄλλα δύο κεφάλια, τὸ ἓνα ἀνδρικό καὶ τὸ ἄλλο γυναικεῖο (εἰκ. 19)· μολονότι ἀποτελοῦν καὶ αὐτὰ πιθανότατα πορτραῖτα, δὲν νομίζω ὅτι μπορῶ νὰ ἀναγνωρίσω σ' αὐτὰ συγκεκριμένα πρόσωπα.

Ἡ ὑπαρξὴ τῶν πέντε αὐτῶν μορφῶν (εἰκ. 20) ἀνακάλεσε στὴ μνήμη μου τὸ

Είκ. 12. 'Ο θώρακας.

ανάθημα τοῦ Φιλίππου στήν Ὀλυμπία, τὸ γνωστὸ Φιλίππειο, μὲ τὰ χρυσελεφάντινα πορτραῖτα τῆς οἰκογένειάς του, ἔργα τοῦ Λεωχάρη. Ἄν καὶ τώρα γνωρίζω ὅτι ὑπάρχει τουλάχιστο ἓνα ἀκόμη κεφαλάκι στὸ θάλαμο, καὶ ὁ συσχετισμὸς μὲ τὸ ἔργο τοῦ Λεωχάρη νομίζω ὅτι χρειάζεται συστηματικὴ καὶ θεμελιωμένη τεκμηρίωση γιὰ νὰ ὑποστηριχθεῖ, δὲν τὸν ἀποκλείω καὶ ἀναβάλλω γιὰ πῶς κατάλληλο ὡρο καὶ χρόνο τὴν ἀπαραίτητη συζήτηση τοῦ προβλήματος. Ὡστόσο, μπορῶ νὰ δηλώσω ὅτι

ἡ στυλιστικὴ ἀνάλυση τοῦ πορτραῖτου τοῦ Φιλίππου ποὺ ἐπιχειρήθηκε κιόλας μὲ βάση μιὰ φωτογραφία καὶ ἡ συσχέτισή του μὲ τὸ πορτραῖτο τοῦ Χρυσίππου, « ποὺ χρονολογεῖται καλά », εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, βασικὰ λανθασμένη. Ἀκόμη πῶς ἀστήρικτη εἶναι ἡ ἀπόδοση τῆς κεφαλῆς στὸν Φίλιππο τὸν Ε΄. Τὰ ἐλεφαντοστέινα αὐτὰ κεφάλια, ὅπως καὶ ὅλα τὰ λοιπὰ εὐρήματα καὶ ἡ τοιχογραφία καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ τάφου χρονολογοῦνται ἀβίαστα καὶ μὲ μεγάλη ἀσφάλεια μέσα

στον 4ο αιώνα π.Χ., και πιο συγκεκριμένα στο 3ο τέταρτο. Και αν ήθελε να αναζητήσει κανείς μορφολογικές και δομικές συγγένειες, θα έπρεπε να σταθεί περισσότερο σε μερικές μορφές του Μανσωλείου, όπως στο ίδιο του Μανσώλου (;) ή στις κεφαλές BM 1054 και 1055. Όμως κρίνω πρόωρη οποιαδήποτε τέτοια συζήτηση.

Όπως σημειώθηκε παραπάνω, μέσα στο θάλαμο υπήρχε μαρμάρινη σαρκοφάγος. Το σχήμα της και οι διαστάσεις της έδειχναν ότι θα περιείχε το τεφροδόχο άγγείο. Τα εύρηματα του θαλάμου επέτρεπαν να προσδοκούμε κάποιο πολύτιμο άγγείο, πολυτελέστερο ίσως από τον κρατήρα του Δερβενιού. Όταν όμως ανασηκώσαμε την καλυπτήρια πλάκα, αντικρίσαμε κάτι που ξεπερνούσε τις προσδοκίες μας και που ήταν αδύνατο να φαντασθούμε, γιατί δεν υπάρχει προηγούμενο (χρωμ. εικ. έξωφύλλου· ε ι κ. 21). Η σαρκοφάγος έκρυβε μια χρυσή λάρνακα, διαστάσεων 0,40 × 0,334

× 0,171 μ.⁸, που είχε βάρος 10.800 γραμμάρια. Με ιδιαίτερη ευαισθησία και κομπόητα κοσμούνται οι τρεις πλευρές της: άνθemia στην επάνω ταινία, έλισσόμενοι καυλοί φυλλοφόροι και άνθοφόροι, που αναπτύσσονται αριστερά και δεξιά από ένα κεντρικό λουλούδι, στην κάτω, και ρόδακες με ένθετη υαλόμαζα στην ενδιάμεση. Έπιβλητικό είναι το κόσμημα του καλύμματος: γύρω από ένα κεντρικό ρόδακα έκτινάσσονται δεκαέξι ανισομεγέθεις ακτίνες, δημιουργώντας έτσι το γνωστό από μακεδονικές ασπίδες και νομίσματα αστρικό σύμβολο.

Το άνοιγμα της λάρνακας μας παρουσίασε μια εικόνα ακόμη πιο έντυπωσιακή και άπροσδόκητη. Σ' ένα σωρό, αποτεθειμένα με επιμέλεια, υπήρχαν τα καμένα οστά,

8. Οι διαστάσεις είναι της παραλληλεπίπεδης θήκης· το ύψος μαζί με τα πόδια είναι 0,208 μ.

Εικ. 13. Χρυσές λεοντοκεφαλές του θώρακα.

δολοκάθαρα, χωρίς τὸ ἐλάχιστο ἵχνος τέφρας ἢ ἄλλης ξένης οὐσίας. Στὴν ἐπιφάνεια πολλῶν ὀστῶν, ποὺ βρίσκονταν στὸ ἄνω μέρος τοῦ σωροῦ, σωζόταν πορφυροκύανο χρῶμα· τὸ ἴδιο χρῶμα διακρινόταν στὸν πυθμένα τῆς λάρνακας. Οἱ τεχνικοὶ βεβαιώνουν πὼς εἶναι τὰ υπολείμματα πορφύρας. Ἡ ὁμηρικὴ εἰκόνα ἐρχόταν, γιὰ μιὰν ἀκόμη φορά, αὐτόματα στὸν νοῦ: Τὰ πλυμένα μέσα στὸ κρασί ὅστὰ τοῦ Ἀχιλλέα, τὰ ὅστὰ τοῦ Ἑκτορα σκεπασμένα μὲ πορφυρὸ πέπλο καὶ τοποθετημένα στὴ χρυσὴ λάρνακα⁹.

ἦῶθεν δὴ τοι λέγομεν λεύκ' ὅστέ', Ἀχιλλεῦ, / οἶνω ἐν ἀκρότῳ καὶ ἀλείφατι·

(Ὀδ. 24, 72 - 73)

καὶ τὰ γε (τὰ ὅστὰ τοῦ Ἑκτορα) χρυσεῖην ἐξ λάρνακα θῆκαν ἐλόντες, / πορφυρέοις πέπλοισι καλύψαντες μάλα κοῖσι.

(Ἰλ. 24, 795 - 6).

Ἐπάνω στὰ ὅστά, συμπιεσμένο καὶ τοποθετημένο, ἔτσι ποὺ νὰ ἀπλώνεται στίς δύο πλευρὲς τῆς λάρνακας, ὑπῆρχε βαρύτερο χρυσὸ στεφάνι ἀπὸ φύλλα καὶ καρπούς βαλανιδιάς¹⁰.

Μετὰ τὴν πρώτη αὐτὴ ἔρευνα τοῦ θαλάμου καὶ τὴν ἀφαίρεση ὅσων ἀντικειμένων ἦταν δυνατὴ ἢ μετακίνηση χωρὶς κινδύνους, ἀπέμειναν μέσα στὸν τάφο ὅλα τὰ λείψανα τῶν ὀργανικῶν οὐσιῶν. Στὸ μεταξὺ, ἐνημέρωσα τηλεφωνικὰ τὸν Γ. Ἐπιθεωρητὴ Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεων, κ. Νικ. Γιαλούρη, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ζήτησα

9. Βλ. Man. Andronikos, Totenkult, Archaeologia Homérica, W 29 - 30.

10. Ἡ μορφή τῆς λάρνακας βεβαιώνει τὴν ὀρθότητα τῆς ἀναπαράστασης λάρνακας ποὺ ἐπιχείρησε ὁ D. Ohly μὲ βάση χρυσὰ ἐλάσματα ἀπὸ τάφο τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. τῆς Ἑλευσίνας : D. Ohly, Goldbleche des 8. Jahrh. v. Chr. 71 κ.π., πίν. 15, 2, 16. Πρβλ. S. Lauser, Archaeologia Homérica, P 77 καὶ P 79 εἰκ. 15 a καὶ b.

τὴν ἀποστολὴ εἰδικῶν γιὰ τὴν ἐξέταση τῶν εὐρημάτων καὶ τὴ συντήρησή τους. Εἶναι εὐχάριστη ὑποχρέωσή μου νὰ τὸν εὐχαριστήσω θερμὰ γιὰ τὸ ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἔδειξε, καὶ γιὰ τὴν ἄμεση καὶ δραστήρια ἀντιμετώπιση ὅλων τῶν προβλημάτων ποὺ παρουσιάστηκαν. Τὶς εὐχαριστίες μου χρωστῶ καὶ στὸν τότε Ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν, κ. Κων. Τρυπάνη, ὁ ὁποῖος καὶ ἐνέκρινε ὅλες τὶς ἐνέργειες τοῦ κ. Ν. Γιαλούρη, ἀλλὰ καὶ ἐπισκέφθηκε ὁ ἴδιος τὸ χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς δύο φορές. Ἐτσι, εἴχαμε τὴν πολύτιμη συνεργασία πρῶτα τοῦ μηχανικοῦ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως κ. Καβουλάκου, ὁ ὁποῖος ἐφθασε ἀμέσως στὴ Βεργίνα, μὲ τὴν ἀποκαλύψαμε τὴ θύρα τῆς πρόσοψης, καὶ στὴ συνέχεια τὶς ἐπανειλημμένες ἐπισκέψεις τοῦ χημικοῦ κ. Κ. Ἀσημενοῦ, τοῦ κ. Στ. Μπαλτογιάννη, τοῦ κ. Τάσου Μαργαριτῶφ καὶ τοῦ κ. Γ. Πετκούση. Ὅλοι αὐτοί, μαζί μὲ τὸν κ. Φ. Ζαχαρίου, ἀποτελοῦν τὸ μόνιμο τεχνικὸ ἐπιτελεῖο ποὺ ἔχει ἀναλάβει τὸ δυσκολότατο ἔργο τῆς συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης τοῦ πλουσιότατου ἀλλὰ ἐξαιρετικὰ εὐαίσθητου ὑλικοῦ ποὺ ἀποκαλύφθηκε. Νομίζω ὅτι οἱ εὐχαριστίες μου πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἀγαπητοὺς συνεργάτες εἶναι περιττές, γιατί μετέχουν τόσο ἐνεργὰ πιά στὸ ἔργο τῆς ἀνασκαφῆς, ὥστε ἔχουν συμερισθεῖ μαζί μὲ τὸν ἀνασκαφέα τὴ χαρὰ καὶ τοὺς κόπους, ποὺ εἶναι καὶ ἡ μέγιστη ἀμοιβή.

Τὸ προσωρινὸ τέλος τῶν ἐργασιῶν στὸ θάλαμο μᾶς ἐπέτρεπε καὶ μᾶς ὑποχρέωνε νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὸ πρόβλημα τῆς ἔρευνας τοῦ προθαλάμου. Μιὰ πρώτη σκέψη ἦταν νὰ ἐπιχειρήσουμε τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας ἀνάμεσα στοὺς δύο χώρους. Δύο λόγοι ὅμως σοβαρότατοι μᾶς ἔκαναν ἐπιφυλακτικούς : (1) Στὸ ὑπέρθυρο ὑπῆρχε ρωγμὴ ποὺ ἦταν ἀδύνατο νὰ γνωρίζουμε

Είκ. 14. Τὰ ἀσημένια ἀγγεία κοντὰ στὸν βόρειο τοῖχο.

τὴν ἔκτασή της· ὑποστήριξή του ἀπὸ τὴν πλευρά τοῦ θαλάμου ἦταν ἀδύνατη. (2) Ἡ ἐργασία τεχνιτῶν ἐπὶ ἀρκετὲς ἡμέρες μέσα στὸ θάλαμο θὰ δημιουργοῦσε ἀσφαλῶς κινδύνους γιὰ τὰ ὄργανικά ὑπόλοιπα ποὺ κάλυπταν τὸ μισὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου.

Ἔτσι, κατέληξα στὸ συμπέρασμα ὅτι μία μόνη λύση ὑπῆρχε στὸ πρόβλημα. Νὰ ἀφαιρέσουμε ἓνα λίθο ἀπὸ τὸ μεσότοιχο μὲ προσοχή, ὥστε νὰ μὴν καταστρέψουμε τὸ κονίαμα ἀπὸ τὴν πλευρά τοῦ προθαλάμου, ὅπου δὲν ἀποκλειόταν νὰ ὑπάρχει γραπτὴ

κόσμιση, ἴσως καὶ τοιχογραφία. Πραγματικά μὲ τὴν ἐμπειρὴ βοήθεια τοῦ τεχνίτη τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, κ. Σιδέρη Καραλῆ, ἀφαιρέσαμε τὸν δεῦτερο ἀπὸ κάτω λίθο τοῦ τοίχου, νότια ἀπὸ τῆς θύρας. Τὸ κονίαμα διατηρήθηκε ἀκέραιο, μολονὶ τελικὰ διαπιστώθηκε ὅτι δὲν εἶχε καμία γραπτὴ κόσμιση. Ἀπὸ τὸ μικρὸ αὐτὸ ἄνοιγμα μπορέσαμε νὰ μποῦμε ἔρποντας μέσα στὸν προθάλαμο. Οἱ διαστάσεις του εἶναι $3,66 \times 4,46$ μ., ἀποτελοῦσε δηλαδὴ ἓνα δεῦτερο εὐρύχωρο χῶρο, τὸν μεγαλύτερο ὅλων τῶν γνωστῶν ὡς σήμερα προθαλάμων (βλ. εἰ κ. 22). Ἡ ἐπιφάνεια τῶν τοίχων βρισκόταν σὲ ἄκρα ἀντίθεση μὲ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ θαλάμου. Τὸ κονίαμα ἦταν ἐξαιρετικὰ καλῆς ποιότητος· στὸ κάτω μέρος ἦταν λευκὸ, ἐνῶ τὸ ἄνω κόκκινο πομπηϊανό. Στὴ γένεση τῆς καμάρας ὑπῆρχε κυμάτιο, ἀμέσως παρακάτω μιὰ ταινία καί, ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἔσοχή, μιὰ δευτέρη ταινία κοσμημένη μὲ ρόδακες (εἰ κ. 23). Καὶ στὶς δύο αὐτὲς ταινίες ὑπάρχουν καρφία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προφανῶς κρέμονταν διάφορα ἀντικείμενα ἢ ὑφάσματα, τὰ ὁποῖα ἀποσυντέθηκαν καὶ ἔπεσαν στὸ δάπεδο. Σὲ πολλὰ σημεία, τὰ κονιάματα τῶν τοίχων εἶχαν φουσκώσει καὶ ἔπεσαν κάτω ἢ ἐξακολουθοῦν νὰ κρέμονται ἀπὸ τὴν καμάρα καὶ ἀπὸ τοὺς τοίχους, δημιουργώντας κινδύνους γιὰ ὅσους ἐργάζονται μέσα στὸ χῶρο. Τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρήθηκε καὶ στὸ ἐπίχρισμα τοῦ δαπέδου. Ὑποθέτω πὼς αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ τάφος καλύφθηκε ἀπὸ τὸν τύμβο σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα ὕστερα ἀπὸ τὴν κατασκευὴ του, ὥστε δὲν πρόλαβαν νὰ στεγνώσουν τὰ κονιάματα, ὅσο ἀκόμα κυκλοφοροῦσε ὁ ἀέρας. Ἰδιαιτέρα τοῦτο συνέβη στὸν προθάλαμο γιατί ἡ κατασκευὴ του, νομίζω, δὲν ἐγίνε σύγχρονα μὲ τὸν θάλαμο, ἀλλὰ ἴσως ἐξακο-

λούθησαν οἱ ἐργασίες καὶ μετὰ τὸ κλείσιμο τῆς θύρας τοῦ θαλάμου. Τοῦτο προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι ἡ καμάρα τοῦ θαλάμου δὲν ἀποτελεῖ ἐνιαία κατασκευὴ μὲ τοῦ προθαλάμου, ἀλλὰ διακόπτεται στὸ σημεῖο τοῦ μεσοτοίχου. Δὲν θὰ ἐπιμείνω ὅμως στὶς κατασκευαστικὰ αὐτὲς λεπτομέρειες, οἱ ὁποῖες θὰ ἐπιβεβαιωθοῦν μόνον ὅταν ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφή.

Στὸ μέσο περίπου τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς τοῦ προθαλάμου, κοντὰ στὸν νότιο τοίχο, ὑπῆρχε μαρμάρινη σαρκοφάγος, κάτι πού, ὅσο γνῶρίζω, δὲν ἔχει βρεθεῖ σὲ κανένα μακεδονικὸ τάφο. Ἡ κατασκευὴ τῆς φαινόταν ἐπιμελέστερη ἀπὸ τῆς σαρκοφάγου τοῦ θαλάμου, καὶ τὸ σχῆμα τῆς ἦταν ὀρθογώνιο (καὶ ὄχι τετράγωνο· διαστάσεις $1,01 \times 0,56 \times 0,68$ μ. ὕψος). Ἐπάνω στὸ κάλυμμά τῆς ὑπῆρχε μέγας σωρὸς ἀπὸ τεφρόχρωμα λείψανα ὀργανικῶν οὐσιῶν. Ἐδιναν τὴν ἐντύπωση ὅτι εἶναι ἀποτεφρωμένοι μίσχοι λουλουδιῶν ἢ στελέχη ἀπὸ στάχια. Ὅταν ὅμως τὰ ἐξετάσαμε καλύτερα μὲ τὴ βοήθεια τῶν τεχνικῶν διαπιστώθηκε πὼς ἦταν ὑπολείμματα φτερῶν. Ὁ προορισμὸς τους παραμένει ἀκόμα αἰνιγματικός.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν σαρκοφάγο ὑπῆρχαν στὸν προθάλαμο καὶ σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν ἑκταση τοῦ δαπέδου του, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χῶρο ἀνάμεσα στὴν ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ θύρα, πλούσια ὑπολείμματα ὀργανικῶν οὐσιῶν, ξύλου, ἴσως ὑφασμάτων καὶ δέρματος, ἐλεφαντοστῶν, καθὼς καὶ λεπτότατα φύλλα χρυσοῦ καὶ ἄλλα χρυσὰ κοσμήματα, κομμάτια γυαλιοῦ κλπ. Μερικὰ ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα διατηροῦν καθαρὰ τὸ χρωματισμὸ τους. Εἶναι φανερό ὅτι καὶ ἐδῶ ὑπῆρχαν ξύλινα ἐπιπλα πού εἶχαν καὶ χρυσή ἐπένδυση σὲ μεγάλες ἐπιφάνειες καὶ χρυσή διακόσμιση σὲ ὀρισμένα τμήματά τους.

άλλα και ανάγλυφη έλεφαντοστέινη διακόσμηση με φυτικές ή και ανθρώπινες μορφές. Ίδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα επίχρυσο περιλαίμιο (ή επιστήθιο) κατάστικτο από κόσμηση ροδάκων κυρίως (εϊκ. 24). Δίπλα στη σαρκοφάγο και κάτω από πεσμένα κονιάματα βρέθηκε χρυσό στεφάνι από φύλλα και άνθη μυρτιάς (εϊκ. 25)· υποθέτω ότι θα ήταν κρεμασμένο κάπου ύψηλά και έπεσε στο δάπεδο ή βρισκόταν σε κάποιο ξύλινο έπιπλο που διαλύθηκε. Στο χώρο μπροστά από την έσωτερική θύρα υπήρχαν στο δάπεδο αλάβαστρα, τὰ περισσότερα καλά διατηρημένα, ένα πήλινο άγγείο, του τύπου των Κυπριακών άμφορέων της Άμαθοῦντος (όμοιο είχε βρεθεί σε άλλο τύμβο της Βεργίνας: Μαν. Άνδρόνικου, Βεργίνα I, σ. 28 και πίν. 135), και όστρακα άγγείου κοινής χρήσης. Στη γωνία που σχηματίζεται από την άριστερή (νότια) παραστάδα και την έσωτερική θύρα ήταν άποτεθειμένος όρθια γωρυτός, του όποιου σώθηκε ή χρυσή επένδυση (εϊκ. 26). Η μορφή της είναι όμοιότητα με τις γνωστές σκυθικές επενδύσεις γωρυτών της Ρωσίας. Χωρίζεται σε τρεις ταινίες, από τις όποιες οι δύο έχουν ανάγλυφες παραστάσεις, ενώ ή τρίτη κοσμεΐται με πλοχμό και στο άνω έξέχον τμήμα εικονίζει όρθιο πολεμιστή (μέγ. ύψος 0,465 μ.). Το θέμα των παραστάσεων είναι πιθανότατα Ίλιου Πέρσις, αν κρίνει κανείς από την ύπαρξη βωμών, άγαλμάτων θεών, γυναικών με βρέφη που προσπαθούν να σωθούν από την επίθεση των όρμητικών όπλιτών (εϊκ. 27). Η τέχνη του αναγλύφου είναι πολύ καλή και φέρνει στον νοῦ περισσότερο μορφές της ζωόρου της Φιγαλίας παρά του Μανσώλειου¹¹.

11. Ο κ. P. Amandry είχε την καλόςνη να μου γράψει σχετικά με το πρόβλημα που παρου-

Πίσω από τη χρυσή επένδυση βρέθηκαν στη θέση τους πολλά χάλκινα βέλη, που διατηρούσαν και τμήμα τουλάχιστο του ξύλινου στελέχους των. Βρέθηκαν ακόμα ή χρυσή κάλυψη του κάτω μέρους του γωρυτού, καθώς και μερικοί πλατεΐς χρυσοί δακτύλιοι που προέρχονται πιθανόν από το τόξο που έχει διαλυθεί (εϊκ. 28).

Δίπλα στο γωρυτό άκουμπισμένες στη θύρα υπήρχαν δύο ακόμα κνημίδες, επΐχρυσες αυτές. Και χωρίς μέτρηση ή διαφορά του ύψους ανάμεσα στην άριστερή και στη δεξιά είναι πρόδηλη (ή μέτρηση έδειξε ότι ή άριστερή είναι κοντότερη 3,50 έκατοστά)· εκτός από τις διαστάσεις, και ή διαμόρφωση της κνήμης παρουσιάζει διαφορές: της άριστερης το τμήμα προστασίας του μυός είναι περισσότερο έξογκωμένο.

Μετά τη μετακίνηση των φτερών και των άλλων υλικών που υπήρχαν στο κάλυμμα της σαρκοφάγου, το μετακινήσαμε για να δοῦμε το περιεχόμενό της. Και σ' αυτήν υπήρχε μιá δεύτερη χρυσή λάρνακα, λίγο μικρότερη από την πρώτη (38 × 32 × 20 εκ. περίπου, βάρ. 8.420 γραμ.) και άρκετά λιτότερη στη διακόσμηση, ή όποια είχε στο κάλυμά της το ίδιο άστρικό σύμβολο που κοσμούσε και το κάλυμμα της άλλης (εϊκ. 29-30 και χρωμ. εϊκ. έξωφύλλου). Το ίδιο σύμβολο κοσμούσε πολυ-

σιάζει ή ύπαρξη αυτού του γωρυτού σε μακεδονικό τάφο. Ο ίδιος πρόσθετε στο γράμμα του ότι ό γωρυτός της Βεργίνας πρέπει να έγινε στην ίδια μήτρα με τα θραύσματα γωρυτού από το Karagodeuashkh (E. H. Minns, Scythians and Greeks, 221, εϊκ. 125). Έπειδή είχα ύποπτευθεί και έγώ την ταυτότητα της παράστασης, φρόντισα να αποκτήσω αντίγραφο της άρχικής δημοσίευσης. Πραγματικά, πρέπει να προέρχονται από την ίδια μήτρα, αλλά ή θέση των θραυσμάτων δεν είναι ή σωστή στο συνολικό σχέδιο. Πάντως, όλα αυτά δεν μπορούν να συζητηθούν εδώ.

ἀριθμα χρυσὰ δισκάρια ποὺ ὑπῆρχαν σκορπισμένα στὸ δάπεδο μπρὸς ἀπὸ τὴ σαρκοφάγο καὶ στὸ κάλυμμά της ἀνάμεσα στὰ φτερά. Τὰ τέσσερα στηρίγματα δὲν ἀπέληγαν σὲ πόδια λιονταριοῦ, ὅπως τῆς μεγαλύτερης, ἀλλὰ ἦταν στερεωμένα μὲ κοινάμα στὸν πυθμένα τῆς σαρκοφάγου.

Τὸ ἀνοιγμά της, ποὺ ἀποτελέσει καὶ τὴν τελευταία πράξη τῆς ἐφετινῆς ἐρευνας, στάθηκε ἡ μεγαλύτερη καὶ ἡ πιὸ ἀπίστευτη ἐκπλήξη καὶ ἀμοιβὴ τῶν κόπων μας. Ἀντικρίσαμε κάτι ἀληθινὰ θαυμαστό. Ἐνα χρυσοπόρφυρο ὕφασμα, μὲ πολὺ καλὰ διατηρημένη τὴν ἐξαίσια κόσμησή του, κάλυπτε τὰ καμένα ὀστά (χρωμ. πίν. I). Διακρίνονται καθαρὰ οἱ δύο παρυφές, καὶ ἓνα μέρος τῆς τρίτης, ποὺ κοσμοῦνται μὲ σπειρομαϊάνδρο. Στὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια ἀπὸ ἓνα μεγάλο κάλυκα χαμηλὰ στὸ μέσο βγαίνουν μίσχοι καὶ φύλλα ἀκάνθου, ἓνα κεντρικὸ λουλούδι πλαισιωμένο ἀπὸ ἄλλα τέσσερα ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα πετοῦν χελιδόνια, ἂν διακρίνουμε καλὰ. Τὰ κοσμήματα σχηματίζονται ἀπὸ τὴν πορφύρα καὶ προβάλλονται ἐπάνω στὸ χρυσὸ βάθος τοῦ ὕφασματος. Ἡ διατήρηση τῆς πορφύρας εἶναι πολὺ προβληματική, γιατί ἔχει χάσει τὴν ὑπόστασή της.

Στὴ δεξιὰ στενὴ πλευρὰ τῆς λάρνακας ἔχει ἀποτεθεῖ πιεσμένο χρυσὸ κόσμημα ἀπὸ καυλοῦς, μίσχους, φύλλα καὶ ἄνθη τῆς πιὸ ἐπιδέξιας χρυσοχοϊκῆς τέχνης. Ἄν καὶ δὲν μπορῶ νὰ εἶμαι βέβαιος, γιατί τίποτε δὲν ἐγγίσαμε ἀκόμα, ὑποθέτω ὅτι πρέπει νὰ σχηματίζει γυναικεῖο διάδημα τοῦ τύπου ποὺ συζητεῖ ὁ P. Amandry, μὲ ἀφορμὴ τὸ διάδημα τῆς Συλλογῆς Ἑλ. Σταθάτου¹².

Αὐτὰ ἦταν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκα-

φῆς τῆς Μεγάλης Τούμπας στὴ Βεργίνα κατὰ τὸ 1977. Ὅπως σημείωσα, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ καμαρωτοῦ τάφου δὲν ἔχει τελειώσει καὶ ἡ ἐρευνα τοῦ ἐσωτερικοῦ βρίσκεται στὸ πρῶτο στάδιό της. Ὡστόσο, νομίζω ὑποχρέωσή μου νὰ μὴν περιοριστῶ στὴν ἀπλὴ περιγραφὴ τῶν εὐρημάτων, ἀλλὰ νὰ προχωρήσω σὲ μιὰ πρώτη ἐκτίμηση καὶ στὴ συναγωγὴ τῶν πρώτων, ἔστω ὑποθετικῶν ἀκόμη, συμπερασμάτων. Ὅπως σὲ κάθε ἐρευνα, τὰ συμπεράσματα αὐτὰ θὰ συμπληρώνονται καὶ θὰ τροποποιοῦνται κατὰ τὴν πορεία τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας καὶ μόνον ὕστερα ἀπὸ τὸ τέλος της θὰ μπορέσει νὰ προχωρήσει ὁ ἀνασκαφέας ἀρχικὰ καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι ἐρευνητὲς ὕστερα στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν ὀριστικὴ ἐρμηνεία τῶν εὐρημάτων.

Ἡ πρώτη κρίση ποὺ μπορούμε νὰ κάνουμε εἶναι πὼς βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἓνα σύνολο τάφων ἐξαιρετικὰ σημαντικῶν. Ἡ παλαιότερη ὑπόθεσή μου ὅτι δὲν ἀποκλείεται νὰ πρόκειται γιὰ τὴν περιοχὴ τῶν βασιλικῶν τάφων τῆς Μακεδονίας, ἂν δὲν ἔχει ἀκόμα τὴν ὀριστικὴ καὶ ἀναντίρρητη τεκμηρίωσή της, ἔχει ὥστόσο ἰσχυρὰ ἐνισχυθεῖ ὅπωςδὴποτε, κανένα στοιχεῖο δὲν τὴν διαψεύδει. Ἡ ὑπόθεση γιὰ γαλατικὴ καταστροφὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ποὺ παρατηρήθηκαν στὰ θεμέλια τοῦ κατεστραμμένου οἰκοδομήματος καὶ στὸν συλημένο τάφο. Ἡ ἀνέλπιστη ὑπαρξὴ τοῦ ἀσύλητου τάφου δὲν προκαλεῖ ἀνυπερβλητὲς δυσκολίες στὴν ἐρμηνεία. Εἶναι πολὺ λογικὸ νὰ υποθέσουμε ὅτι, ὅταν οἱ συλητές, εἴτε κοινοὶ τυμβωρύχοι ἦταν αὐτοὶ εἴτε οἱ Γαλάτες μισθοφόροι, ἄνοιξαν τὸν «κιβωτιόσχημο» τάφο καὶ βρῆκαν τὰ πλουσιότατα κτερίσματά του (τὰ περισσότερα πρέπει νὰ ἦταν χρυσὰ, ἂν ἦταν γυναικεῖος, ὅπως φαίνεται πολὺ πιθανόν), ἔμειναν ἐξαιρετικὰ

12. Collection Hélène Stathatos, III, 1963, σ. 244, I 217.

ϊκανοποιημένοι από τη λεία που τους είχε χαρίσει « αὐτὸς » ὁ τύμβος που κάλυπτε « αὐτὸν » τὸν τάφο. Θεώρησαν, σύμφωνα με τὴν πιθανὴ πείρα τους, πὼς τὸ περιεχόμενο τοῦ τύμβου εἶχε ἐξαντληθεῖ καὶ στράφηκαν σὲ κάποιον ἄλλον τύμβο.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὸ θέμα αὐτό, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὰ προβλήματα που γεννοῦν τὰ ἴδια τὰ εὐρήματα :

(1) Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ὑπέργειου οἰκοδομήματος, ἐντελῶς δίπλα στὸν « κιβωτιόσχημο » τάφο στὴν παρυφὴ τοῦ τύμβου, προκαλεῖ τὴν ἀπορία. Πρέπει, νομίζω, νὰ ἀποκλεισθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ ναὸ ἢ ἄλλο ἱερὸ οἶκημα ἄσχετο πρὸς τοὺς τάφους. Ἀκόμη, εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο νὰ πρόκειται γιὰ ὑπέργειο ταφικὸ μνημεῖο· κατὶ τέτοιο θὰ ἀποτελοῦσε μοναδικὸ παράδειγμα στὸ χῶρο τῆς Μακεδονίας. Ἀπομένει ὡς μόνη δυνατὴ ἐρμηνεία ὅτι πρόκειται γιὰ « ἱερὸ » οἶκημα που σχετίζεται μετὰ τῇ λατρεῖα τῶν νεκρῶν τοῦ τύμβου. Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀποφανθεῖ κανεὶς μετὰ ἀσφάλεια, αὐτὴ τουλάχιστον τὴ στιγμὴ, γιὰ τὴ χρονολογία του, ἂν δηλαδὴ ἀνήκει στὴν περίοδο τῆς κατασκευῆς τοῦ παλαιότερου μικρότερου τύμβου ἢ ἂν εἶναι σύγχρονο μετὰ τὴν κατασκευὴ τῆς Μεγάλης Τούμπας. Ἡ πρώτη μου ἐντύπωση εἶναι ὅτι τὰ θραύσματα που βρέθηκαν καὶ ἡ τοιχοδομία δὲν μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ὕστερα ἀπὸ τὸ 275 π.Χ., ὅριο που ἐξακολουθῶ νὰ δέχομαι ὅτι ἀποτελεῖ τὸν *terminus post quem* γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς Μεγάλης Τούμπας.

(2) Ἡ ὑπαρξὴ τῶν δύο τάφων μέσα στὸν ἴδιο τύμβο εἶναι κατὶ ἀσυνήθιστο, ἂν καὶ ὅχι μοναδικό.

(3) Ὁ προσανατολισμὸς καὶ τῶν τριῶν κτισμάτων συμπίπτει μετὰ ἀκρίβεια σχεδὸν καὶ μαρτυρεῖ, ἴσως, ὅτι οἱ κατασκευαστὲς καὶ τῶν τριῶν γνώριζαν ὁ καθένας τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἄλλων.

(4) Δὲν γνωρίζω σ' αὐτὴ τὴ φάση τῆς ἀνασκαφῆς τὴ χρονικὴ σχέση τῶν δύο τάφων. Ὑποπεύομαι ὅτι χρονικὰ δὲν ἀπέχουν πολὺ καὶ ὅτι ὁ μικρὸς εἶναι προγενέστερος· παρὰ ταῦτα, ἡ θέση του στὴν περιφέρεια τοῦ « παλαιοῦ » τύμβου θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐνδειξὴ ὅτι εἶναι νεότερος.

(5) Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ μεγάλου τάφου διαθέτουμε πολλὰ στοιχεῖα, που ὅλα συγκλίνουν ἀβίαστα πρὸς τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα. Τὰ ὄστρακα τοῦ « ἐναγισμοῦ », που βρέθηκαν ἐπάνω στὸ στηθαῖο, καὶ τὸ ἐρυθρόμορφο ὄστρακο ἐπάνω στὸ κονίαμα τῆς πρόσοψης, μᾶς πρόσφεραν τὶς πρῶτες ἀσφαλεῖς μαρτυρίες γιὰ μιὰ τέτοια χρονολόγησιν. Ὁ πλινθόκτιστος τοῖχος τοῦ στηθαίου εἶναι ὁμοιος μετὰ τοῦ τάφου LXXIII A τοῦ νεκροταφείου τῶν τύμβων, στὸν ὁποῖο βρέθηκε ἐρυθρόμορφη πελίκη καὶ μελαμβαφῆ ἀγγεῖα¹³. Τὰ τρίγλυφα διατηροῦν ζωερὴ τὴν καμπύλη τοῦ τόξου τους καὶ τὴν κοιλότητα πίσω ἀπὸ αὐτό. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου ὁ λύχνος, ὁ ἄσκος καὶ ἡ οἶνοχόη βεβαιώνουν ὅτι βρισκόμαστε μέσα στὰ ἴδια χρονικὰ ὅρια. Τὰ χάλκινα καὶ ἀσημένια σκεύη ἀνήκουν χρονικὰ στὸ ἴδιο κλίμα μετὰ τὰ εὐρήματα τοῦ Δερβενιοῦ, που ἔχουν χρονολογηθεῖ ἀπὸ νόμισμα Φιλίππου Β'. Τὰ ἀνάγλυφα κεφάλια που στολίζουν τὰ ἀσημένια ἀγγεῖα εἶναι ἔργα που τοποθετοῦνται στὴ δεκαετία 340 - 330 π.Χ. Ἡ κόσμησιν τοῦ θώρακα μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἀνέβουμε ὡς τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, ἐνῶ τὴν ἴδια, ἂν ὅχι λίγο παλαιότερη χρονολόγησιν, ὑποδεικνύουν τὰ ἀνάγλυφα τοῦ γωρυτοῦ καὶ ἡ ἄλλη κόσμησὶς του. Τέλος, οἱ ἐλεφαντοστέινες κεφαλᾶς συμπλη-

13. ΑΔ 18 (1963) : Χρονικά, σ. 228 καὶ Πίν. 262 δ καὶ 261 β.

Εικ. 15α. Ἀσημένια κεφαλὴ Σίληνου ἀπὸ τὴν κόσμησι ἀσημένιου ἀγγείου.

ρῶνουν τὴν εἰκόνα καὶ ὁδηγοῦν στὴν ἴδια
χρονολόγησι.

(6) Ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν τάφων ὡς
βασιλικῶν μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ θεωρητικὰ

Είκ. 15β. Ἀσημένια κεφαλὴ Σιληνοῦ ἀπὸ τὴν κόσμησι ἀσημένιου ἀγγείου.

στὴν ἀρχικὴ ὑπόθεσι πὺ διατυπώσαμε - τῆς Μεγάλης Τούμπας, ὡς ἔργου τοῦ Ἀν-
τὸ 1976 γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς κατασκευῆς - τιγόνου Γονατᾶ. Ἐντούτοις, αὐτὴ τὴν ὑ-

Εικ. 15γ Ἀσημένια κεφαλὴ Ἡρακλῆ ἀπὸ τὴν κόσμησιν ἀσημένιου ἀγγείου.

πόθεση, πὺ τὰ εὐρήματα ὄχι μόνο δὲν κά, δὲν μποροῦμε νὰ τὴ θεωρήσουμε ἀπό-
διένευσαν, ἀλλὰ τὴν ἐνίσχυσαν σημαντι-
λута ἐπιβεβαιωμένη, προτοῦ ὀλοκληρώ-

Είκ. 158. Ἀσημένια κεφαλὴ Ἡρακλῆ ἀπὸ τὴν κόσμησιν ἀσημένιου ἀγγείου.

σομε τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ συγκε-
κριμένα προτοῦ βροῦμε τὸν τάφο γιὰ τὸν

ὁποῖον ἐγινε ἡ Μεγάλῃ Τούμπα.
Ὡστόσο, τὰ εὐρήματα μᾶς ἐπιτρέπουν

νά δεχτούμε πώς και οί δύο τάφοι δὲν ἀνήκουν σὲ κοινούς θνητούς. Ἔχουμε πρῶτα - πρῶτα τὶς δύο μεγάλες τοιχογραφίες, πού τόσο τὰ θέματά τους, ὅσο καὶ ἡ πολὺ ὑψηλὴ ποιότητά τους ἐπιτρέπουν νὰ τὰ θεωρήσουμε ἐντελῶς μοναδικὰ εὐρήματα. Στὴν περίπτωση αὐτὴ μάλιστα διαθέτουμε στοιχεῖα γιὰ σύγκριση, ἐνῶ ἡ σύληση ὅλων τῶν ἄλλων μακεδονικῶν τάφων δὲν παρέχει ὕλικό γιὰ σύγκριση πρὸς τὰ ἄλλα εὐρήματα τῆς Βεργίνας. Ἡ πιὸ ἐντυπωσιακὴ ζωγραφικὴ διακόσμηση πού εἶχε βρεθεῖ ὡς τώρα ἦταν τοῦ μεγάλου τάφου τῶν Λευκαδιῶν μὲ τὴ διώροφη πρόσοψη¹⁴. Οἱ τέσσερις μορφές τῆς πρόσοψης ἀποτέλεσαν εὐπρόσδεκτα δείγματα τῆς ἑλληνιστικῆς ζωγραφικῆς πού ἀγνοοῦσαμε οὐσιαστικά. Ὅμως, καὶ μιὰ πρόχειρη σύγκριση τῶν ἀπομονωμένων μορφῶν τοῦ τάφου ἐκείνου πρὸς τὶς συνθέσεις τῶν δύο τάφων τῆς Βεργίνας βεβαιώνει τὴν ποιοτικὴ διαφορά. Δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ παραγνωρίσει κανεὶς πὼς στοὺς τάφους τῆς Βεργίνας ἐργάσθηκαν ζωγράφοι μὲ δημιουργικὴ ἔμπνευση, μὲ μεγάλη πείρα, μὲ ἀσφάλεια στὸ σχέδιο καὶ εὐαισθησία στὴ χρωματικὴ ἐπεξεργασία, προπάντων μὲ θαυμαστὲς συνθετικὲς ἱκανότητες. Καὶ γνωρίζουμε πὼς οἱ σπουδαῖοι ζωγράφοι τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., πού ἀπαιτοῦσαν ἀμοιβὲς ἀφάνταστα ὑψηλές, ἐργάζονταν γιὰ πολὺ ὑψηλὰ πρόσωπα.

Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτό, μπορούμε νὰ σταθοῦμε σύντομα στὰ στοιχεῖα τοῦ μεγάλου τάφου. Τὸ μέγεθός του τὸν θέτει στὴν πρώτη γραμμὴ ὅλων τῶν μεγάλων μακεδονικῶν τάφων. Ἡ ἐπίχριση τῆς καμάρας του μὲ παχὺ ὕδατοστεγὲς κονίαμα δὲν ἔχει ὅμοιο παράδειγμα. Ἡ πλίνθινη κατασκευὴ ἐπάνω στὴν καμάρα καὶ τὰ εὐρήματα σ' αὐ-

τὴν (δύο ξίφη καὶ ἵπποσκευές) ἀποτελοῦν κάτι ἐντελῶς μοναδικό. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου, ἡ βαρύτιμα διακοσμημένη ξύλινη ἐπίπλωση, μὲ τὰ φύλλα τοῦ χρυσοῦ, τὰ ἐλεφαντοστά, τὰ γυαλιὰ καὶ ὅλες τὶς ἄλλες ὕλες μαρτυροῦν τὴν ὑψηλότατη κοινωνικὴ θέση τοῦ νεκροῦ. Τὸ ξίφος του ὁδηγεῖ στὴν ἴδια κατεύθυνση. Ἀλλὰ ὁ θώρακας καὶ ἡ ἀσπίδα μᾶς κάνουν νὰ σκεφθοῦμε γιὰ μιὰ θέση ἐντελῶς μοναδική. Καὶ ἔρχονται οἱ χρυσὲς λάρνακες μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ ἔμβλημα καὶ τὰ πλυμένα ὀστά, τὰ τυλιγμένα σὲ χρυσοπόρφυρο πέπλο. Μιὰ τέτοια ταφὴ εἶναι ἐντελῶς μοναδική, ὅσο ξέρω καὶ ἀπὸ ὅσο μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ εἰκάσουμε οἱ ἄλλοι μακεδονικοὶ τάφοι, ἔστω καὶ στὴν κατάσταση πού βρέθηκαν, ἀποκλείεται νὰ ὑπῆρχε κάτι παρόμοιο σ' αὐτούς.

Τὴν εἰκόνα πού σχηματίζουμε ἀπὸ ὅλα τὰ προηγούμενα ἐνισχύει ἡ ὑπαρξὴ τοῦ « σκήπτρου »· ἀλλ' ἂν πρέπει νὰ εἵμαστε ἐπιφυλακτικοὶ γι' αὐτό, ὡς τὴν πιθανὴ ἀποκατάστασή του, ἔχουμε ἀκέραιο τὸ « διάδημα ». Ὅσο μπορῶ νὰ κρίνω, καμιὰ ἄλλη ἐρμηνεῖα ἱκανοποιητικὴ δὲν προσφέρεται γιὰ τὸ μοναδικὸ αὐτὸ ἀντικείμενο. Ἡ πιθανότερη, σχεδὸν ὑποχρεωτικὴ θὰ ἔλεγα, ἐρμηνεῖα του εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ « στέμμα βασιλικό », κάτι πού ἐνισχύεται ἀπὸ τὰ πορτραῖτα πού σημείωσα παραπάνω (Ἀττάλου Γ', Ἀντιόχου Γ', Ἀντιγόνου Γονατᾶ, Ἀλεξάνδρου).

Ὑπάρχουν τέλος τὰ ἐλεφαντοστέινα κεφαλάκια. Τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἀλεξάνδρου δύσκολα μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ. Προσωπικὰ πιστεύω πὼς καὶ τὸ πορτραῖτο τοῦ γενειοφόρου εἰκονίζει τὸν Φίλιππο. Ἀλλωστε, ἡ ταύτιση τοῦ ἐνός ἀπὸ τὰ δύο, ἐνισχύει κατὰ κάποιον τρόπο καὶ τὴν ταύτιση τοῦ ἄλλου. Ἡ παρουσία λοιπὸν τῶν πορτραῖτων τῶν δύο βασιλέων, ὅστερα ἀπὸ

14. Φ. Μ. Πέτσα, Ὁ Τάφος τῶν Λευκαδιῶν.

ὅλα τὰ προηγούμενα στοιχεῖα, ἐνισχύει ἀποφασιστικά τὴν ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ τάφο βασιλικό.

Ἄλλὰ ἂν πραγματικά ὄλες αὐτὲς οἱ ἐρμηνεῖες ποὺ δώσαμε εἶναι ὀρθές, καὶ ἂν ἡ χρονολογία ποὺ προκύπτει ἀβίαστα ἀπὸ τὰ εὐρήματα εἶναι αὐτὴ ποὺ ἀναφέραμε, τότε ὀδηγούμαστε στὸ ἀπίστευτο σχεδὸν συμπέρασμα ὅτι πρέπει νὰ πρόκειται γιὰ τὸν τάφο τοῦ Φιλίππου τοῦ Β'.

Αἰσθάνομαι γιὰ μιὰν ἀκόμη φορὰ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπαναλάβω, πὼς δὲν ἔχω καμιά πρόθεση νὰ ὑποστηρίξω μιὰ τόσο ἐντυπωσιακὴ ἄποψη. Πιστεύω πὼς τὸ πιὸ οὐσιαστικὸ κέρδος τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι τὰ ἴδια τὰ εὐρήματα, ποὺ θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ μελετήσουμε καὶ νὰ γνωρίσουμε πολλὰ πολιτιστικά καὶ ἄλλα στοιχεῖα τῆς κοινωνίας τοῦ μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ. Καὶ αὐτὸ εἶναι περισσότερο ἀπὸ ἀρκετό. Ἄλλὰ ὡς ἀρχαιολόγος ἔχω καὶ τὸ δικαίωμα καὶ τὴν ὑποχρέωση νὰ προχωρήσω στὴν ἐρμηνεία, ἔστω προσωρινή, τῶν εὐρημάτων. Καὶ ἐπισημαίνοντας ρητά, πὼς μόνο μὲ πιθανότητες καὶ ἐρμηνεῖες ἀρχαιολογικές, θεμιτὲς καὶ ἀναγκαῖες στὸ χῶρο τῆς ἐπιστήμης, ὀδηγήθηκα στὰ συμπεράσματά μου, θέλω νὰ προσθέσω πὼς ἓνα τέτοιο συμπέρασμα ἔχει χαρακτῆρα προσωρινό, ἀλλὰ δὲν εἶναι αὐθαίρετο. Ἡ προσπάθεια ποὺ ἐκδηλώθηκε ἀπὸ διάφορες πλευρές, νὰ κλονισθεῖ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα, θὰ ἦταν εὐπρόσδεκτη, ἂν ἦταν πιὸ εὐστοχη καὶ βοηθοῦσε στὴν ὀρθότερη ἐρμηνεία τῶν συγκεκριμένων στοιχείων. Γνωρίζω πολὺ καλὰ πόσα προβλήματα παρουσιάζει καὶ θὰ παρουσιάσει ἡ μελέτη τόσο

τοῦ εὐρήματος ὡς συνόλου ὅσο καὶ τῶν συγκεκριμένων ἀντικειμένων καὶ τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων. Καὶ εἶμαι βέβαιος, ὅτι δὲν θὰ εἶμαι ἐγὼ ποὺ θὰ κατορθώσω νὰ δώσω τῖς ὀρθότερες λύσεις σὲ ὅλα αὐτά. Ἀκόμη, δὲν ἀγνοῶ πὼς καὶ ἡ ἱστορικὴ σημασία ποὺ ἀποκοτῶν τέτοια ἀρχαιολογικά στοιχεῖα δημιουργεῖ προεκτάσεις, ποὺ δὲν εἶναι ἄμοιρες ἀπὸ κάθε λογῆς συναρτήσεις. Ἐτσι, ἡ ἐρμηνεία ποὺ ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ταφὴ τοῦ θαλάμου ἀνήκει στὸν Φίλιππο Β', ἀφήνει ἐρωτηματικά γιὰ τὴν ταφὴ τοῦ προθαλάμου. Ἄν τὰ ὁστὰ τῆς δεύτερης λάρνακας εἶναι γυναικεῖα, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε τὸ διάδημα ποὺ βρέθηκε μαζί μ' αὐτά, ὅπως καὶ τὸ πολυτελὲς καὶ κοσμημένο ὕφασμα ποὺ τὰ κάλυπτε, τότε μιὰ πιθανὴ ἐξήγηση θὰ ἦταν ὅτι ἀνήκουν στὴν Κλεοπάτρα, τὴν τελευταία σύζυγό του. Ἄν ὅμως εἶναι ἀνδρικά, τότε ἡ ἀπίστευτη πληροφορία τοῦ Justinus ὅτι ἡ Ὀλυμπιάδα ἔθαψε στὸν ἴδιο τάφο μὲ τὸν Φίλιππο καὶ τὸν δολοφόνο του, θὰ μπορούσε νὰ στηρίξει μιὰ τέτοια ἐρμηνεία. Ὅμως, ὅλα αὐτά εἶναι πολὺ ἀβέβαια καὶ δυσκολοαπόδεικτα, τουλάχιστο στὸ σημερινὸ στάδιο τῆς ἔρευνας. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους, νομίζω ὅτι μπορῶ νὰ ἐπαναλάβω ὅσα ἔγραφα καὶ στὴν ἐκθεση τῆς περασμένης χρονιάς. Ὅτι δηλαδὴ μόνον ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῆς ἔρευνας θὰ φωτίσει τὰ προβλήματα, προσφέροντας περισσότερα καί, ἴσως, ἀσφαλέστερα στοιχεῖα γιὰ κάθε ἐρμηνεία καὶ ὑπόθεση.

Φλεβάρης 1978

ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Ὑστερα ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ χειρογράφου τελείωσαν οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ τῶν ἀργυρῶν σκευῶν ποὺ βρέθηκαν στὸ θάλαμο τοῦ τάφου. Ὁ καθαρισμὸς ἀποκάλυψε

σὲ ἄρκετὰ ἀπ' αὐτὰ ἐπιγραφικὰ στοιχεῖα. Μολονότι εἶναι ἀκόμα πρόωρη κάθε συζήτηση καὶ προσπάθεια ἐρμηνείας τοὺς θεωρῶ σκόπιμο νὰ παραθέσω τὰ στοιχεῖα αὐτά, σὲ σχεδιαστικὴ ἀπεικόνιση χωρὶς σχολιασμό (εἰκ. 31).

M.A.

VERGINA

THE ROYAL GRAVES IN THE GREAT TUMULUS

In the last volume of this journal¹ I published a brief excavation report of the campaign of 1976 at the Great Tumulus at Vergina where I summarized the history of my investigations there, beginning in 1952 when I first attempted to explain how the mound had been erected. In 1976 I found that the cemetery had been violently destroyed which I interpreted as archaeological support for Professor N. Hammond's identification of Vergina with Aigae; I connected the destruction with the pillaging of the royal tombs by Gaulish mercenary soldiers who had been left to guard the old capital of Macedonia after Pyrrhus captured it in 274/3 B.C. If this line of reasoning is right, it is logical to assume that Antigonos Gonatas had the Great Tumulus made after the destruction in order to cover up the ravaged graves and, above all, to protect his own tomb from any such desecration in the future. And I closed the report with the words, "If, as I believe, these arguments are

sound, it follows that exceptional interest attaches to the Great Tumulus of Vergina and that excavation might prove to be fantastically rewarding."

As an introduction to the first summary report of the campaign of 1977, I may say that, theories aside, my optimistic prognosis came true beyond all expectations.² The campaign of 1977 has already proven to be fantastically rewarding. This does not mean, however, that the theory about the tumulus has been shown to be correct beyond a shadow of a doubt. It has found strong support, it has not been overturned, but additional evidence is needed and we may hope that future excavations will bring it to light. Our expectations are heightened by the fact that the excavations of the Great Tumulus are, essentially, in the initial stage; for this is the first time that we have succeeded in reaching natural ground level and clearing a sufficiently large area, so as the better to understand the anatomy of the

1. *AAA IX* (1976) p. 123 ff.

2. Here I consider myself under an obliga-

tumulus and so as to uncover not only the first structures which it concealed but also to find indications which convincingly testify to the existence of other more important structures. Since this is not the appropriate place for a detailed excavation report I shall limit myself to three points. Firstly, a part of a curious stone structure was found at about the centre of the tumulus; it probably served to conceal and to protect a large grave monument in various ways. Secondly, proceeding from the south edge of the tumulus towards the centre we encountered a vast quantity of working chips of which the greater part were of marble, the remainder being of poros limestone. Since the grave monuments found in 1977 use very little marble and since the stratigraphy shows that the working chips postdate these monuments, they must necessarily derive from some other grave monument, most probably the one concealed by the stone structure. Thirdly the stratigraphy of the tumulus permits us to suppose that a large pit, such as would be needed in building a large underground structure, must have been dug in the centre, i.e. at the site of the stone structure. Thus continuation of the excavation promises to be absolutely fascinating, especially for the excavator

whose goal has always been the tomb for which the Great Tumulus was created. Only the discovery of this tomb will effectively solve the riddle of the tumulus and answer the many questions posed by the two tomb buildings and the foundations of a third found in last year's excavation. For this reason it is useful to form working hypotheses as guidelines for further research, but we must always bear in mind that neither ingenious conjectures nor reasoning divorced from facts are capable of confirming or overthrowing a working hypothesis; this can be done only through actual excavation and systematic study of all the data at our disposal.

In last year's report (*op. cit.*, p. 123) I wrote that, "I enlarged the excavated area at the centre, opening a hole 35 - 40 m. in diameter to a depth of 5 - 6 m." In 1977 I continued excavating in the same place with the intention of reaching natural ground level. The excavations began on August 30th and continued in the same area until the end of September. For technical and practical reasons I opened up a new trench 5 - 10 m. wide from the southern edge of the tumulus towards the centre. The greater part of the working chips were found in this cut. These excavations gave us a

tion to add some other information. My dear friend and colleague, Mr. Giannis Anastasiades, former rector of the University of Thessaloniki, became deeply interested in the excavations as a result of discussion and my last year's report with its optimistic prediction. This interest was shared both by the rector, Mr. Giannis Deliyannis and by the vice-rector, Mr. Theophanes Christodoulou. The University financed the excavations at Vergina and they saw to it that,

for the first time, the sum of a million drachmas was budgeted for the excavation. Thus a major part of the success of the excavations of 1977 is owing to these close friends and colleagues, and I am deeply grateful to them for this and for their enthusiasm and support during the whole period of excavations. I also wish to thank those members of the University staff who so willingly helped me through the tangle of bureaucratic difficulties bound up with such undertakings.

Εἰκ. 16 α - β. Τὸ πορτραῖτο τοῦ Φιλίππου.

complete picture of the stratigraphy of the tumulus for the first time. In addition we cleared the strange stone structure near the middle which was more than 3 m. high and about 20 m. long. It was first thought to be a heap of stones but this proved to be a mistake; when we were able to remove a considerable amount of the earth on top³ we

3. Work here was especially fraught with difficulties because there was a trigonometric bench mark of the Army Geographical Service right at that spot; we could not move it and we could not dig trenches for fear of altering its

ascertained that the unworked stones had been laid down with utmost care to form a horizontal level. And as far as I could make out the side walls must have been nearly vertical. The spade reached natural ground level at a depth of 12-12.30 m. from the top of the tumulus. We made five trial trenches, 2.30 - 3 m. deep, making a total depth

position. Later on, through the good offices of Brigadier General Marathios, Chief of Staff of the Second Division, we obtained permission to remove it.

of 15 m., in order to find either some part of the tomb we thought was in the centre or its construction pit. The results were negative. The tomb which I believe is there, somewhere in the middle, must lie a little to the west, but because of the stone structure in combination with the trigonometric bench mark it was not possible to extend the excavation over there.

Since the exigencies of the situation had forced us to revise our program for excavation and to postpone our

hopes until the following year, we worked out a new line of approach. We opened up one new trench a little to the north of the centre and a second trench going in from the south foot of the tumulus, about 15 m. west of the one where we had encountered the working chips. This second trench appeared to be promising, for we soon noticed that here the filling of the Great Tumulus was covering over an earlier mound. It was not difficult to distinguish the layers because the earlier mound was made of

Εικ. 17 α - β. Τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἀλεξάνδρου.

the red earth which we are accustomed to seeing in the mounds of the Vergina cemetery;⁴ it was mixed with stones and a small amount of gravel, whereas the filling of the Great Tumulus in this section consisted of gravel and sand. When the excavation reached approximate ground level we found the edge of an unusual little wall with a coarse stucco coating on its upper surface and east side; the other side, on the west, was left uncoated. A careful probe in the immediate vicinity brought to light two heaps of broken and burnt sherds. The one group, about 8 m. north of the edge of the wall, showed that some ritual had been performed: the red earth was scorched in a circular area about 80 cm. in diameter and charred remains of the bones of small animals or birds, pure ash and sherds were found in little hollows. Sherds of at least one fish plate and small bowls could be easily made out. The other group contained pelike handles and sherds from small pots. At first glance I and my two assistants, Mrs. Chr. Paliadeli and Miss S. Drougou, who is making a special study of the pottery from 4th c. B.C. graves of Pella, all thought that the sherds dated clearly to the 4th c. B.C., in fact, to the third quarter of the century. Further investigation confirmed our first impressions. When we had finished clearing the "ritual" circular area, we carefully removed the burnt earth and came down on the northern end of the wall which we had noted to the south, the strange wall which is stuccoed on

its upper surface and on only one side; the wall is 9.10 m. long and at the north end it was made of sun-dried bricks. The three graves excavated by Mr. Ph. Petsas in the cemetery of Vergina⁵ came to mind immediately; they are securely dated by their pottery to the same period, *i.e.* to the third quarter of the 4th c. B.C. Thus we were able to date the wall before determining its function.

The rest of the excavation turned out to be an unbroken series of happy and unforeseen wonders. Thus directly after the discovery of the first wall, the western foundation wall of another structure was found and very near it the cover slabs of an underground chamber grave (fig. 1); the "strange" wall soon turned out to be the front of a large chamber tomb with a splendid façade.

It is not possible to give full details of the excavations in this condensed report and to discuss the problems raised by the finds. I must confine myself to presenting the essential information needed by the readers of this article — archaeologists for the most part — to form a clear accurate picture of the finds at this stage of the excavations. It is self-evident that the excavator is presenting a preliminary report expressing tentative conclusions, since he has had neither the time nor the energy to devote himself even to the most elementary study of the finds, occupied as he was with the practical problems of conserving, cleaning and restoring them and with his academic duties at the university.

The first (as yet incomplete) plan

4. See M. Andronikos, *Vergina I, The Cemetery of the Mounds*, pp. 150 - 51.

5. *Arch. Delt.* 18 (1963): *Chronika*, p. 228 f.

of the excavation shows the three buildings side by side at the southern edge of the Great Tumulus (fig. 2). The southernmost structure must have been built at the southern edge of the older mound which concealed the two graves; it was above ground and shows traces of a violent disaster. Only the foundations, measuring 9.60×8 m., are preserved. Many fragments of marble of excellent workmanship from the superstructure, found beside the foundation walls, are tentatively dated to the second half of the 4th century B.C. All of these remains, both the foundation walls and the marble fragments, were covered over by a layer of working chips.

The "chamber grave" was found just to the north of this structure. The limestone cover slabs are on the level of the foundations of the first structure, which enables us to estimate the ground level at the time of its construction. Since there are two neighbouring buildings, one underground and the other above ground, we may conclude that the underground tomb must have been built first; otherwise digging out the pit next to the foundations of the other building would not only have been dangerous but also would have created many difficulties in the course of construction. The mound had originally covered both this tomb and the great Macedonian tomb, but since the grave robbers had disturbed the greater part of the original earth filling this tomb was now covered directly by the filling of the Great Tumulus. At the time of discovery we saw that the tomb had previously been forced open in two places, at the west side and from above, but both openings had been closed up

Εικ. 18. Τὸ πορτραῖτο τῆς «Ὀλυμπιάδας».

again with whatever material was ready to hand. A block of poros limestone had been placed at the west side and pieces of poros limestone and field stones had been heaped on top to prevent earth from falling in. This must have been done after the pillaging and before or during the construction of the Great Tumulus. The outside dimensions of the grave are 2.90×4.30 m. Earth had poured in through the western opening and covered up a large part of the western section, mainly the northwest corner. From the inside the grave robbers had also attempted to tear down

the north wall at one point, perhaps because they thought that treasure was hidden there. The tomb was most carefully built; for example, the cover slabs had anathyrosis, something extremely unusual in this type of tomb. The inside measurements are 2.09×3.50 m. and the height is 3 m. The tomb had been completely robbed out; a very few sherds of two stamped black-glaze plates and fragments of a marble shell were the sole finds. This means that the contents of the tomb must have been valuable, *i.e.* bronze, silver and gold objects. But the most valuable finds from our point of view were still there, preserved inside the tomb: the wall-paintings. The western wall excepted, all the walls were painted. The band with flowers flanked by gryphons forming the lower edge of the frescoes is perhaps a common form of decoration. But the rest are fine works of art. Three female figures rendered mainly in outline are preserved on the south side wall. Although they have not yet been cleaned and large sections are hidden by sinter, we can see the noble quality of the drawing, the deft composition and the solidity of the forms which hark back to the classical tradition as we know it from the white ground *lekythoi* of the closing years of the 5th century B.C. The lone seated figure in the middle of the narrow east wall is on the same artistic level (fig. 3). The drawing of all the figures is outstanding for its virtuosity. The few literary sources which have come down to us tell us about the achievements of Greek painting in the 4th century B.C.: the colour values, the dynamic composition and the

mastery of foreshortening; but if it were not for the fresco on the north wall we would never be able to see this with our own eyes. The Rape of Persephone by Pluton (fig. 4) a rare scene and a spirited one, takes up almost all of the width of 3.50 m. Hermes runs in front of the god's four-horse chariot; the god stands in the chariot with a sceptre in his right hand, with his left hand he holds Persephone around the waist. Persephone frantically strains her body and arms back towards her terrified kneeling friend Kyane: powerless to help she flings up her hands in a gesture of fear and despair (fig. 5). At last we are face to face with a masterpiece of the 4th century B.C. and for the first time we are able to appreciate its power at first hand. Drawing, colouring, composition, motion, ethos, technical and artistic achievements which we always tried to conjure up from weak descriptions or imitations of the Roman period. The moment I saw it I felt that here is the work of an artist whose drawing is sure and strong, unerring and swift. The line beginning at Persephone's waist and ending at the fingers of her right hand is an astonishing example of a continuously fluid sensitive brush stroke. The brush strokes for Pluton's hair with the colour laid on impressionistically is another proof of a great artist. The deep violet of the god's himation billowing below Kore's naked form, bringing out and emphasizing the contours of her youthful body is yet another token of the virtuosity and daring of the artist. Finally the colour combination of yellow, azure blue and violet for the figure of Kyane with blue pre-

Εικ. 19. Δύο έλεφαντοστέινα πορτραίτα.

dominating (a play on her name ?) is the crowning touch. Preliminary investigation and pondering persuade me that this composition might be attributed to a celebrated artist of the mid-4th century whose works are unknown : Nikomachos.

The front wall of the chamber tomb was found a little to the northwest of the one described above; it was about in the centre of the old mound which must have been over 4 m. high. The exact diameter of the mound is not yet known, but I reckon it is over 20 m. I noted above, the front is 9.10 m. wide. The cornice of the façade which is centered on the front is 5.60 m. wide and projects 0.87 m. from the front wall. Thus the façade of the tomb looks like

a porch against the white surface of the front. Directly after clearing the top of the cornice we saw that the taenia is red and that just below the taenia the sima has white anthemion on a blue ground. I stopped clearing the façade immediately and asked for restorers specializing in the preservation and conservation of wall-painting. Luckily enough for us a team of restorers was working in a neighbouring village, Palatitsia, consolidating the post-Byzantine frescoes of Haghiος Demetrios. By agreement with Mrs. Eutychia Nikolaidou, the Ephor for Byzantine Antiquities at Thessaloniki, and my dear old friend Mr. Photis Zachariou, chief restorer in North Greece, Mr. Petros Sgourdos and Mr. Giorgos Konstantinides came

to Vergina. The latter undertook the delicate job of clearing the façade which he carried out with exemplary skill. His work soon produced unexpected results as, below the cornice, a painted frieze 1.16 m. high and 5.56 m. long began to emerge (fig. 6). Even though at this stage of the excavation we have not progressed beyond removing the dirt stuck to the surface and applying temporary fixatives to the paint, we can make out the composition and the subject matter clearly. Starting at the left edge and proceeding towards the right: a stag wounded with a javelin; a horseman moving left and inward with both the horse and rider shown from the back in a bold three-quarters view; a leafless tree; then a man on foot with a spear; a high stele; a man on foot moving right, hunting game; another leafless tree; a horseman facing right and holding a spear in his right hand; a third leafless tree; a man on foot; a beast or beasts and hunting dogs; at the extreme right, another man on foot facing right where other wild animals can be made out. Between the two hunters on foot and a little to the right of the first horseman is a rider who is taller than all the others, a man in the prime of life (all the others are youths) riding a white horse (all the other horses are brown) coming out of the background to the fore; he is half hidden by the horse's neck and he holds a spear in his raised right hand, ready to hurl it at the beast in front of him. The whole movement of the composition is obviously converging at this point where the figures are densest; this is the climax of the hunt. This unique fresco pictures a lion and

boar hunt. Even though the figures are somewhat indistinct, I have the impression that the man on a white horse is meant to be a portrait. It is also remarkable that the young rider between the second and third trees wears a wreath of green leaves.^{5a}

This wall painting is certainly an excellent composition; together with the wall-painting of Pluton from the neighbouring tomb it is the sole major work of Greek painting which we possess up until now. Although the two works are almost contemporary, they have strikingly dissimilar styles. The free swift brush strokes of the smaller work are absent from the painting of the hunt. The hunt was a much more difficult composition, both because of the dimensions of the surface to be painted and because of the nature of the subject matter. The artist devoted much thought to using the space at his disposal to best advantage and avoiding the difficulties involved. For the first time we see an attempt to picture a definite locale and figures moving in space: the deer running left; the rider galloping into the background, the trees, the stele, the horseman who rides forward out of the background and the animals placed on different levels create a feeling of space and place; and I would like to risk the observation that the painting conveys a sense of the third dimension by using perspective, although handled with great hesitation. Even though we are not yet in a posi-

5a. After the first cleaning we were able to see two more men on foot; one on the left and the second on the right end of the composition.

Εἰκ. 20. Οἱ πέντε ἐλεφαντοστέινες κεφαλές. Ἐκ ἀριστερᾶς: «Ὀλυμπιάδα», Ἀλέξανδρος, Φίλιππος.

tion to study the colour scheme well, it is possible to see that there is a rich palette which ranges from the white of the horse and the background to the very dark trees and animals, ranging through the warm colours (orange-yellow, bright red, brown, pale violet to purple) and to a lesser degree the cool colours (green, shades of blue). Many of the striking features of this work such as the drawing, the composition, certain unusual motifs, for example the leafless trees, and the range of colours find their parallels, I believe, in the painting which served as the model for the Alexander mosaic. If, as most scholars suppose, the painting copied by the mosaic must date to *circa* 320 B.C., then it is not beyond the bounds of probability to consider that the artist might have painted the hunt some years before he created the Alexander and Darius painting. In comparing the two, the Alexander battle displays more experience, greater sureness of line, and above all more maturity. The wall painting of Vergina is an experimental phase and the artist's talents are not yet fully realized. But it is too early to go beyond these first impressions before the work has been completely cleaned. The only thing we can repeat with certainty is that we have here a remarkable creation of Greek art. A comparison with the well known wall paintings of Kazanlak reveals the great difference in quality between the two.

After the discovery of the wall painting⁶ we dug down in order to clear the

façade and above all in order to reach the door through which we would be able to see the inside and enter the tomb. Underneath the wall painting there was a second cornice protecting the Doric frieze. Here too the taenia was painted (red) with a white maeander pattern. The triglyphs were coloured a bright blue in an excellent state of preservation; the regulae and guttae of the epistyle were the same colour. We dug down a little below the epistyle. In front of the door was a wall of big poros limestone blocks put there to protect the door from the pressure of the earth filling and to prevent it from collapsing. The wall is just in front of the door jambs and goes a little lower than the lintel. The space bounded by the wall in front, the door in back and the two jambs on either side was filled with earth, not, however, all the way up to the lintel. Below the lintel there was an empty space of 20 - 25 cm. That was the reason why the lintel broke in two places (near the point of contact with the jambs) and held together only because its inner edge was supported by the door. The pressure from the lintel caused breaking and cracking in the upper parts of the jambs and at the same time it caused damage in the section of the epistyle and the triglyph frieze directly overhead. Luckily the damage is inconsiderable and, I trust, not dangerous. Careful measurement showed that the cornice is not tilted inward more than 0.095 m. Of course, the lintel was propped up at once and

6. From the very beginning the wall was protected by an improvised roof and the wall-painting was covered with a black cloth. The

aperture of the "cist grave" was also roofed over. As the work progressed, the shelters were built up and by the time the excavations stopped

excavations were called off at that point.

With the removal of the last block of the poros limestone wall the door itself was revealed and with it the welcome surprise that the marble two-leaved door was intact and unopened. That meant that the tomb most likely had not been pillaged. Up until then we had proceeded on the assumption that the tomb had been pillaged and that we would enter it through the ruined door. Because of this I had uncovered only a small section of the vault just behind the façade and had seen that it had a thick layer of very fine waterproof stucco, something which I had never encountered in other Macedonian tombs. Although it was past the middle of October when the inclement weather conditions in Macedonia make it inconvenient to excavate, I thought that I would have to press on with the excavation of the interior of the tomb as best I could. I was moved not so much by the justifiable curiosity of the archaeologist who has had the luck to find an unopened tomb as by the thought that it would not be safe to leave the tomb in that condition the whole winter long. Even if we dug all the way down to the floor of the entrance it was not feasible to force the door open. In my view we had only one choice, the method used by experienced grave robbers in ancient times, that is: clearing the vault and removing the keystone from the last arch at the back wall. In order to accomplish that it was necessary to remove a tremendous quantity of

both monuments were fully protected from the rains. After that, they were permanently protected with insulating material.

earth from the whole length of the vault and we still did not know how long the vault was. The vault proved to be 9 m. long and the total length of the tomb is almost 10 m.⁷

After we had removed a considerable amount of earth from the top of the vault and were hoping to be nearing our goal, we found a new obstacle in our path, this one also highly interesting. There was a heap of sun-dried bricks on top of the vault in the back, occupying almost the full width of the vault and about 3.50 m. long. Delicate probing showed that the bricks must have belonged to a four-sided structure made when the stucco of the vaulting was still damp, as shown by the clear traces of stucco on the undersurfaces of the lowest sun-dried bricks. Many of these bricks had traces of burning and small fragments of charred wood showed that they derive from a pyre. The structure was probably some kind of altar which collapsed under the weight of the earth of the tumulus. In the midst of the heap of sun-dried bricks and earth, created

7. In this stage of the excavation we do not have exact measurements for the outside length and width. We know the interior dimensions. The chamber : L. 4.46 m., W. 4.46 m., H. 5.30 m. The antechamber : L. 3.66 m., W. 4.46 m.; thickness of the party wall 0.56 m., of the back wall 0.56 m. Adding up we have $0.56 + 4.46 + 0.56 + 3.66 = 9.24$ m. Adding 0.56 m. for the front wall we get 9.80 m. The thickness of the façade with its columns has to be added on and we still have not determined the relation between the front and the façade. At all events the total length is not less than 10 metres which means that it is the largest known Macedonian tomb. It is also the one with the greatest interior height.

by the collapse of the structure, we found two iron swords, bent and most probably burnt, the point of a spear or sarissa and many iron fragments of horse trappings, including bits, and lovely palmettes. All of these finds had probably been burned. The only explanation which occurs to me at the moment is that all these finds derive from the remains of the pyre of the dead man and that they were placed there after the burial during the performance of a cult ceremony. The presence of horse trappings means that horses were sacrificed and burnt on the pyre which is reminiscent of Homer's description of the burial of Patroclus.

We removed the upper layers of the sun-dried brick structure and concentrated on digging down to the west edge of the chamber where we wanted to operate. The stucco there was more than 10 cm. thick (at some points as much as 20 cm. thick) and it projected from the west wall of the tomb as much as ca. 40 cm.

The removal of the keystone at the west edge left an opening 34 cm. wide, allowing us to look inside the chamber and afterwards to climb down into it by means of a wooden ladder. This is not the appropriate place to relate what went on in the excavator's mind during this unparalleled moment in his career as an archaeologist. The reader will readily imagine that although it was imperative to remain cool, calm and collected in order to live up to the responsibilities imposed by the nature of the situation, the excavator was deeply stirred and awe-struck at the sight of a rich burial chamber which had remained untouched over the centuries from the moment

when the marble doors had been shut after the last rites for the dead. The long years spent in studying burial customs far from dulling his sensibilities had sharpened them to such a degree that he lived through the thrilling, never to be recaptured moments, when it was granted him to travel back through the millennia and come close to the living truth of the past, as a direct experience "ξὺν ὅλῃ τῇ ψυχῇ". The excavator felt a scientist's elation and a desecrator's guilt; and, of course, the first cancelled the other out.

Before reporting subsequent proceedings, I first wish to record the assistance I received from a host of colleagues, each one of whom offered invaluable help in his field. Mr. Sp. Kardamis, the technician, with his son were present from the moment when clearing the façade began and they undertook the difficult job of immediate rescue work wherever an emergency arose. They were the ones who removed the keystone of the vault. When I came to think that the tomb might be intact, I arranged ahead of time for an experienced technician from the Archaeological Museum of Thessaloniki to come to the site, Mr. Dim. Mathios, who proved a valuable colleague during all subsequent stages of work. A first-rate professional photographer was a *sine qua non*. I decided that Mr. Spyros Tsavdaroglou was the right man for the difficult and all-important job of immediate photographic documentation. He accepted my invitation and was on hand in Vergina the day before the tomb was opened. There is no need to say what I think about the results of his labours because

they have already won the admiration of everybody who learned of the finds through his flawless photographs. The Department of Archaeology in the School of Humanities at the University has an architect and we were lucky to have Mr. Giannis Kiagias as an architect who has a very important trait apart from his special skills and knowledge : he loves ancient monuments. I

also thought it advisable to back him up with a second architect in order to speed up the work because I could not foresee what our working conditions would be. We were fortunate in that the Ephorate of Antiquities at Pella sent us Miss Anna Xenariou, an unusually gifted and dedicated architect and draughtsman. These colleagues joined the team working for me at the site, namely the university

Εικ. 21. Ἡ μεγάλη χρυσή λάρνακα.

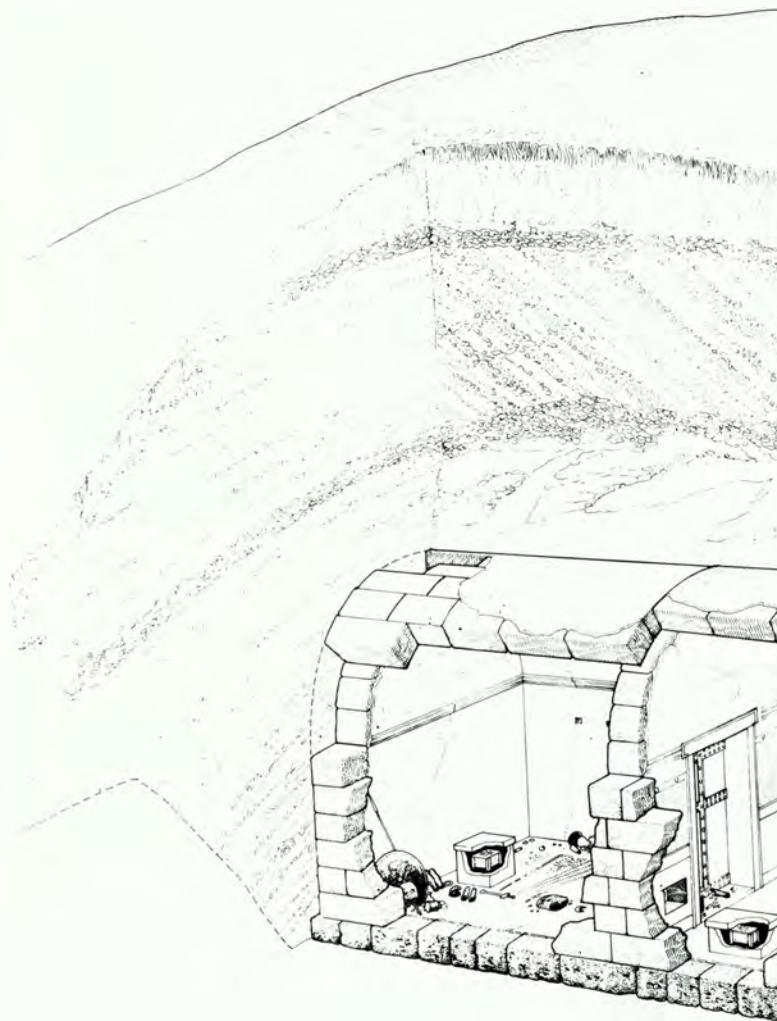

students Messrs. G. Vasdekis and Vas. Chatzis, Miss Angeliki Kotaridi, Mrs. Nana Totsiou-Adosidi and my invaluable assistants, Dr. Styliani Drougou, Epimelete in the Department of Archaeology, and Mrs. Chrysoula Paliadeli on the staff in the same department. It is not easy to say how much their unflagging devotion to the task and their whole hearted participation meant to me. I trust that they feel sufficiently rewarded by the fruits of our joint labours and the thoughts of looking forward to working together in the future. It would be remiss of me not to mention here the valuable assistance given throughout the excavation by Mr. K. Pavlides, son of the first guard for antiquities at Vergina, an old colleague, who as our third unofficial assistant displayed unique devotion and love for the enterprise ; Mr. Takis Tsakiridis, the guard for antiquities, represented the Archaeological Service at Vergina in a way that does both it and him credit.

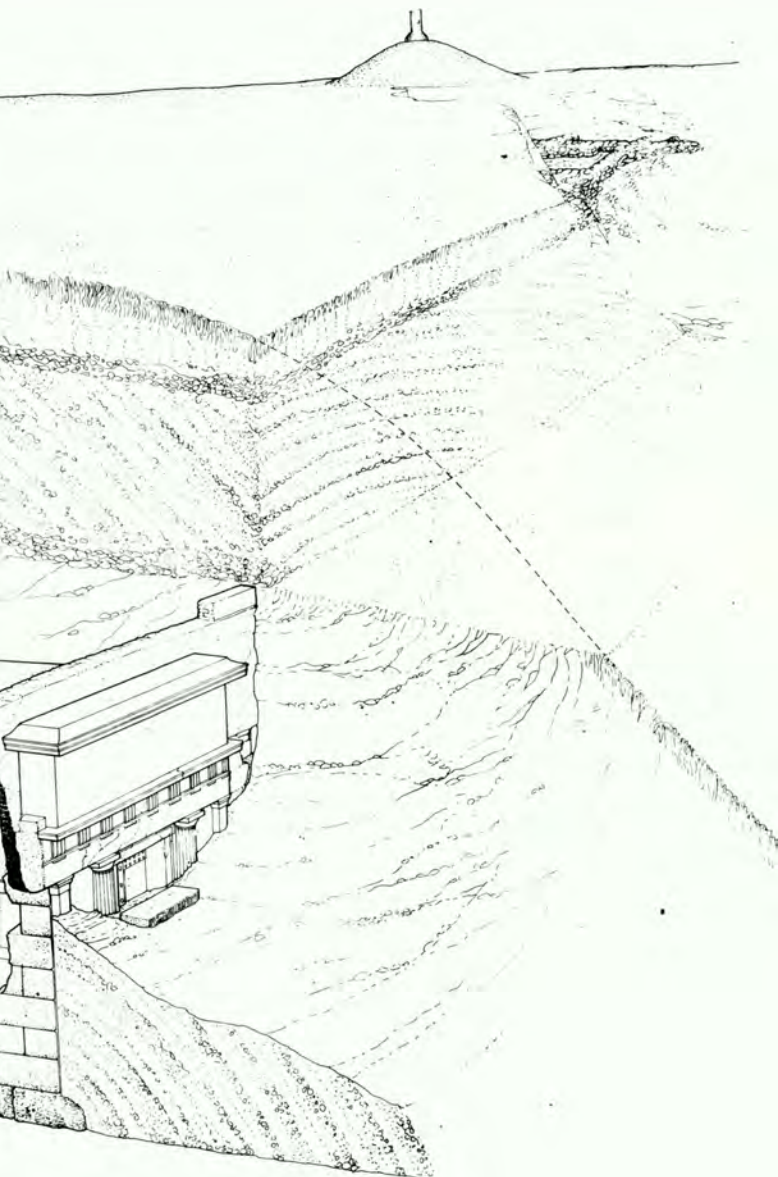
When we opened the tomb Mr. Themis Kardamis descended first by means of a rope and placed the ladder in position. I went down next in order to examine the condition of the finds and check to see if the tomb were safe. My first impression was that the metal and clay objects were in very good condition and that the tomb was in no danger of collapse. Nevertheless I did decide to take the precaution of bolstering up the two marble leaves of the door between the chamber and the antechamber. Thus I scheduled the work which had to be done with all due care but also with utmost speed for two reasons: firstly, from the moment that the tomb had been

opened and it was known that there were quite a few valuables inside it became imperative to move them out as quickly as possible even though they were well guarded by two guards and men from the Melike police station; secondly, we were well into November (the tomb was opened on the 8th of November) and the unusually favourable weather conditions could not be expected to hold much longer. The photography of the tomb and the finds was done the very next day. Then the doors were made fast and at the same time the architects worked at drawing up the finds *in situ*. After that Miss Drougou and Mrs. Paliadeli numbered the objects and recorded the numbers on the architects' drawings. Finally, with the help of Mr. Mathios, we began gathering the finds up, packing them and putting them in suitable containers so that they could be safely taken out of the tomb and transported immediately to the Archaeological Museum at Thessaloniki, as had been decided after a conference with the General Inspector of Antiquities. For the sake of removing the larger finds we had to enlarge the hole opening into the tomb. We used a small truck which was driven right up to the tomb and loaded; Mrs. Mary Siganiidou, the Ephor of Antiquities at Pella, and I escorted the finds to the Thessaloniki Museum where they were handed over to the director of the museum, Miss Aikaterini Rhomiopoulou. I am warmly grateful to both of these colleagues for the help they gave and are continuing to give. I should also like to thank Mr. Theodosiou, the nomarch of Emathia, for his kind interest.

I must ask the reader's indulgence

Είκ. 22. Σχέδιο τοῦ μεγάλου τύμβου.

Εικ. 23. Τμήμα τοῦ προθαλάμου ὅπου βρέθηκε ἡ μικρότερη χρυσὴ λάρνακα.

for inserting all this information which may not be of interest, but I thought it was my duty to set this on record in the first report issued in the official publication of the Archaeological Service because it contains useful information about the excavations which is usually buried in the midst of official reports. It is now time for me to return to the account of the excavations.

As noted above, the chamber was square (4.46×4.46 m.) with a height of 5.30 m. A door with two marble

leaves, 1.90 m. wide and 3.15 m. high, connects the chamber with the ante-chamber. On the inside the door has rough, irregular workmanship. Remarkably enough, all the parts of the door have been preserved: the bronze sockets and the hinges, as well as the doorstops, *i.e.* bronze wedges which are wedged into tenons in the centre of the threshold. The state of the walls caught us by surprise; the wall-painting on the outside had made us suppose that we would find wall-painting or at least painted decoration on the inside. Instead, we saw walls which had received only the preliminary coating of stucco, the coarse stuccoing, and the second coating only in certain places. The final coat of stucco had not been applied anywhere.

The finds made up for the disappointing stucco work. There was an almost square marble sarcophagus (0.59×0.615 m., height 0.70 m.) very near to the west wall. There were remains of decomposed organic substances on top of it, probably wood. The offerings to the dead were set up in two large groups: bronze and iron weapons and equipment in the southwest corner; silver vessels and some clay pottery at the north wall (fig. 7). In front of the sarcophagus there must have been a piece of wooden furniture, most probably a kline which had disintegrated, leaving remains over the whole area of the floor where it had stood. The wooden kline was adorned with ivory, gold and glass, fragments of which were found together with the wood. Decomposed remains of organic matter were also preserved to the right and left of the sarcophagus and behind it, in the narrow space between

it and the wall. The rest of the chamber, the eastern half, was empty.

It is not possible to present a detailed description and catalogue of all the finds here; I shall attempt to give a synopsis of the basic information which will enable the reader to form a picture of the find.

In the left corner there were two tripods, one of iron and one of bronze, and bronze vessels on or by the tripods (a lebes, a kados and a basin). The kados had fallen over and in its mouth was a sponge which was so well preserved that it had even kept its elasticity. There was also a bronze oinochoe and a pierced vessel in the shape of a kadiskos (fig. 8). In it was a clay lamp on an iron base which must have been fastened to the bottom of the vessel by means of a peg. There was also a pair of bronze greaves propped up against the west wall and a second pair lying on the floor, with a piece of leather on the upper surface of one of them (fig. 9). Between the two pairs of greaves was a Macedonian helmet made of iron in a fairly good state of preservation; it has a head of Athena in relief in front below the crest (fig. 10).

Perhaps the most interesting object was found next to the helmet; as far as I know it is unique. It is a diadem probably of gold and silver (cleaning chemical analysis have not yet been done). It consists of a hollow pipe, circular in section, made so that the two ends fit into a small cylinder and the size is adjustable. The cylinder has a relief, obviously hammered from the inside, in the shape of a knot with little ringlets or ends of a band on both sides (fig. 10). Traces

of organic substances (leather? cloth?) adhere to the inside surface. It is certain that the object is a diadem. A quick survey shows that it is similar to the diadem worn by the following rulers: Antigonos in the Boscoreale fresco (C.J. Charbonneaux *et al.*, *Grèce hellénistique*, pp. 134 - 35, figs. 132 - 33), Attalos III (?) in the portrait in the Ny Carlsberg Glyptothek, Copenhagen (e.g. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, vol. 5, p. 183) and Antiochos III (portrait in the Louvre, G. M. Richter, *The Portraits of the Greeks* III, figs. 1878 - 9), and also Alexander the Great (portraits at Rossie Priory in England and in the Boston Museum of Fine Arts from the Ptolemais, M. Bieber, *Alexander the Great in Greek and Roman Art*, pls. LV and LVIII).

The sword was found near the left (south) side of the sarcophagus on top of decomposed organic matter. The scabbard and part of the hilt have suffered from the deprecations of time and are destroyed. But the ivory parts (the tip of the scabbard and part of the hilt) are well preserved. The handle was splendidly adorned with gold rings, gold palmettes etc.

The cuirass had fallen to the floor, front downward, a little to the east of the sword; when we found it we saw only the back and the sides (fig. 12). A rectangular gold plaque with Athena in relief lay next to the right side of the cuirass and two golden lionheads (fig. 13) were near the left side. Towards the lower part of the cuirass there were more than fifty golden lappets with palmettes. The cuirass is made of iron plates lined with leather and cloth. The plates are hinged so as to permit the warrior to move easi-

ly and to breathe freely. The cuirass is edged with gold bands and it has horizontal bands running right around it; the bands have a cymation pattern. When the cuirass was lifted up six more golden lionheads and five gold rings were found underneath. At the top of the cuirass was a separate collar which protected part of the shoulders, chest and neck.

A bronze "shield" dominated the group of bronze objects in the left corner. On lifting we found that it did not have any of the appurtenances of a shield, such as arm straps, and it weighed more than a warrior could possibly have carried. Iron points of spears or javelins and butts were found behind it and one spear point was stuck to the stucco high up on the wall (it had stayed there after the wooden shaft had rotted away). Yet a third pair of bronze greaves was found. Greatest interest was aroused by a heap of decomposed organic matter, fragments of ivory and plaques of gold and silver. Mr. Mathios, the restorer, immediately conjectured that it must have come from the shield which had disintegrated. I accepted his view at once and I believe that I have correctly interpreted the bronze "shield" as the protective covering for the actual shield. Until the heap of material has been taken into the laboratory and investigated, an exact description is not possible, let alone a conjectural restoration (this entire heap and all of the other organic material has been temporarily left in the tomb which has been sealed up again). The remains which have been made out so far, however, do allow us to form a general idea of the shield, although there is uncertainty in regard

to details. I assume that the shield was made of leather on a wooden frame. The rim, with the width of the rim of the bronze cover, had ivory veneer ornamented with a spiral maeander pattern in dark-coloured inset glass. A second inner circle on the rim must have been of gold. The emblem in the centre of the shield was a chryselephantine Nike in fairly high relief, if I have judged aright from the head, wings and feet in the heap of material. There are also bands of silver which must come from the shield strap or straps. On the side meant to be seen these bands are gilded and they have lovely palmettes at either end; just below the palmettes I can make out a Nike on either side with almost vertical wings, holding a band in both hands, shown as if about to fly off into space. If, as I hope, this shield can be even partly restored, it will be one of the most beautiful and sensational finds that we have. Such a shield could not have been meant for use in battle; it is rather a "ceremonial shield". Sumptuous and fragile as it was, it had to be protected by a bronze cover.

Another curious and unique object was found on the other side (north side) of the sarcophagus: a bronze cylinder with a spiral pattern, attached at one end to an iron shaft. Inside the cylinder is a substance which is, according to the conservators, either cloth or tow. This object can hardly be anything other than a torch.

A group of silver vessels was found by the wall to the right, amongst them two bronze ones and a black-glazed clay oinochoe. Two or three black-glazed pots (" salt cellars ") and a red-figure askos

were found at the right (northwest corner). The silver vessels are well preserved, but some of the handles have come off. There are pitchers, phialai, kylikes, skyphoi, a "strainer", two "alabastra" with plugs, bowls etc. (fig. 14). They are of fine workmanship. Little heads of Silenos, Pan, Herakles etc. conceal the point of attachment at the lower end of the handles; they are marvellous examples of toreutic skill and they make a valuable contribution to our knowledge of Greek sculpture in the mid-4th century B.C. (figs. 15α-δ).

The decomposed organic matter has been left untouched, *in situ*. I noticed that a major part of it most probably derives from a wooden *kline*. On one end there was a heap of maroon and brown substances which look like wool. The restorers think that it is the remains of feathers. A fairly wide strip of ivory was clearly visible. The many delicate strips of this valuable material must have adorned one of the long sides of the *kline*.

There may have been an object which has disintegrated on top of the *kline*. It seems to have had the shape of a cylinder of considerable length. The outer surface was gold. Mr. K. Assimenos, the chemist who made the preliminary analysis, is of the opinion that there must have been a shaft made out of something like bamboo which had cloth or thread wound around it, then a substance which acted as a binder and lastly the gold sheathing. The only possible explanation is, I believe, that it is a sceptre.

The parts of ivory figures found amongst the other remains just in front of the marble sarcophagus are of excep-

tional interest. There were hands, feet and heads of small human figures in relief (and they are still there, in place). They must belong to a composition which was either on the *kline* itself or from another piece of furniture such as a chest or the like.

Although we had noticed the ivory figures on the first day, I had no time for a close look at them until all the other emergencies in the tomb had been dealt with. In one corner I noticed two hands, not much larger than one centimetre, of fine workmanship. Close by was a head somewhat obscured by the various disintegrated substances. When I picked it up I saw that it was the head of a grown bearded man whose features were not unfamiliar. I was sure that it was a portrait. Philip II came to mind, his portrait as we know it from the famous Tarsus medallion (Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, vol. IV, p. 15). The powerful but somewhat weary face with the almost imperceptibly damaged right eye is a portrait by a very great artist (figs. 16α-β).

There were two other little heads nearby. When I picked up one of the two I was greatly astonished, astonishment bordering on a state of shock. It was Alexander, the best portrait I know of (figs. 17α-β); the eighteen year old youth with his long stretched-out neck, the slight energetic turn of the head and the eyes looking upwards which we know about from the written sources and the faint echoes of Roman copies. At first I thought that the second small head found near Alexander was a second portrait of him but later I came to think that it was a woman's head, most

likely his mother, Olympias (fig. 18).

There were two other heads together with Philip and Alexander, one male and the other female (fig. 19). These two are very probably portraits, but I am not able to put names to them.

This find of five figures (fig. 20) brought Philip's dedication in Olympia to mind, the famous Philippeion with the chryselephantine portraits of his family made by Leochares. I wish to reserve judgment on the possibility of a connexion here with Leochares until a systematic study based on well-founded evidence has been done; I do not rule out this possibility and I postpone the much-needed discussion of this problem to a more suitable time and place. In any event I may state that the stylistic analysis of the portrait of Philip made on the basis of a single photograph and the comparison with the portrait of Chrysippos "which is easily dated" is, in my view, irrelevant. The attribution of the head to Philip V is even more untenable. The ivory heads and all the other finds and the wall-painting and the architecture of the tomb are, with no use of special pleading, securely dated to the 4th century B.C., definitely in the third quarter of the century. And if one were to search for stylistic connexions, they are to be found in certain of the Mausoleum sculptures, such as Mausolus (?) himself or the heads BM 1054 and 1055. But I consider that the time is not yet ripe for such discussion.

As noted above, there was a marble sarcophagus in the tomb. By its shape and size we knew that it would contain the funeral urn. The find in the chamber had led us to expect a precious vessel,

perhaps more sumptuous than the Derweni krater. But when we lifted up the lid of the sarcophagus we were confronted by something that surpassed our wildest dreams, something which we could not have imagined because there was no precedent (picture on the cover). The sarcophagus contained a golden larnax, $0.40 \times 0.334 \times 0.171$ m.,⁸ weighing 10800 grams (fig. 21), exquisitely adorned on three sides: above, a band of lotus and palmette; below, rinceaux of calyxes bearing leaves and flowers which emerge from either side of a central flower; in the centre, rosettes of inlaid glass paste. There is a majestic emblem on the lid: sixteen rays (larger ones alternating with smaller) around a central rosette, the star so well known from Macedonian shields and coins.

On opening the larnax we beheld something even more impressive and unforeseen: the burnt bones, clean as could be, without a trace of ash or any foreign substance, carefully arranged in a heap. Many of the bones at the top of the heap were purplish-blue on the surface. The same colour was to be seen at the bottom of the larnax. The restorers are certain that this is the remains of a purple cloth. And once again the Homeric lines spring to mind: Achilles' bones washed in wine, Hector's bones wrapped in a purple peplos and placed in a golden larnax.⁹

ἦ ὦθεν δὴ τοι λέγομεν λεύκ' ὅστέ', Ἀχιλλεύ, | οἶνω ἐν ἀκρότῳ καὶ ἀλείφατι.

(*Odyssey* 24. 72 - 73)

8. The measurements of the box without the legs; the total height is 0.208 m.

9. See M. Andronikos, Totenkult in *Archaeologia Homerica*, W 29 - 30.

καὶ τὰ γε (τὰ ὅστ'α τοῦ Ἑκτορα) χρυσείην ἐξ λάρνακα θῆκαν ἐλόντες, / πορφυρέοις πέπλοισι καλύψαντες μαλακοῖσι.

(*Iliad* 24. 795 - 796)

On top of the bones was a heavy golden wreath of oak leaves and acorns placed in such a way that it pressed against two sides of the larnax.¹⁰

After the first preliminary investigation and removal of the objects which could safely be taken up, all the remains of organic matter were left in the tomb. In the meantime I had telephoned Prof. N. Yialouris, General Inspector of Antiquities and Restoration, requesting a team of specialists who would analyze and conserve the finds. It is a pleasant duty to thank him cordially for his deep concern and immediate effective action in regard to all the problems which turned up. I am also grateful to Mr. K. Trypanis, Minister of Culture and Sciences, who not only approved all of Prof. Yialouris' actions but also visited the excavations twice. We profited by the invaluable cooperation first of Mr. Kavoulakos, the engineer attached to the Department of Restoration, who came to Vergina right away, just after the door of the façade had been uncovered; and later of Mr. K. Assimenos, the chemist, Mr. St. Baltoyiannis, Mr. T. Margaritov and Mr. G. Petkousis who repeatedly visited the excavations. All these gen-

tlemen together with Mr. Ph. Zachariou form the permanent team for the extremely difficult job of preservation and restoration of the rich but specially delicate material which has been recovered. I believe that thanking these dear colleagues would be superfluous because they participate fully in the excavation, sharing the excavator's joy and troubles alike, the greatest reward of all.

Temporary cessation of work in the chamber meant that we could begin to cope with the urgent problems of investigating the antechamber. At first we considered opening the connecting door. Two serious draw-backs made us reject this method. Firstly, there was a crack in the lintel, the full extent of which we were unable to determine, and it was not possible to buttress the lintel from our side of the door. Secondly, the presence of technicians working for several days in the chamber would certainly have endangered the remains of organic matter which still covered half of the floor area in the chamber. I reached the conclusion that there was only one way to solve the problem: to remove a block from the party wall, taking especial care not to destroy the stucco on the antechamber side, since there might possibly be wall-painting, either simple decoration or even figured scenes. And, in fact, we did take out the second block from below, south of the door, with the aid of the experienced technician of the Thessaloniki Archaeological Museum, Mr. Sideris Karalis. The stucco remained intact, but it turned out not to have any frescoes at all. We were able to crawl into the antechamber

10. The shape of the larnax confirms the correctness of D. Ohly's reconstruction of a larnax made on the basis of gold relief bands found in an 8th c. B.C. tomb at Eleusis: D. Ohly, *Griechische Goldbleche des 8. Jahrhunderts v. Chr.*, p. 71 f., pls. 15,2 and 16. Cf. S. Lauser, *Archaeologia Homerica* P77 and P79, fig. 15a and b.

Εἰκ. 24. «Περίλαιμιος» κοντὰ στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ προθαλάμου.

through the small opening. The antechamber measures 3.66×4.46 m., a second spacious room, the largest antechamber known up until now (fig. 22). The stuccoing of the walls is utterly different to that of the chamber. The stucco is of the finest quality; the lower section is white, the upper part is Pompeian red. At the spring of the vault there was a cymatium moulding with a taenia directly below, then a recess, then a second taenia with rosettes (fig. 23). Both taenias had nails for suspending various objects or pieces of cloth which had disintegrated and fallen to the floor. The stucco on

the walls had blistered here and there and had either fallen to the floor or was still hanging from the vault or the walls, making it unsafe for those working there. The plaster on the floor had suffered in the same way. I assume that this happened because the tomb was buried below the tumulus shortly after it had been made, so that the stucco did not have time to dry while the air was still circulating through. This happened in the antechamber because it was not built at the same time as the main chamber but added afterwards, perhaps after the door to the main chamber had

Εικ. 25. Στεφάνι από φύλλα και άνθη μυρτιάς

already been closed. The vaulting is not continuous but was done in two separate sections; the seam is above the wall between the chamber and the antechamber. The verification of these architectural details must, however, await the completion of the excavation.

There was a marble sarcophagus approximately in the middle of the left side of the antechamber, near the south wall; as far as I know this is the first time such a find has been made in a

Macedonian tomb. It is more carefully made than the sarcophagus in the chamber and it is not square but rectangular (1.01×0.56 , 0.68 m. high). There was a big heap of ash-coloured remains of organic matter on the lid. It looked like charred flowers or ears of grain, but examination showed that it was the remains of feathers. Their function is still a puzzle.

In addition there were remains of organic matter all over the floor except

Εικ. 26. Γωρυτός, κνημίδες καὶ ἀλάβαστρα στὴ θύρα τοῦ προθαλάμου.

for the area between the outer and inner doors. Wood, possibly textiles and leather and ivory, as well as very delicate gold leaves and other golden ornaments, pieces of glass etc. In some cases the colours are well preserved. It is evident that there was wooden furniture here too with gold veneer over much of the surface and with gold decoration for certain parts and also ivory reliefs with floral patterns and human figures. A gilded pectoral is of especial interest; had mainly rosette ornaments (fig. 24). A golden wreath of myrtle leaves and flowers (fig. 25). was found beside the sarcophagus underneath the fallen stucco ; I would suppose that it had hung on the wall and fallen to the floor or

that it had been on a piece of wooden furniture which has disintegrated. The following objects were found on the floor in the area in front of the inner door : quite a few alabasters, most of them well preserved, a Cypriot amphora of a type found at Amathous (a similar one was found in another grave at Vergina : M. Andronikos, *Βεργίνα* I, p. 28 and pl. 135), and sherds of household ware. A *gorytus* (combined bow-and-arrow case) was standing in the corner between the inner door and the left (south) jamb (fig. 26) ; its gold sheathing is preserved. It is most like the well-known Scythian *goryti* encased in gold from South Russia. The *gorytus* is divided into three zones, two with re-

Εικ. 27. Λεπτομέρεια από τη χρυσή έπένδυση του γαβυτού.

lief scenes and the third with guilloche pattern and a warrior on the projection on the top (maximum height 0.465 m.). The scenes in relief most probably picture the Sack of Troy, to judge from the altars, statues of the gods, and women attempting to protect and save little children from furiously attacking warriors (fig. 27). The reliefs are very fine and are reminiscent of the Bassae frieze rather than the Mausoleum friezes.¹¹

Many bronze arrow heads and some of the wooden shafts were found *in situ* behind the gold *gorytus* casing. The golden cover for the bottom of the *gorytus* was also found, as well as several broad gold rings which probably came from the bow which has disintegrated (fig. 28).

Two gilded greaves were lying beside the *gorytus* up against the door. Even without measuring it was obvious that the right and left greaves were of different lengths; measurement showed that the left greave is 3.50 cm. shorter. The greaves are also shaped differently : the left greave has a more pronounced bulge over the knee muscle.

11. Mr. P. Amandry was kind enough to write to me about the problem created by the presence of such a *gorytus* in a Macedonian tomb. He added that the Vergina *gorytus* must come from the same mould as the fragmentary *gorytus* from Karagodeuashkh (E.H. Minns, *Scythians and Greeks*, p. 221, fig. 125). Since I too had suspected that the two representations were the same, I arranged to acquire a copy of the original publication. They do in fact come from the same mould, but the fragments have been incorrectly arranged in the restored drawing. But this subject cannot be discussed here.

After removing the feathers and other material from the sarcophagus lid, we lifted the lid in order to see what was inside. There was a second larnax made of gold, a little smaller than the first one (approximately $38 \times 32 \times 20$ cm., weighing 8420 grams), and much more simply decorated, but with the same star emblem on the lid — figs. 29-30 and; picture on the cover) — (this same emblem adorned many little gold disks which were scattered on the floor in front of the sarcophagus and on the sarcophagus lid amidst the feathers). Unlike the larger larnax it did not have four feet in the form of lion paws; it was attached to the floor of the sarcophagus by means of plaster.

The last act of this year's investigation was opening the larnax which gave us the greatest surprise of all and the greatest reward for our labours. We were in the presence of something truly marvellous. A purple and gold cloth, with its wonderful design well preserved, shrouded the burnt bones (colour plate I). We could see two edges and a part of the third bordered with spiral maeander pattern enclosing a design consisting of a large calyx sprouting acanthus stalks and leaves and a central flower framed by four others in the midst of which swallows are flying, if we are not mistaken. The designs are worked in purple on the gold background. It is doubtful if the purple can be preserved because the threads have rotted away.

There was an exquisitely wrought piece of gold jewelry with stalks, stems, leaves and flowers on the right, narrow side of the larnax. I cannot be certain for we have not yet touched it, but I

Εικ. 28. Ὁ πυθμένος τοῦ γωρνοῦ καὶ τὰ βέλη, ὅπως βρέθηκαν.

think that it is a woman's diadem of the type discussed by P. Amandry in connexion with the diadem in the Helen Stathatou Collection¹².

These are the results of the excavation of the Great Tumulus at Vergina in 1977. As I noted above, the excavation of the chamber tomb has not been completed and the investigation of the interior is in the initial phase. I feel that it is my duty not to content myself with a mere description of the finds, but to

proceed to a preliminary assessment and to a first attempt at making sense out of the evidence as we know it today. As long as excavation is going on results will be continuously supplemented and modified, as is always the case, and only after the excavation is finished will it be possible first for the excavator and, after him, all the other scholars to begin attempting the final interpretation of the finds.

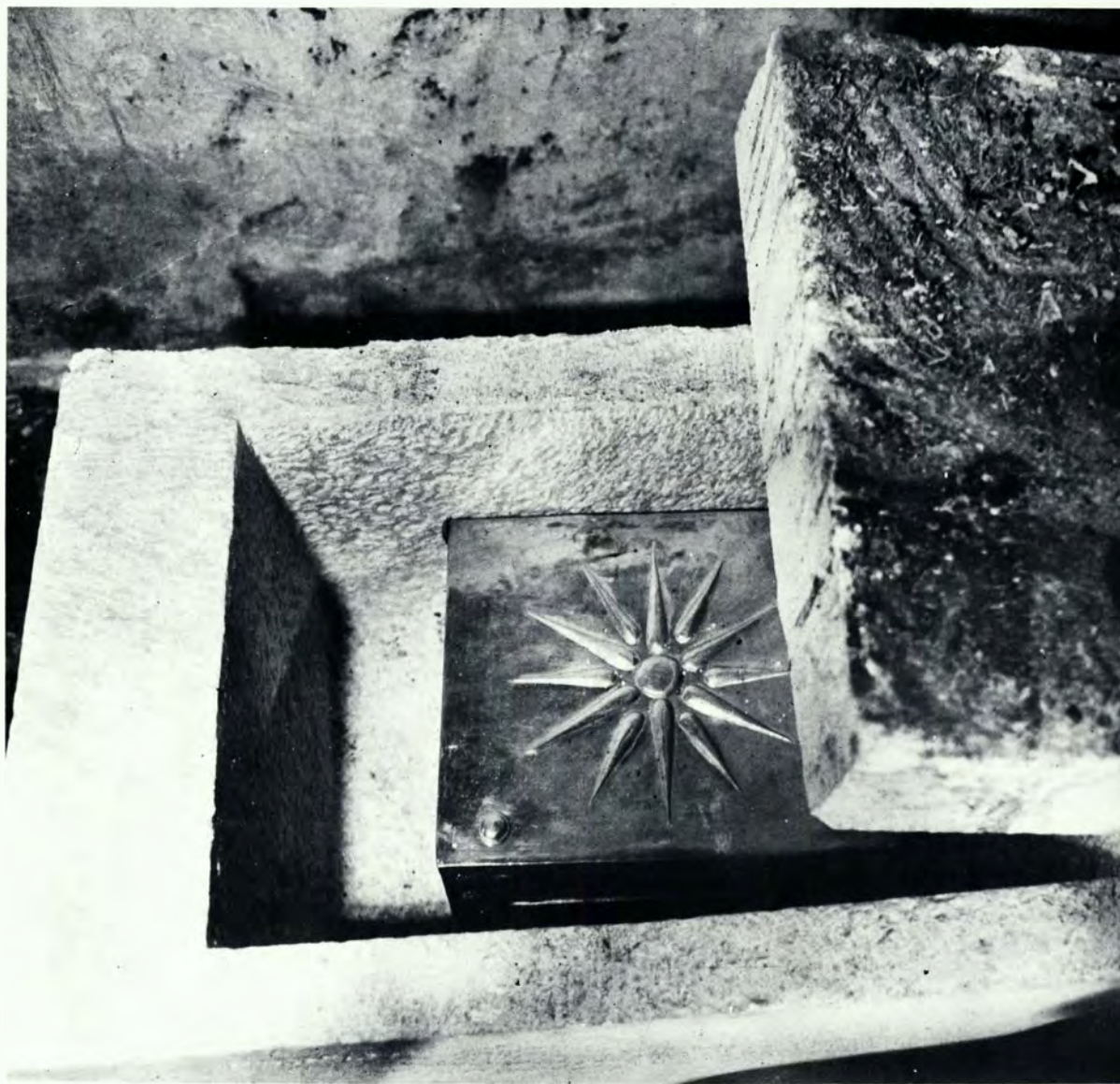
The first judgment that we are able to pronounce is that we have here a singularly important set of graves. My old theory that this is possibly the site of

12. *Collection Hélène Stathatos*, III, 1963, p. 244, I 217.

the royal graves of Mecedonia has received strong confirmation if not unshakable proof; in any event there is no evidence militating against it. Observations made during excavation of the foundations of the destroyed building

and of the pillaged tomb provide support for the theory about the Galatian destruction. The un hoped for presence of an unravaged tomb does not create insuperable difficulties because it is reasonable to assume that the pillagers,

Εἰκ. 29. Ἡ χρυσή λάρνακα τοῦ προθαλάμου, ὅπως βρέθηκε μέσα στή λάρνακα.

Εικ. 30. Ἡ χρυσή λάρνακα τοῦ προθαλάμου.

either common grave robbers or Galatian mercenaries, opened the chamber grave, found the extremely rich offerings (most of which must have been of gold, if the grave was of a woman as seems probable) and were highly satisfied with the booty from *the* tomb concealed by *the* mound. Acting on the basis of past experience, they figured that they had exhausted the possibilities of the mound and turned their attention to another mound.

And now it is necessary to deal with the problems raised by the finds themselves.

1. The presence of a building above ground right next to the chamber grave at the edge of the mound is hard to explain. The theory that it is a temple or other sacred building not associated with the graves must, I think, be ruled out. A grave monument above ground is highly improbable; it would be the only one in all Macedonia. The only possible interpretation is that we have to do here with a "heroon" in connexion with the cult of the dead who are buried here. It is not easy, at least not now, to reach a conclusion about the date, *i.e.* whether it is contemporaneous

with the earlier, smaller mound or if it was built when the Great Tumulus was made. My first impression is that the marble pieces and the masonry cannot be dated later than 275 B.C., the date which I continue to regard as the *terminus post quem* for the construction of the Great Tumulus.

2. Two tombs in the same mound is something unusual if not unique.

3. All these buildings have almost exactly the same orientation which means, perhaps, that the builders of each of the three were aware of the existence of the other two buildings.

4. At this stage of the excavations I do not know how the two graves related to each other. I suspect that they are not far apart in time and that the smaller one is earlier; on the other hand, its position at the edge of the mound could be taken as an indication of later date.

5. We have a lot of evidence at our disposal for dating the chamber tomb; it all points *consistently* to a date in the third quarter of the 4th century B.C. The sherds from the "ritual ceremony" found above the front of the tomb and the red-figure sherd in the stucco of the façade provide us with the first certain evidence. The front wall is built in the same way as Tomb LXXIII A in which a red-figure pelike and black-glaze pottery were found.¹³ The glyphs of the triglyphs have pronounced curves well-hollowed out at the top. Finds from inside the tomb, the lamp, the askos and the oinochoe, date to the same period. The bronze and silver vessels belong to

the same phase as the finds from Derveni which are dated by a coin of Philip II. The relief heads on the silver vessels date to 340 - 330 B.C. The decoration of the cuirass is not later than the middle of the century and the reliefs and patterns of the gorytus are of the same date, if not slightly earlier. Finally, the ivory heads complete the picture and point in the direction of the same dating.

6. The identification of these tombs as royal tombs is based on my conjecture, made in 1976, that Antigonos Gonatas is responsible for the creation of the Great Tumulus. Even though the finds are neither negative nor neutral, but support the theory positively, we still cannot take it for granted as correct until the excavation has been completed, in particular until we find the tomb for which the Great Tumulus was made.

The finds allow us to state that neither of the graves belongs to an ordinary mortal. First of all we have the two great wall-paintings which in regard to both subject-matter and artistry may be considered unique. In this case we have material for comparison, whereas the pillaging of all the other Macedonian tombs prevents making comparisons of the other finds at Vergina. The most striking painted decoration found up until now was that of the great tomb with the two-storey façade at Lefkadia¹⁴. The four figures on the façade were welcome examples of Hellenistic painting of which we were largely ignorant. Nevertheless even a sketchy comparison of the isolated figures of that tomb with the com-

13. *Arch. Delt.*, 1963, : Chronika, p. 228 and pls. 262 d and 261 b.

14. Ph. M. Petsas, 'Ο τάφος τῶν Λευκαδίων.

positions of the two tombs at Vergina suffices to establish the difference in quality. It would be difficult to ignore the fact that the artists who painted the tombs at Vergina were men with creative gifts, long experience, masters in drawing and colouring and, above all, in the art of composition. And we know that the great artists of the 4th century B.C., who demanded astronomical sums for their work, worked for very highly placed personages.

Proceeding further, we may pause briefly to consider the evidence of the chamber tomb. It is the largest tomb in Macedonia. The thick layer of waterproof stucco on the vault is unparalleled. The sun-dried brick structure on top of the vault and the finds there (two swords and horse trappings) are something absolutely unique. Inside the tomb: the lavishly adorned wooden furniture with gold leaves, ivory veneer, glass and all the other materials attest the high rank of the deceased. So does his sword. But the cuirass and the shield make us think of an exalted status. And then — the golden larnaxes with the characteristic emblem and the bones, cleansed and shrouded in a peplos of purple and gold.

As far as I know such a burial is unique. Although the condition in which the other Macedonian tombs were found does not permit a comparison of their contents, it is nevertheless out of the question that any of them contained anything like the finds here.

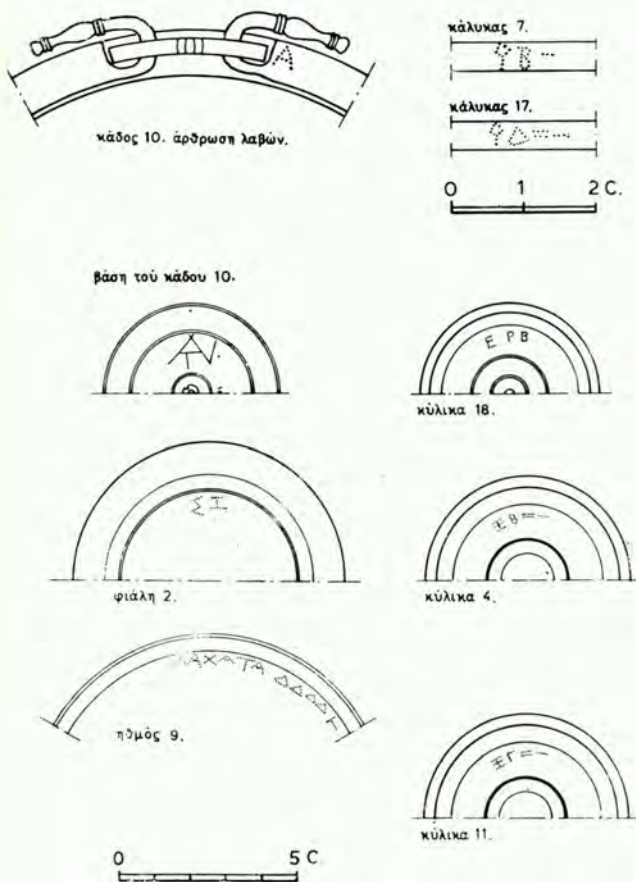
The "sceptre" adds very much to the impression gained from all of the evidence mentioned above. It is true that we must reserve judgment about it

until it has been repaired, but we do have an intact "diadem." As far as I can tell, no other more satisfactory identification for this extraordinary object is forthcoming. The most probable, virtually inevitable, explanation is that we have here a "royal crown" as worn by the rulers in the portraits noted above (Attalos III, Antiochos III, Antigonos Gonatas, Alexander).

Finally there are the ivory heads. It is difficult to question the portrait of Alexander. I personally believe that the head of a bearded man is a portrait of Philip. The identification of one of the two implies the identification of the other. The portraits of the two kings, on top of the preceding evidence, decisively favours the view that this is a royal tomb.

If the interpretation we have presented is correct and if the dating provided by the finds is what we have reported, we are led to conclude that this tomb belongs to Philip II.

Once again I feel impelled to reiterate that I have no intention of insisting on such a sensational point of view. I believe that the essential returns from the excavation are the finds themselves, which will permit us to study and learn so much about Macedonian Hellenism. And that is more than enough. But as an archaeologist I have the right and the obligation to consider the interpretation of the finds in the light of what we know now at the present time. And, in stating explicitly that I have reached my conclusions by fair means, working from the data towards the interpretation according to the scientific method, I wish to add that a conclusion reached

Εἰκ. 31. Ἐπιγραφικά στοιχεῖα στὰ ἀσημένια σκεῦη τοῦ τάφου.

in this way is tentative but by no means arbitrary. The various attempts to overthrow my conclusions would have been welcome if they had been better aimed and had contributed to a more accurate

interpretation of the particular data. I fully realize that the study of the entire complex and of the individual finds and of the excavation record is bringing up problems and will continue to do so. I am certain that I will not be the one who finds the correct solutions to all of these problems. I am not unaware of the historical implications of my reconstruction. The line of thought which leads to the conclusion that the grave in the main coambr belongs to Philip II leaves the identification of the grave in the antechamber open. If the bones in the second larnax are a woman's bones, as the diadem found with them and, perhaps, also the sumptuous brocade lead us to suppose, then the most likely explanation would be that it is the grave of Kleopatra, Philip's last wife. If, on the other hand, the bones are male, then Justinus' incredible information that Olympias buried the murderer in the same tomb with Philip could be cited. In the present stage of our research, however, these are uncertain and speculative considerations.

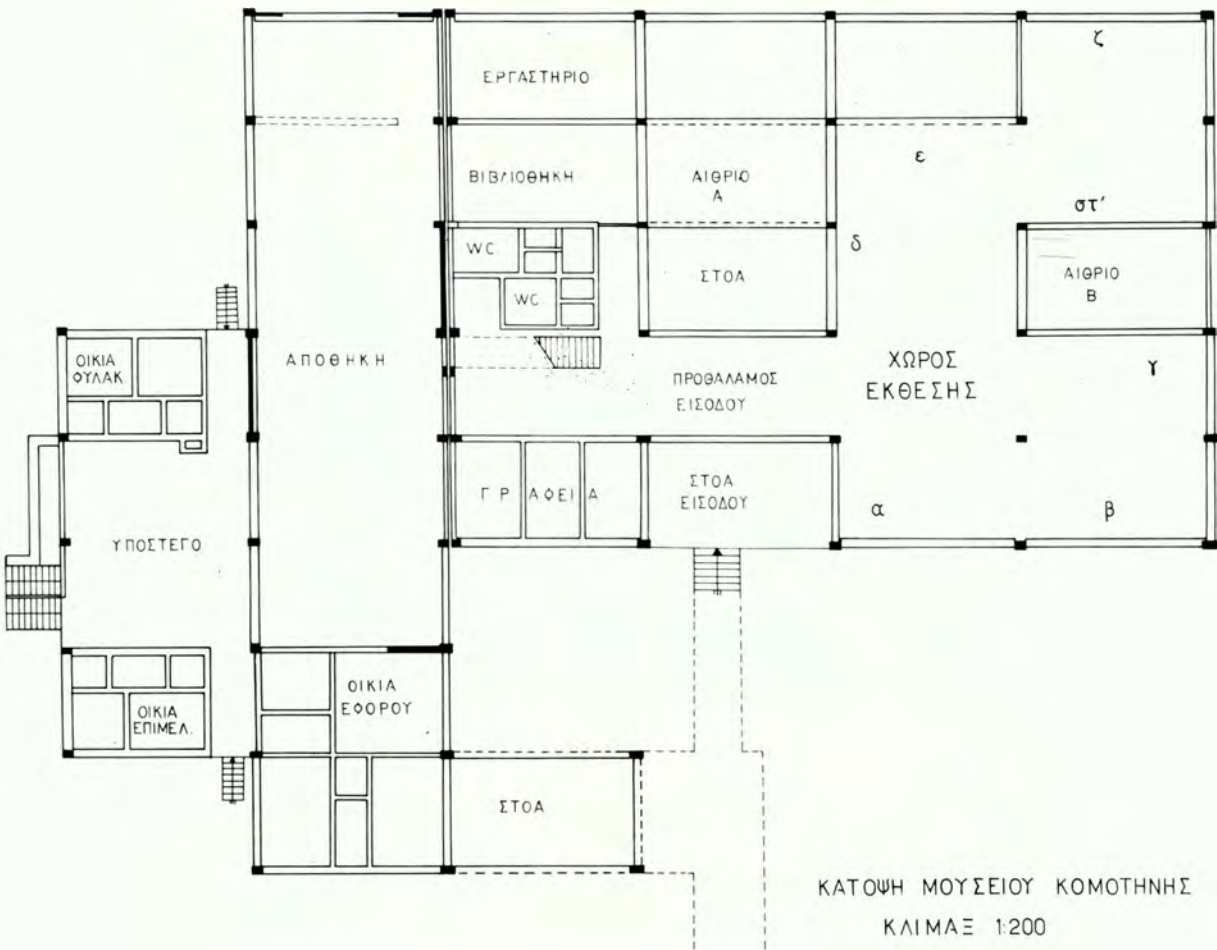
For all of these reasons I believe that I can repeat what I wrote in last year's report, that only continued excavation and research will elucidate the problems, bringing us more and perhaps better evidence on which to found interpretation and theories.

MANOLIS ANDRONIKOS

ADDENDUM

The cleaning of the silver vessels found in the tomb chamber, completed after this report had been delivered, revealed quite a few inscriptions. Although this is not the time for discussion and attempts at interpretation, nevertheless I thought it would be useful to present the drawings (fig. 31) without any commentary.

M.A.

ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ. ΕΠΑΝΕΚΘΕΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Τὸ Μάιο τοῦ 1976 ἔγιναν τὰ ἐγκαίνια τμήματος τοῦ Μουσείου Κομοτηνῆς¹, οἱ ἐπανεκθετικὲς ὅμως ἐργασίες συνεχίστηκαν μὲ ἐντατικὸ ρυθμὸ, ἀλλὰ μὲ κάποια ἄνεση πλῆσον, ἀφοῦ εἶχε ἤδη ἱκανοποιηθεῖ τὸ αἶτημα τῶν κατοίκων γιὰ τὴ λειτουργία

τοῦ Μουσείου. Ἔτσι μᾶς δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ μελετήσουμε καλύτερα τὸ σκληρὸ φωτισμὸ ποὺ ἔμπαινε ἀπὸ τὰ χαμηλὰ παράθυρα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς καὶ νὰ προβληματιστοῦμε μὲ τὸ ψυχρὸ καὶ ἐνιαιο ἀνοικτὸ γκρίζο χρῶμα τῶν αἰθουσῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρῶτο, προτιμήσαμε νὰ κλείσουμε τὰ παράθυρα καὶ ἔτσι ὁ φωτισμὸς τοῦ Μουσείου μαλάκωσε, ἀφοῦ κύ-

1. Ε. Πεντάζου, Τὸ Μουσεῖο Κομοτηνῆς, ΑΑΑ ΙΧ (1976) σελ. 180 - 192.

Είκ. 1. Ο χώρος ε τοῦ Μουσείου Κομοτηνῆς.

ρια πηγή του ἔγιναν τὰ δύο αἴθρια καὶ τὰ ψηλά βορεινὰ παράθυρα. Στὶς αἴθουσες χρησιμοποιήσαμε σὲ ἐναλλασσόμενες ἐπιφάνειες θερμὰ χρώματα, ὅπως κρέμ σκούρο, μπέζ, σωμὸν καὶ ἀνοικτὸ λαδί μὲ ἀποτέλεσμα ὁ χώρος νὰ γίνει πιὸ οἰκεῖος καὶ νὰ προβληθοῦν καλύτερα τὰ ἐκθέματα.

Στὸ νέο χώρο τῆς ἐκθεσης (Σχ. 1, ε, στ, ζ) παρουσιάζονται εὐρήματα ἀπὸ τὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα μέχρι καὶ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια.

Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο νέου μὲ βαθμιδωτὴ βάση (ΑΓΚ 1701, 1710) τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων ἀπὸ τὴ Μεσημβρία ποὺ ἐκτίθεται στὸν χώρο ε (εἰκ. 1).

Δύο πώρινες ἐπιστέψεις ἐπιτυμβίων στηλῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὰ Ἀβδηρα καὶ τμήμα πήλινου ἀκρωτηρίου τοῦ 2ου τε-

τάρτου τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὴ Δίκαια² χρησιμεύουν σὰν φόντο στὸν κεντρικὸν χώρο τοῦ Μουσείου.

Μιὰ βιτρίνα μὲ ἀγγεῖα, εἰδῶλια χάλκινα καὶ πήλινα καὶ λυχνάρια τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ διάφορες περιοχὲς εἶναι τοποθετημένη κοντὰ στὸ κεντρικὸ αἶθριο τοῦ Μουσείου, ἐνῶ κοντὰ στὸ ἀνατολικὸ (χώρος στ) εἶναι τοποθετημένο τραπέζι-βιτρίνα μὲ χάλκινα καὶ γυάλινα βραχιόλια, χρυσὰ καὶ χάλκινα δαχτυλίδια, βλήματα σφενδονῶν κ.ἄ. ἀπὸ διάφορες περιοχὲς.

Ἐδῶ κοντὰ ἐκτίθενται τὸ ἡλιακὸ ρολοῖ (ΑΓΚ 1358), ποὺ μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸ Μουσεῖο Καβάλας καὶ εἶναι ἀφιέρωμα στὶς

2. Γ. Μπακαλάκη, Προανασκαφικὲς ἐρευνες στὴ Θράκη.

Εικ. 2. 'Ο χώρος ζ του Μουσείου Κομοτηνης.

έννεα Μοῦσες³ καὶ το μαρμάρινο πρότυπο ἀπὸ τὴν Ἀρωγὴ (ΑΓΚ 23) γιὰ τὸν ἔλεγχον ἀπὸ τὸ δημόσιο τοῦ σωστοῦ βάρους τῶν ὑγρῶν (λαδιοῦ, κρασιοῦ κλπ.).

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῶν χώρων στ καὶ ζ (εἰκ. 2) τοποθετήθηκαν ἐπιγραφές, ὅπως τὸ τιμητικὸ ψήφισμα ἀπὸ τὸ Δορίσκο⁴ (ΑΓΚ 128), ἀπὸ τὴ Μαρώνεια τὸ ἐγκώμιο Ἰσιδος (ΑΓΚ 963) τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.⁵, τὸ τιμητικὸ ψήφισμα⁶ (ΑΓΚ 966) καὶ ἡ συνθήκη συμμαχίας (ΑΓΚ 1712) μεταξὺ Ρωμαίων καὶ Μαρωνιτῶν

τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., καὶ ἀπὸ τὴ Στρώμη ἡ ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια στήλη (ΑΓΚ 116) τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Στὴν ἴδια πλευρὰ ἐκτίθενται τὸ τραπεζοφόρο (ΑΓΚ 941) ἀπὸ τὴ Μαρώνεια τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.⁷ καὶ τὸ μαρμάρινο γωνιακὸ ἀκρωτήριο (ΑΓΚ 936) ἀπὸ βομὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.⁸.

Δύο μαρμάρινα κεφάλια ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ τρία ἐπιτύμβια, τὸ ἓνα ἀπὸ τὴν Αἶνο (ΑΓΚ 131), τὸ δεύτερο ἀπὸ τὴ Μαρώνεια (ΑΓΚ 951) ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ τὸ ἄλλο (ΑΓΚ 30) ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἀσώ-

3. Γ. Μπακαλάκη, Ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες στὴ Θράκη, 1959 - 1960, 17, πίν. 4,α.

4. Γ. Μπακαλάκη, *Thracia, Primus Congressus Studiorum Thracicorum*, σ. 263 καὶ Ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες στὴ Θράκη, 1959 - 1960, 18.

5. Y. Grandjean, *Une nouvelle Aretalogie d'Isis à Maronée*, Leiden 1975.

6. Δ. Τριαντάφυλλου, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 429, πίν. 426 α.

7. G. Bakalakis, *Essays in Memory of Karl Lehman, Two more Trapezophora*.

8. Γ. Μπακαλάκη, Ἑλληνικά 14 (1955) σ. 3 - 22.

Είκ. 3. Τὸ ἐκμαγεῖο τοῦ Μίθρα στὴν αἴθουσα ζ τοῦ Μουσείου Κομοτηνῆς.

ματοι τῆς Ροδόπης, πὺ εἶναι ἀφιερωμένο ἀπὸ τὸν Ἰουλιανὸ στὴν πεθερά του⁹. Τὸ βυζαντινὸ ὑπέρθυρο ἀπὸ τὴ Μαξιμιανούπολη (ΑΓΚ 156) καὶ νεκρόδειπνο ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὴ Δύμη¹⁰ (ΑΓΚ 11) ἐκτίθενται στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἴδιου χώρου (εἰκ. 3).

Τὸ κέντρο τῆς αἴθουσας καταλαμβάνει τὸ ἄγνωστης προέλευσης ἀγαλμάτιο παιδιοῦ (ΑΓΚ 20), ἐνῶ στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ χώρου ζ ἐκτίθεται τὸ ἐνδιαφέρον ἐκμαγεῖο τοῦ Μίθρα ἀπὸ ἀνάγλυφο σὲ βράχο στὸ χωριὸ Θέρμες τοῦ Νομοῦ Ξάνθης

τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ.¹¹. Ἡ ἐκθεση συμπληρώνεται μὲ τὴν 961 πλίνθο ἀπὸ τὴ Μαρώνεια πὺ ἔχει δύο ζευγάρια πελμάτων στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια καὶ ἐπιγραφὴ ἀφιερωματικὴ στοὺς Ἰσιδα, Σέραπι, Ἄνουβι καὶ Ἄρποκράτη τοῦ τέλους τοῦ 2ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ.¹².

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΤΣΙΜΠΙΑΗΣ-ΠΕΝΤΑΖΟΣ

11. Τὸ ἐκμαγεῖο τοῦ Μίθρα ἐβγαλε μὲ ἰδιαίτερη ἐπιτυχία κάτω ἀπὸ δυσκολάτατες συνθῆκες ὁ γλύπτης κ. Δ. Σωτηροῦδης πὺ ἐργάστηκε σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐπανεκθέσης στὴν ὁποία ὁ συνάδελφος κ. Δ. Τριαντάφυλλος ἔλαβε ἐνεργὸ μέρος.

12. Βλ. σημ. 5.

9. N. Kontoleon, *Aspects de la Grèce Préclassique*, 1970, πίν. 162.

10. G. Bakalakis, *Thrakische Eigennamen aus den Nordägäischen Küsten, Thracia*, 261.

ARCHAEOLOGICAL COLLECTION AT KOMOTINI

In September of 1976 a small collection of antiquities was reorganized and put on display in the mezzanine of the Town Hall.

The exhibit includes sculpture and later grave monuments found in the area¹ (figs. 1, 2, 3) and two vitrines with sherds of various periods, coins and de-

1. E. Pentazos, *AE* 1973, *Chronika*, 30 - 31. The sculptor D. Sotiroidis supervised the setting up of the display.

dications from the sanctuary of Demeter in Mesembria.

The wall space has been used to show photographs, topographical plans and information about the area.

On the ground floor of the Town Hall we present an exhibit of photographs showing the monuments of the Evros district and plans and restored drawings of the sanctuary of Samothrace.

EVANGELOS TSIBIDES-PENTAZOS

ΑΡΧΑΙΟ ΘΕΑΤΡΟ ΣΤΟ ΚΟΥΦΟΝΗΣΙ ΣΗΤΕΙΑΣ

Χρειάστηκε μια χειμωνιάτικη περιπέτεια για να έντοπιστεί το 1976 και δυο δύσκολα καλοκαίρια τόν ίδιο χρόνο και το 1977, για να ανασκαφεί το θέατρο του Κουφονησιού, προκαλώντας μεγάλη εντύπωση με την ύπαρξή του στο μικρό αυτό έρημονήσι με το αφρικανικό κλίμα που βρίσκεται στο Λιβυκό πέλαγος στα ΝΑ της Κρήτης.

Η πραγματοποίηση των ανασκαφών οφείλεται κατά κύριο λόγο στην έπιμονή και την υπομονή των χωρικών - εργατών από το χωριό της Αγίας Τριάδας που συμμετείχαν στις δυο αποστολές με μεγάλη

αγάπη και ενδιαφέρον κάτω από 45° υπό σκιάν, με συχνές άμμοθύελλες, με μεγάλες δυσχέρειες στην εγκατάσταση και, το βασικό, με πολυήμερους αποκλεισμούς από κάθε έπαφή με την απέναντι στεριά εξαιτίας των καιρικών συνθηκών, ακόμα και όταν λόγοι υγείας ή τροφοδοσίας το έπιβάλλανε.

Για τις σημαντικές αρχαιότητες του Κουφονησιού έχουμε ήδη γράψει πρόσφατα¹. Έδω θα πρέπει να επαναληφθεί ότι

1. Ν. Παπαδάκη, 'Αρχαιολογικά ευρήματα στο Κουφονήσι Σητείας, 'Αμάλθεια, τεύχος 28, σ. 189 - 206. *Άγιος Νικόλαος Κρήτης 1976.

μερικές από τις επιφανειακές αρχαιότητες του νησιού είχε δει και αναφέρει ο Άγγλος ναύαρχος Τ. Spratt² τόν περασμένο αιώνα. Επίσης, έχοντας υπόψη τόν ίδιο περιηγητή, οί Άγγλοι αρχαιολόγοι R. Bosanquet και T. Currelly επισκέφθηκαν για ένα απόγευμα τόν Κουφονήσι τόν 1903³. Καί οί τρεῖς τους ὅμως δέν εἶχαν ἐντοπίσει τόν θέατρο. Στά νεώτερα χρόνια μιᾶ πληρέστερη μελέτη σχετικά μέ τήν τοπογραφία τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ νησιοῦ ἐγίνε ἀπό τόν Albert Leonard Jr.⁴.

Σήμερα, τόν Κουφονήσι χρησιμεύει μόνο ὡς βοσκοτόπος καί κανεῖς ἀπό τοὺς κατοίκους τῶν ἀπέναντι χωριῶν δέν θυμᾶται μόνιμη ὑπαρξή συνοικισμοῦ στό νησί. Οὔτε στά ἐνετικά ἀρχεῖα δηλώνεται μόνιμη κατοίκηση, ἐνῶ τὸ ὄνομά του ἦταν τὸ ἴδιο: Cufonisi. Δέν ὑπάρχει ὅμως καμιά ἀμφιβολία πὼς πρόκειται γιὰ τήν ἀρχαία Λεύκη ἢ Λευκή, πού ἀναφέρει ὁ Πλίνιος⁵ καί γιὰ τήν ὁποία δίνει σημαντικές πληροφορίες ἡ γνωστή ἐπιγραφή τῆς διαιτησίας τῶν Μαγνήτων τοῦ 133 π.Χ. πού βρέθηκε σέ δύο ἀντίγραφα — ἀπό αὐτὰ τὸ ἓνα βρίσκεται ἐντοιχισμένο στό σητειακὸ μοναστήρι τοῦ Τοπλοῦ⁶. Ἀπὸ ἐκεῖ μαθαίνουμε πὼς τὸ νησί αὐτὸ ἦταν γιὰ σειρὰ ἐτῶν τὸ « μῆλον τῆς ἔριδος » μεταξὺ τῶν Ἰτανίων πού τὸ κατεῖχαν καί τῶν Ἱεραιωνίων πού τὸ διεκδικοῦσαν, ἐξαιτίας τῆς σημαντικῆς ἐμπορικῆς του θέσης γιὰ τήν ἐπικοινωνία μέ τήν Αἴγυπτο καί κυρίως

γιὰ τήν ὀνομαστή παραγωγή τῆς πορφύρας ἀπὸ τὸ ὀμώνυμο ὄστρεο (murex trunculus), πού καί σήμερα ἀφθονεῖ στό Κουφονήσι.

Τὸ λίθινο θέατρο τοῦ νησιοῦ βρίσκεται στὴ βορειοδυτικὴ μεριά, σὲ ἀπόσταση μόλις 100 μ. ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ μικροσκοπικὸ νησάκι Μάρμαρα, πού κι αὐτὸ ἔχει ἀρχαῖα οἰκοδομήματα. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν τεράστιων ὄγκων ἄμμου καί χώματος πού τὸ εἶχαν σκεπάσει, φάνηκε πὼς πρόκειται γιὰ θέατρο ἑλληνο-ρωμαϊκόν, ἀφοῦ οἱ ρωμαϊκές προδιαγραφές στὴν κατασκευὴ ἔχουν συνταιριαστεῖ μέ τὴν ἑλληνιστικὴ θεατρικὴ παράδοση στὸν ἴδιο τομέα. Τὸ auditorium ἔχει σχῆμα ἡμικυκλίου μέ δώδεκα σειρές καθισμάτων καί τὸ μεγαλύτερο μέρος του ἔχει στηριχτεῖ σὲ ἄσπρο μαλακὸ βράχο, πού στὴν Κρήτη εἶναι γνωστὸς σὰν « ἄσπρουγας », ἐνῶ ἓνα μικρὸ τμήμα του στὴ δυτικὴ πλευρά του φαίνεται πὼς ἀκουμποῦσε σὲ χτιστὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο. Ἄν καί τὸ μεσαῖο τμήμα τοῦ κοίλου ἔχει καταστραφεῖ, ὑπολογίστηκε ὅτι ἡ χωρητικότητά του ἐφθανε τοὺς 1050 θεατές. Ἡ ὀρχήστρα του εἶναι ἐπίσης ἡμικύκλιο μέ πλάγιες θολωτὲς παρόδους καί ἡ σκηνὴ πολὺπλοκὴ μέ προσκηνίον, ὑποσκήνιον, κύριον σκηνικὸν οἰκοδόμημα καί πλάγια παρασκήνια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζεται μόνο τὸ ἓνα (εἰ κ. 2 καί 3).

Ὅλα σχεδὸν τὰ κινητὰ εὐρήματα βρέθηκαν στό τελευταῖον ἀνασκαφικὸ στρῶμα καμμένα ἀπὸ φωτιά, συντριμμένα ἀπὸ ἐκδικητικὸ χέρι, πράγμα πού σὲ συνάρτηση μέ τὰ νομισματικὰ τεκμήρια μᾶς ἐπιτρέπει νὰ κάνουμε μιᾶ πρώτη ὑπόθεση πὼς στά τέλη τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. βάρβαροι ἐπιδρομεῖς ἢ φανατικοὶ Χριστιανοί, ἀπὸ τῖς ἀπέναντι ἄκτεις, κατέστρεψαν τὸ θέατρο καί θρυμμάτισαν τὸ διάκοσμό του. Ἀπ' αὐτὸν ἀ-

2. T.A.B. Spratt, *Travels and Researches in Crete*, London 1865 τ. 1, σ. 241 κ.έ.

3. *Excavation at Palaikastro II*, BSA 9 (1902-1903), σ. 276 καί *Dicte and the Temples of Dictæan Zeus*, BSA 40 (1939-40), σ. 70 κ.έ.

4. *Cufonisi revisited*. *Archeologia Classica*, 24. Rome 1972, σελ. 351-363, πίν. 104-110.

5. Plinius, *Nat. Hist.*, βιβλ. IV, 12 (61).

6. I. Cr. III 95 (9) καί Dittenberger, *Syll.*³ 685.

Εἰκ. 1. Τμήμα μαρμάρινης γυναικείας κεφαλῆς.

σφαλῶς θὰ προέρχονται τὰ τεμάχια ἀπὸ τέσσερα τουλάχιστον ἀγάλματα μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ μισὸ μαρμάρينو γυναικεῖο κεφάλι (εἰκ. 1) σὲ μέγεθος λίγο μικρότερο ἀπὸ τὸ φυσικόν, καθὼς καὶ τὸ κάτω μισὸ ἀπὸ τὸ ντυμένο ἀντρικὸ ἄγαλμα (εἰκ. 4). Ἐπίσης βρέθηκαν ἄρκετὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ τεμάχιά τους, ἐνῶ σημαντικὰ θεωροῦνται τὰ εὐρήματα ἀπὸ τῇ μαρμάρινῃ καὶ πήλινῃ ἐπένδυση τοῦ θεάτρου, καθὼς καὶ τὰ ἄριστα διατηρημένα τεμάχια ἀπὸ τὰ πολύχρωμα ἐπιχρίσμα-

τα τῶν τοίχων ποὺ διατηροῦν τὸ ζωγραφικὸ τους διάκοσμο. Σ' αὐτὰ νὰ προστεθοῦν ἄφθονη κεραμεικὴ καὶ ἄρκετὰ νομίσματα.

Ἡ ὀριστικὴ δημοσίευση τοῦ θεάτρου, σὲ συνάρτησιν μὲ τὴ συνέχιση τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν στὸν ἤδη ἐντοπισμένο ἀρχαῖο συνοικισμό τοῦ νησιοῦ πιστεύουμε πὼς θὰ δώσουν ἀπαντήσεις σὲ πολλὰ σκοτεινὰ σημεῖα τῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς ἀλλὰ καὶ τῆς Κρήτης γενικότερα κάτω ἀπὸ τὴν Pax Romana.

ΝΙΚΟΣ Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

Είκ. 2. Τò θέατρο τοῦ Κουφονησιοῦ. Ἀποψη ἀπὸ τὸν βοριά.

Εικ. 3. Τὸ θέατρο τοῦ Κουφονησιοῦ. Τὸ κοῖλο
 μέ τὴν ὀρχήστρα καὶ τὴν σκηνή.

L'ANCIEN THÉÂTRE À COUFONISI DE SITIA

Dans un îlot désert de la mer Libyenne, Coufonisi, au S. E. de la Crète on a repéré, entre autre vestiges (Amal-

thia, fasc. 28, p. 189 - 206. Agios Nikolaos Kritis 1976) un théâtre antique vraisemblablement d'époque romaine.

Εικ. 4. Τò κάτω μισό από ντυμένο ανδρικό άγαλμα.

Deux campagnes de fouilles y ont été exécutées par l'Ephorie des Antiquités de la Crète Orientale en 1976 - 1977, en dépit de conditions difficiles. Les résultats ont été très largement positifs : découverte d'un théâtre en pierre de plus de 1000 places avec 12 rangées de gradins et un bâtiment de scène complexe (proskénion, hypokénion et paraskénia) (fig. 2 - 3). Parmi les trouvailles on retiendra les fragments d'au moins 4 statues (fig. 1,4), divers pièces

d'architecture, de stucs polychromes et de restes de placage en marbre.

Les monnaies et les traces d'une incendie généralisée, font penser que le monument et son décor sculpté ont été détruits vers la fin du 4e siècle A.D., p.e. par une invasion barbare ou par des Chrétiens fanatiques.

Ces premières observations devront être confirmées dans un proche avenir par la fouille du site voisin.

NIKOS PAPADAKIS

ΓΕΡΑΚΙ. ΑΓ. ΣΩΖΩΝ

Σε μικρή απόσταση από τα τελευταία σπίτια που βρίσκονται στη νοτιοανατολική πλευρά του χωριού Γεράκι είναι χτισμένος πάνω στα θεμέλια παλαιοχριστιανικής βασιλικής¹ ο ναός του Ἀγ. Σώζοντος.

Ἡ παρουσία εἰκονογραφικοῦ προγράμματος στὸν τρούλλο² τοῦ ναοῦ καὶ ἡ ἀπο-

κάλυψη μορφῆς διακόνου³ στὴν ἀνατολική πλευρά τῆς τοξωτῆς διόδου ἐπικοινωνίας τοῦ Πρεσβυτερίου μετὰ τὸ Διακονικὸ μᾶς ὥθησε σὲ παραπέρα ἔρευνες γιὰ τυχὸν ἀποκάλυψη τοιχογραφιῶν καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἀφαίρεση τῶν μεταγενεστέρων ἐπιχρισμάτων ἐγίνε σταδιακά. Οἱ τοιχογραφίες ποὺ φανερώθηκαν στὸν χώρο τοῦ Ἱεροῦ, Διακονικοῦ καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι οἱ ἀκόλουθες :

Κόγχη Ἱεροῦ : Χωρίζεται σὲ τέσσερις ζῶνες ἀπὸ λεπτὴ κόκκινη ταινία μετὰ λευκὸ περίγραμμα πλάτους 8 ἐκ. Στὸ τεταρτοσφαίριο εἰκονίζεται ἡ Παναγία Βρεφοκρατοῦσα, ἐπάνω σὲ θρόνο, καὶ ἀνάμεσα σὲ δύο ἀγγέλους. Κάτω ἀπὸ αὐτὴν, ἡ Κοινωνία

1. Στὴ νοτιοανατολική πλευρά τοῦ μνημείου ὑπάρχει μανδρότοιχος ὕψους 1 μ. περίπου. Τυχαιὰ ἔρευνα ἀπὸ τὸν συντηρητὴ κ. Σταύρο Παπαγεωργίου ἔδειξε ὅτι ὁ μανδρότοιχος αὐτός, σὲ πολὺ χαμηλὸ ὕψος ἀπὸ τὸ ἔδαφος, σχηματίζει ἡμικύκλιο. Πρόχειρη τομὴ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν ἀποκάλυψη ἀψίδας παλαιότερου ναοῦ καὶ τὴν ἀνεύρεση μικροῦ ἀριθμοῦ ψηφιδῶν. Προσεκτικὴ ἐξέταση τῆς τοιχοποιίας καὶ τῶν γύρω ἀπὸ τὸ μνημεῖο χτιστῶν λίθων μᾶς ἐπεισε ὅτι πρόκειται γιὰ τοιχοδομία θεμελιῶν παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Γιὰ τὸν τύπο καὶ διαστάσεις τοῦ μνημείου θὰ γίνε σύμφωνα μετὰ ἔγκριση τοῦ ΥΠ.Π.Ε. μικρὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀπὸ τὴν ὑπογραφομένη.

2. Ντ. Μουρίκη, Α.Ε. 1971. Οἱ διακοσμήσεις

τῶν τρούλλων τῆς Εὐαγγελιστρίας καὶ τοῦ Ἀγ. Σώζοντος στὸ Γεράκι, σ. 1 - 7, πίν. Β.

3. Ἐ. Κουνουπιώτου. Γεράκι : Συντήρηση τοιχογραφιῶν, ΑΑΑ IV (1971) σ. 157, εἰκ. 3.

Είκ. 1. Γεράκι 'Αγ. Σώζων. Νότιος τοίχος 'Ιεροῦ. Μεσαία ζώνη. 'Ο Χριστὸς δωδεκαετῆς στὸν ναό.

τῶν 'Αποστόλων, στὴν τρίτη ζώνη τὸ "Αγιο Μανδῆλιο ἀνάμεσα σὲ 'Ιεράρχες, καὶ στὴν τελευταία ζώνη ἡ παράσταση τοῦ Μελισμοῦ. Τὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας περιτρέχει φυτικὸς διάκοσμος.

Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ βήματος : 'Επάνω, τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου. Κάτω, ἡ Φυγὴ στὴν Αἴγυπτο.

Στὸν νότιο τοῖχο : 'Επάνω, τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, στὴ μέση ὁ Χριστὸς Δωδεκαετῆς στὸ ναό (ΤΟ ΜΕΣΟΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΝ) (εἰκ. 1) καὶ κάτω χαμηλὰ ὁ ἅγιος 'Ανανίας.

'Απὸ τὴν παράσταση τῆς 'Αναλήψεως στὴν καμάρα τοῦ 'Ιεροῦ διατηροῦνται τμήματα τοιχογραφίας ἀπὸ τὸ νότιο ἡμιχόριο

Εἰκ. 2. Γεράκι. Ἁγ. Σώζων. Ἀψίδα Διακονικοῦ. Ἱεράρχες,

τῶν Ἀποστόλων, ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα καὶ τοὺς δύο ἀγγέλους.

Κόγχη Διακονικοῦ : Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς κόγχης ποὺ χωρίζεται καὶ αὐτός, ὅπως καὶ ἡ ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ, σὲ δύο ὅμως μέρη, εἰκονίζονται : Ἐπάνω, τρεῖς ὁλόσωμοι καὶ μετωπικοὶ Ἱεράρχες (εἰκ. 2). Κάτω, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ μονολόβου

παραθύρου, σὲ ἴδια στάση, ἄλλοι δύο.

Στὸ ἐσωρράχιο τοῦ ἀνοίγματος ἐπικονωνίας μὲ τὸ Ἱερὸ Βῆμα εἰκονίζονται, στὴν ἀνατολική πλευρά δύο διάκονοι, στὴν ἀπέναντι ἡ μορφή ἑνὸς Ὁσίου καὶ στὸ κλειδί τοῦ τόξου σταυρὸς μέσα σὲ διάλιθο κύκλο. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ τοξωτὸ αὐτὸ ἄνοιγμα, στὸ Β τοῖχο τοῦ Διακονικοῦ, σῶζονται οἱ

μορφές τῶν ἁγίων Κύρου καὶ Ἰωάννη τοῦ Θαυματουργοῦ (εἰκ. 3).

Στὸ νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, δεξιά καὶ ἀριστερά ἀπὸ τὸ δίλοβο παράθυρο, διατηροῦνται τμήματα τοιχογραφιῶν ἀπὸ ἀδιάγνωστη παράσταση. Κάτω ἀπὸ αὐτή, ἡ σκηνὴ τῆς σφαγῆς τῶν Νηπίων.

Στὸν δυτικὸ τοῖχο σώζονται : Κάτω,

ὁλόσωμος Ἱεράρχης ἐπάνω σὲ θρόνο, δεξιά του ὁλόσωμη ἐπίσης μορφή στρατιωτικοῦ ἁγίου καὶ ἀριστερά του μέρος ἀπὸ τὴν συχνὰ ἀπαντῶμενη στὴ Λακωνία παράσταση τοῦ Ἑλκόμενου. Ἐπάνω, στενὴ ζώνη μὲ σειρὰ ἀπὸ παραστάσεις ἁγίων μέσα σὲ στηθάρια (Κήρυκος, Ἰουλίττα καὶ Ἀναστασία ἡ Ρωμαία) καὶ πιὸ ψηλά,

Εἰκ. 3. Γεράκι. Ἁγ. Σώζων. Βόρειος τοῖχος Διακονικοῦ. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ θαυματουργός.

μέ πολλές φθορές, μία ακόμη αδιάγνωστη παράσταση.

Λείψανα τοιχογραφιών βρεθήκανε ακόμη στην Πρόθεση, στο νοτιοανατολικό λοφίο του τρούλλου (Ευαγγελιστής), στην ανατολική πλευρά του ΝΔ πεσσοῦ καὶ τέλος στο μέτωπο του ΝΑ πεσσοῦ τμήμα τοιχογραφίας ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Εὐαγγελιζομένης Παναγίας.

Προκαταρκτική ἐρευνα, ἐπάνω στὴν εἰκονογραφία τῶν λίγων συνθέσεων πού σώζονται, ἔδωσε ἐνδιαφέροντα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα, γιὰ τοῦτο καὶ κρίθηκε σκόπιμη ἡ σύντομη παρουσίασή τους ἐδῶ.

Στὴν παράσταση τοῦ Μανδηλίου⁴ ἡ μορφή τοῦ Χριστοῦ μᾶς θυμίζει τὸν Χριστὸ Ἀντιφωνητὴ στὴν Ἐκκλησία τῆς Ἐπισκοπῆς τῆς Μέσα Μάνης⁵. Τὸ Μανδήλιο (εἰκ. 4) εἶναι ζωγραφισμένο ἐπάνω σὲ λευκὸ ὕφασμα, πού ἔχει ἀναρτηθεῖ στὰ ἀναδιπλωμένα ἄκρα του καὶ σχηματίζει ὁμοιόμορφες πτυχές. Μὲ ἀνάλογο τρόπο εἶναι ζωγραφισμένο καὶ τὸ Μανδήλιο στὴν Ἐπισκοπή, τῆς ὁποίας οἱ τοιχογραφίες κατὰ τὸν καθηγητὴ Ν. Δρανδάκη ἀνάγονται σὲ προγενέστερους τῆς Ἀλώσεως τοῦ 1204 χρόνους. Δὲν ἀποκλείεται ὁ ζωγράφος νὰ εἶχε ὑπόψη του τὶς τοιχογραφίες τῆς Ἐπισκοπῆς, γειτονικοῦ μνημείου στὴν περιοχὴ.

Παράδοξη εἶναι ἡ μετάθεση ἀπὸ τὶς καθιερωμένες γι' αὐτὰ θέσεις τῶν παραστάσεων τοῦ Μανδηλίου καὶ τοῦ Μελισμοῦ. Κανονικά, τὸ Μανδήλιο δὲν ἔχει θέση ἀνάμεσα στοὺς συλλειτουργοῦντες

Ἱεράρχες, ὅπου θὰ ἔπρεπε νὰ βρίσκεται μόνο ἡ παράσταση τοῦ Μελισμοῦ.

Προφανῶς, ἡ παρουσία τοῦ διλόβου παρθύρου σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀνάγκασε τὸν ζωγράφο νὰ μεταθέσει τὴ σκηνὴ τοῦ Μελισμοῦ στὴν κατώτερη ζώνη καὶ νὰ συμπληρώσει τὸ δυσάρεστο κενὸ πάνω ἀπὸ τὸ παράθυρο μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Μανδηλίου.

Εἰκονογραφικὰ ἡ παράθεση τοῦ Ἀγίου Μανδηλίου καὶ Μελισμοῦ κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη μὲ τὴν Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ δεῖ, ὡς πρὸς τὴν παράθεση αὐτή, μία ἀπήχηση τῶν ἐρίδων γύρω ἀπὸ τὴ Θεία Εὐχαριστία στὸν 12ο αἰ.

Στὴν παράσταση τῆς Φυγῆς στὴν Αἴγυπτο (εἰκ. 5) ἔχουμε τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο σχήματα πού συνηθίζονται κυρίως στοὺς προπαλαιολόγειους χρόνους. Ὁ Ἰάκωβος ὁδηγεῖ τὸ ὑποζύγιο, ἐπάνω σ' αὐτὸ ἡ Θεοτόκος μὲ τὸν Χριστὸ στὰ γόνατά της καὶ λίγο πιὸ πίσω ὁ Ἰωσήφ. Τὸ βάθος διαρθρώνεται, στὸ ἐπάνω μέρος, σὲ τρία συνεχόμενα τόξα πού ἀντιστοιχοῦν καὶ περιγράφουν τὸν χώρο καθενὸς ἀπὸ τὰ τρία κύρια μέρη - μορφές τῆς παραστάσεως. Ἡ παράσταση παρουσιάζει ἐνδιαφέρον λόγῳ τῆς παρουσίας μίας ἀκόμη μορφῆς. Πίσω ἀπὸ τὴ Θεοτόκο εἰκονίζεται μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ του στολὴ ὁ ἄρχων Μιχαήλ, πού ἀκολουθεῖ τὴν πορεία ἔχοντας στραμμένο τὸ κεφάλι του πρὸς τὸν Ἰωσήφ. Ἀσφαλῶς εἶναι ὁ ἄγγελος προστάτης τοῦ μικροῦ Χριστοῦ. Πρόκειται γιὰ σπάνιο γι' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο, πού, ὅπως φαίνεται, δημιουργήθηκε μὲ βάση τὴ διήγηση τοῦ Πρωτευαγγελίου τοῦ Ἰακώβου σχετικὰ μὲ τὸ ἐνύπνιο τοῦ Ἰωσήφ.

Ἀνάλογη ἀπεικόνιση τῆς σκηνῆς ἔχουμε λίγο ἀργότερα σὲ τοιχογραφία τοῦ Ἀ-

4. A. Grabar. La Sainte Fecce de Laon, le Mandylion dans l'art orthodoxe, Seminarium Kondakovianum, Prague 1931, σ. 24 - 31.

5. Ν. Δρανδάκη, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες Μέσα Μάνης, Ἀθήνα 1964, σ. 83, πίν. 64.

Εἰκ. 4. Ἁγ. Σώζων. Κεντρικὴ κόγχη Ἱεροῦ. Ἐπάνω : Ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων, Κάτω : Τὸ Ἅγιον Μανδήλιον.

γίου Νικολάου Μονεμβασίας⁶, στὸ χωριὸ Ἁγ. Νικόλαος, καὶ σὲ τοιχογραφία ναοῦ τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸ χωριὸ Καρδουλιανῶ,

6. Γιά τίς τοιχογραφίες τοῦ μνημείου σχετικὴ ἀνακοίνωση ἐγίνε ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ν. Δρανδάκη στὸ ΙΕ΄ Διεθνὲς Συνέδριο Βυζαντινῶν Σπουδῶν στὴν Ἀθήνα, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1976. Στὴν παράσταση αὕτη, ὁ Ἰωσήφ βαδίζει ἔχοντας στοὺς

ποὺ τώρα βρίσκεται στὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο τοῦ Ἡρακλείου⁷.

ῶμους τοῦ τὸν Χριστό, ἐνῶ ὁ ἄγγελος βρίσκεται μπροστά, πάνω ἀπὸ τὸν Ἰάκωβο, καὶ κατευθύνει τὴν πορεία. Στὸ βάθος δεξιὰ εἰκονίζονται τὰ τείχη πόλεως.

7. Ν. Καλοκύρη, Βυζαντινὰι τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης. Ἀθήνα 1957, πίν. XXXIV, εἰκ. 2.

Εἰκ. 5. Γεράκι. Ἁγ. Σώζων. Βόρειος τοῖχος Ἱεροῦ. Κάτω ζώνη : Ἡ Φυγή στήν Αἴγυπτο.

Στήν παράσταση τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 6) ἡ εἰκονογραφία διαφέρει ἀπὸ τὸν καθιερωμένο λειτουργικὸ τύπο τῶν μεσοβυζαντινῶν χρόνων ὡς πρὸς τοῦτο : Τὸ κύριο θέμα τῆς εἰσόδου τῆς μικρῆς Μαρίας στὰ Ἅγια τῶν Ἁγίων συνδυάζεται μὲ προγενέστερη φάση τῆς μετάβασης ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ Ἰωακείμ στὸ ναό.

Μὲ ἀσυνήθιστο τρόπο, τὴν παρουσίαση στὸν Ἀρχιερέα κάνουν δύο κόρες καὶ ὄχι οἱ γονεῖς, πού στέκουν στὸ τέλος προσκλίνοντες. Δύο λαμπαδηφόρες παρθένοι ὀρίζουν τὸν κεντρικὸ ἄξονα τῆς σύνθεσης χωρίζοντάς τη συγχρόνως στὰ δύο κύρια ἐπεισόδια πού τὴν ἀποτελοῦν. Δεξιά, ἡ μικρὴ Μαρία πλαισιώνεται ἀπὸ μία παρθένο

καὶ ἀπὸ τῆς μορφῆς τοῦ Ἰωακεὶμ καὶ τῆς Ἄννας, ποὺ σκύβουν σὲ στάση καὶ χειρονομίες προτροπῆς καὶ ἐνθαρρύνσεως. Τὸ ἐπόμενο στάδιο τῆς τελετῆς ἐκτυλίσσεται στὸ ἄριστερό τῆς εἰκόνας, ὅπου ἡ μικρὴ Μαρία βρίσκεται πιά ἐμπρὸς στὸν Ἀρχιερέα, πλαισιωμένη αὐτὴ τῇ φορὰ ἀπὸ δύο παρθένους, ποὺ στέκουν σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο καὶ κλίνουν ἐλαφρά, συγκεντρωτικὰ πρὸς αὐτήν. Πίσω ἀπὸ τὸν Ἀρχιερέα, διακρίνονται τὰ σκαλοπάτια τοῦ ναοῦ καὶ ψηλὰ στὴν ἄκρῃ τῆς παραστάσεως, γιὰ τρίτη φορὰ, ἡ Μαρία καθισμένη παίρνει τὸν ἄρτο ἀπὸ τὸν ἄγγελο.

Τὰ εἰκονογραφικὰ αὐτὰ στοιχεῖα προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὰ Ἀπόκρυφα καὶ τὸ Πρωτευαγγέλιο τοῦ Ἰακώβου. Ἡ θέση τῆς Μαρίας καὶ τῶν παρθένων στὸ κέντρο δὲν εἶναι ἄγνωστα στοὺς προγενεστέρους χρόνους. Ἀνάλογη διάταξη βλέπουμε στὸ ἐλεφαντοστὸ τοῦ Βερολίνου, ἔργο τοῦ 11ου αἰ⁸, στίς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγ. Νικολάου Ροδιᾶς⁹, καὶ τῆς Μονῆς Κλεισούρας Βρονταμᾶ¹⁰, ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 13ο αἰώνα.

Ὅπως ἐγίνε φανερό τὰ περισσότερα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τῶν τοιχογραφιῶν

τοῦ Ἀγ. Σώζοντος τῆς συνδέουν μὲ μνημεῖα τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ 13ο αἰ.

Ὡστόσο, ἡ ἀκριβέστερη χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ ζωγραφικοῦ διάκοσμου τοῦ ναοῦ εἶναι δυνατόν νὰ γίνεῖ μόνο ὕστερα ἀπὸ στυλιστικὴ μελέτη. Μνεῖα τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν ἔχει γίνεῖ ἀπὸ τὴν Ντούλα Μουρίκη¹¹ καὶ τὴν Μαρία Παναγιωτίδη¹² πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος. Ἔτσι, στὴν πρώτη ἐργασία οἱ τοιχογραφίες τοποθετοῦνται λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὸν ζωγραφικὸ διάκοσμο τῆς Εὐαγγελίστριας στὸ Γεράκι, ἔργο τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ. Ἡ Μαρία Παναγιωτίδη τῆς τοποθετεῖ στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. Τελευταῖα, ἡ καθηγήτρια Ντ. Μουρίκη, ποὺ ἐξέτασε τὸ ζωγραφικὸ διάκοσμο μετὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴ συντήρησή του, ἔχει τὴ γνώμη ὅτι αὐτὸς πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ γύρω στὰ μέσα τοῦ 13ου αἰώνα. Πρόκειται γιὰ τοιχογραφίες μὲ ἔντονα ἐπαρχιακὴ τεχνολογία ποὺ δὲν προσφέρεται γιὰ ἀκριβέστερη χρονολογικὴ τοποθέτηση. Μὲ βάση τὴν εἰκονογραφία καὶ μία σύντομη τεχνολογικὴ ἐπισκόπηση νομίζω ὅτι οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα.

8. Lafontaine - Dosogne, *Iconographie*, γενικὰ γιὰ τὸ θέμα σ. 136 - 167.

9. Ἀ. Ὁρλάνδου, Ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Ροδιᾶς, *ABME*, Β', 1936, σ. 140 εἰκ. 11.

10. Ν. Δρανδάκη. Ἡ ἱστορικὴ Μονὴ τῆς Κλεισούρας ἢ Παληομονάστηρο Βρονταμᾶ Λακωνίας, Ἀθήναι 1958, σ. 11 σημ. 12.

11. Ντ. Μουρίκη, ὁ.π. σελ. 3.

12. Maria Panagiotidi, *XXII Corso di Cultura sull' Arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna 1975, σελ. 340.

THE CHURCH OF HAGHIOS SOZON AT GERAKI

Removal of later layers of plaster from the interior walls of the church

brought other wall-paintings to light in the area of the Sanctuary, the Diaconi-

Εἰκ. 6. Γεράκι. Ἀγ. Σώζων. Βόρειος τοῖχος Ἱεροῦ. Ἐπάνω ζώνη: Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου.

con and in the main part of the church.

Preliminary research on the few compositions preserved had produced the following interesting information about the iconography.

The Holy Towel is depicted on an embroidered white cloth; instead of in its usual place it appears in the central

apse of the Sanctuary amidst officiating hierarchs.

In the Flight to Egypt there are the canonical figures of the Holy Mother with the Christchild on a beast of burden and Joseph and Jacob and there is still another figure who shares in the journey. It is the archangel Michael, protector of

the Holy Mother and Christ on their journey to Egypt. This is a rare iconographical feature which reappears in the slightly later wall-painting of the nearby Church of Hag. Nikolaos of Monemvasia in the village of Haghios Nikolaos; the two wall-paintings differ slightly in composition.

In the Introduction of the Virgin we have the unusual composition of two maidens introducing the little girl, Maria, to the high priest and not her parents who are off to one side. The main theme of the Introduction of Maria to the Holy of Holies is amalgamated with a previous

scene of going from Joachim's house to the temple. This iconography is taken from the Apocrypha and the First Gospel of Jacob. Greek churches dated to the 13th century provide parallels for this composition.

These observations on the iconography of the representations at the church of Hag. Sozon, taken together with the remaining typological features of the other representations, mainly in the apse, provide evidence for dating these frescoes, works of provincial artists, to the first half of the 13th century.

EMILIA GIAOURI

ΤΑ ΚΥΚΛΑΔΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΝΩΝ*

Οί σχέσεις Κυκλάδων καί Κρήτης στην Πρώιμη Έποχή του Χαλκού είναι γνωστές

καί βεβαιωμένες από τὰ πρῶτα σχεδὸν χρόνια τῆς ἀνακαλύψεως τῶν δύο πολιτισμῶν¹

*Στὸ ἄρθρο χρησιμοποιοῦνται οἱ ἐξῆς συντομογραφίες :

Ντούμας 1970 : Χ. Ντούμας, Πρωτοκυκλαδικὸς πολιτισμὸς, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους Α' Ἀθῆναι 1970, 98 - 107.

Ντούμας 1976 : Χ. Ντούμας, Προϊστορικοὶ Κυκλαδίτες στὴν Κρήτη, AAA IX (1976) 62 - 79.

Πλάτων 1970 : Προανακτορικὸς μινωικὸς πολιτισμὸς, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Α' Ἀθῆναι 1970, 108 - 21.

Σακελλαράκης 1972 : Ι. Α. Σακελλαράκης, Ἀνασκαφὴ Ἀρχανῶν 1972, ΠΑΕ 1972, 327 - 351.

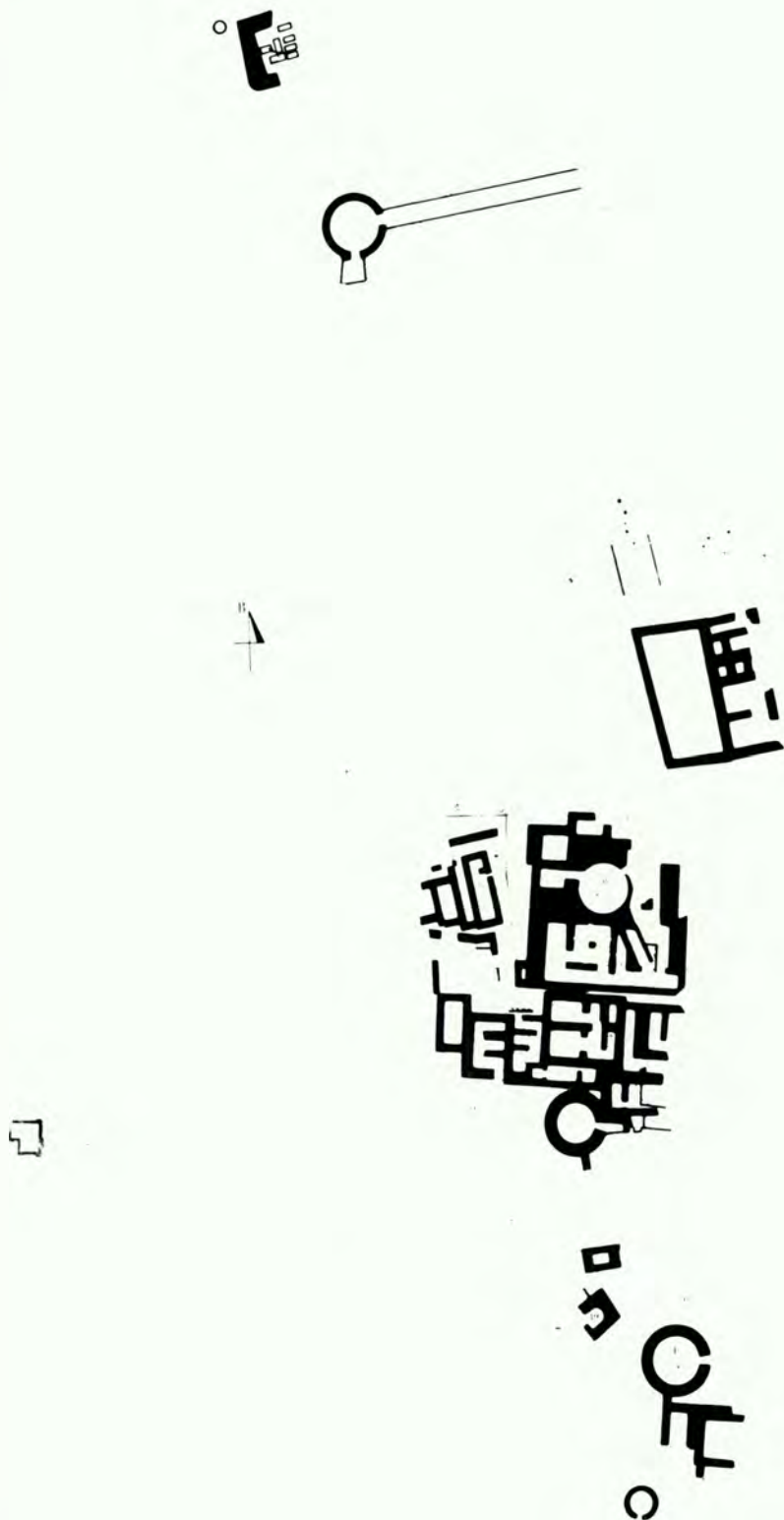
Sakellarakis 1976 : J. A. Sakellarakis, Kykladen und Kreta, σὲ Thimme 1976, 149 - 58.

Sapouna - Sakellarakis 1973 : E. Sapouna - Sakellarakis, Cycladic Civilisation and the Cycladic Collection of the National Archaeological Museum of Athens, Athens 1973.

Sapouna - Sakellarakis 1976 : Frühkykladischer Schmuck, σὲ Thimme 1976, 126 - 132.

Thimme 1976 : J. Thimme, Kunst und Kultur der Kykladeninseln im 3. Jahrtausend v. Chr., Karlsruhe 1976.

I. A. Evans, Cretan Pictographs and Prae-Phoenician Script and the sepulchral Deposit of H. Onuphrios, Quaritch 1895.

Σχ. 1. Κάτοψη τοῦ νεκροταφείου στὸ Φοῦρνι Ἀρχανῶν.

Εἰκ. 1-3. Μαρμάρινα κεφάλια εἰδωλίων ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Γ τῶν Ἀρχανῶν.

κι ὄχι μόνο με βάση τὸ κυκλαδικὸ ἐμπόριο στὸ μονοπώλιο τοῦ ὀψιανοῦ². Ἡ παρουσία κυκλαδικῶν ἀντικειμένων στὴν προανακτορικὴ Κρήτη εἶναι κοινὸς τόπος γιὰ τοὺς ἀρχαιολόγους ποὺ ἀσχολοῦνται μετὰ τὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο, ποὺ εἶδαν σὲ εἰδώλια³, πήλινα⁴ καὶ λίθινα⁵ ἀγγεῖα, μεταλ-

2. Γιὰ τὴν ἀνέυρεση ὀψιανοῦ στὴν προκεραμικὴ ἤδη Κνωσὸ βλ. I. A. Σακελλαράκης, σὲ Δ. Ρ. Θεοχάρη, Νεολιθικὴ Ἑλλάς, Ἀθῆναι 1973, 131.

3. J.D.S. Pendlebury, *The Archaeology of Crete*, London 1939, 52, 86 - 7. F. Matz, *HdA II, Die Ägäis*, München 1950, 227. F. Schachermeyr, *Die Ältesten Kulturen Griechenlands*, Stuttgart 1955, 85, 138, 211. R. W. Hutchinson, *Prehistoric Crete*, London, 1962, 140, 153, 159. Σ. Ἀλεξίου, Μινωικὸς πολιτισμὸς, Ἡράκλειον 1964, 17. N. Platon, *Crete*, Geneva 1965, 143. Πλάτων 1970, 111, 120. K. Branigan, *The Tombs of Mesara*, London 1970, 1, 25, 74. Σακελλαράκης 1972, 350. S. Marinatos - M. Hirmer, *Kreta, Thera und das Mykenische Hellas*, München, 1973, 29, 111. Sakellarakis 1976, 152 κ.έ. C. Renfrew σὲ Thimme 1976, 68.

4. J. D. S. Pendlebury, ὁ.π. 53 - 4, 85. Σ. Ἀλεξίου, Κρητ. Χρον. 5 (1951), 292. S. Weinberg, σὲ R. Ehrich, *Chronologies in Old World Archaeology*, London 1954, 302, 306 - 7. F. Schachermeyr, ὁ.π. 178, 205, 211. F. Matz, *Kreta, Mykenä, Troja*, Stuttgart 1956, 36. R. W. Hutchinson, ὁ.π. 111, 153, 159. Πλάτων 1970, 111, 120. K. Branigan, ὁ.π. 25, 74, 80.

5. J. D. S. Pendlebury, ὁ.π. 90. Σ. Ἀλεξίου, ὁ.π. 293. R. W. Hutchinson, ὁ.π. 159. F. Schachermeyr, *Die Minoische Kultur des alten Kreta*, Stuttgart 1964, 181. P. Warren, *Minoan Stone Vases*, Cambridge 1969, 27, 76 - 7, 81 - 2, 94 - 5, 101, 182 - 3. Πλάτων 1970, 111, 120. K. Branigan, ὁ.π. 74. Σακελλαράκης 1972, 331. Sakellarakis 1976, 151.

λικά ὄπλα⁶, ἐργαλεῖα⁷, κοσμήματα⁸ καὶ σφραγίδες⁹, σὲ τύπους καθισμάτων¹⁰, στὴ χρῆση τοῦ μόλυβδου¹¹ καὶ τοῦ ἀργύρου¹² κι ἀκόμη σὲ ἀρχιτεκτονικὲς μορφὲς θολωτῶν¹³ ἢ κιβωτιόσχημων τάφων¹⁴ εἰσαγωγῆς ἢ μιμήσεως κυκλαδικῶν προτύπων. Τὸ φαινόμενο δὲν εἶναι παράδοξο, ἀφοῦ εἶναι γνωστὲς οἱ σχέσεις τῆς προανακτορικῆς Κρήτης μὲ πιδ μακρινοὺς πολιτισμοὺς¹⁵, κι ἀκόμη γιατί εἶναι βέβαιο, πὼς οἱ πρῶμοι Κυκλαδίτες ἦταν ναυτικοὶ καὶ ἔμποροι¹⁶.

6. N. Platon, Crete, Geneva 1965, 143. K. Branigan, Copper and Bronze Working in Early Bronze Age Crete, Lund 1968, 13 κ.έ. 29. K. Branigan, Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age, Oxford 1974, 124 - 5. Sakellarakis 1976, 152.

7. K. Branigan, Copper and Bronze Working in Early Bronze Age Crete, Lund 1968, 32, 34 κ.έ. K. Branigan, Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age, Oxford 1974, 169, 174. Sakellarakis 1976, 152.

8. Σ. Μαρινάτος, ΑΔ 12 (1929), 129. G. Childe, The Dawn of European Civilization, 1957, 53. R. W. Hutchinson, ὁ.π. 147. K. Davaras, BSA 70 (1975) 108 - 9.

9. F. Schachermeyr, Die Ältesten Kulturen Griechenlands, Stuttgart 1955, 214. *Α. Σακελλαρίου, Κρητ. Χρον. 15 - 16 (1961 - 2) 86. Σ. Ἀλεξίου, Μινωικὸς πολιτισμὸς, Ἡράκλειον 1964, 125.

10. Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. 5 (1951) 399. K. Branigan, ὁ.π. 134.

11. K. Branigan, AJA 72 (1968) 225. C. Renfrew, Κρητ. Χρον. 18 (1962) 122. K. Branigan, The Tombs of Mesara, London 1970, 25. K. Davaras, ὁ.π. 107. Sakellarakis 1976, 152.

12. Σ. Μαρινάτος, ὁ.π. 129. K. Branigan, AJA 72 (1968) 225. C. Renfrew, Κρητ. Χρον. 18 (1962) 122. K. Branigan, The Tombs of Mesara, London 1970, 25, 74, K. Davaras, ὁ.π. Sakellarakis 1976, 152.

13. Σ. Μαρινάτος, ὁ.π. 125, 136. F. Matz, HdA II, Die Ägäis, München 1950, 225. F. Schachermeyr, ὁ.π. 219. R. W. Hutchinson, ὁ.π. 140, 153. K. Branigan, ὁ.π. 123, 145.

14. K. Branigan, ὁ.π. 25.

15. Π.χ. Πλάτων 1970, 121.

16. F. Schachermeyr, ὁ.π. 177. Πλάτων 1970,

Μερικοὶ ἐρευνητὲς προσπάθησαν νὰ διακριβώσουν τὶς οὐσιαστικὲς σχέσεις τῶν δύο πολιτισμῶν, πέρα ἀπὸ τὴ βέβαιη, ἀπλὴ ἀνταλλαγὴ ἀγαθῶν. Τὸ 1927 ὁ Frankfort μίλησε γιὰ «Cycladic traders who seem to have reached Crete both in their earlier and later periods¹⁷». Τὸ 1929 ὁ Μαρινάτος νόμισε ὅτι «μία πρῶμος ἀποικία ἐκ τῆς ἤδη πυκνῶς συνωκισμένης Σύρου διηυθύνθη πρὸς τὴν Κρήτην, ἐγκατεστάθη δ' εἰς τὸ εὐφορον, συγχρόνως δ' ἀρκούντως ἀπρόσιτον λεκανοπέδιον τοῦ Κράσι»¹⁸. Τὸ 1933 ὁ Åberg θεώρησε ὅτι «Die Fremden und von der Inselwelt herkommenden Elemente herrschen so stark vor, dass sich die Frage erheben muss, ob nicht der grössere Teil der Bevölkerung von Ebendort her gekommen und demnach fremdling auf dem Minoischen Kreta gewesen ist»¹⁹. Τὸ 1965 ὁ Schachermeyr ἔγραψε ὅτι «kykladische Spiralen erst zu Beginn von FM III nach Kreta übergriffen und wir wissen nicht ob dieses Übergreifen tatsächlich von Volkselementen und nicht etwa nur durch Dekorationsmotive erfolgte»²⁰. Τὸ 1962 ὁ Hutchinson ἐξέφρασε τὴ γνώμη ὅτι «it is reasonable to assume that the people who made the incised bottles and pyxides characteristic of the Pyrgos cemetery near Nirou Chani, of Tholos A at Koumasa and of Kanli Kastelli cemetery must have come from the Cyclades»²¹. Τὸ 1965 ὁ

123. Ντούμας 1970, 102 (ὅπου ὁμως δὲν γίνεται καθόλου λόγος γιὰ σχέσεις Κυκλάδων καὶ Κρήτης). Sapouna - Sakellarakis, 1973, 6. C. Renfrew σὲ Thimme 1976, 17.

17. Studies in Early Pottery in Near East, II, London 1927, 114.

18. *Ο.π. 140.

19. Bronzezeitliche und Früheisenzeitliche Chronologie, IV, Griechenland, Stockholm 1933, 242.

20. *Ο.π. 148.

21. R. W. Hutchinson, ὁ.π. 139 - 40.

Πλάτων έγραψε πώς « The Minoans must have had close relations with especially the Cycladic civilization » κι αναφέρθηκε σέ κυκλαδικούς συνοικισμούς στο νησί («Cycladic settlements on the island »)²². Τέλος, πρόσφατα ό Branigan επανειλημμένα όνόμασε τη βόρεια παραλία της Κρήτης «Cycladic Province»²³. Είναι φανερό λοιπόν, πώς οί σχέσεις Κυκλάδων και Κρήτης, που άπασχόλησαν ιδιαίτερα την έρευνα, ήταν τόσο έντονες, ώστε πολλοί έρευνητές — από τους όποιους αναφέρθηκαν μερικοί μόνο χαρακτηριστικά — μίλησαν για κυκλαδικές εγκαταστάσεις στη μεγαλόνησο.

Τό 1972 έγινε στην Κρήτη μία σημαντική ανακάλυψη σχετική με τό θέμα των σχέσεων Κυκλάδων και Κρήτης. Στο νεκροταφείο του λόφου Φουρνι των Άρχανων, που άποκαλύφθηκε, όπως είναι γνωστό, τό σπουδαιότερο μέχρι τώρα νεκροταφείο του προϊστορικού Αιγαίου, στον θολωτό τάφο Γ, που χρονολογήθηκε με κεραμεικά εύρήματα στην ΠΜ ΙΙΙ έποχή, βρέθηκαν πληθος είσηγμένα κυκλαδικά αντικείμενα, μαζί με άλλα κατεργασμένα στον κυκλαδικό τρόπο, αλλά με άγνωστα στις Κυκλάδες υλικά κι ακόμη ένα σωρό αντικείμενα κοινά στους δύο πολιτισμούς, για να μη μιλήσει κανείς για ομάδες αντικειμένων, που έδειξαν μακρινότερες, υπερπόντιες επιδράσεις²⁴. Για πρώτη φορά στην Κρήτη ήρθαν στο φως μαζί, στο ίδιο στρώμα, τόσο πολλά κυκλαδικά στοιχεία, γεγονός που φυσικά δέν μπορούσε να περάσει άπαρατήρητο. Όταν τόσοι έρευνητές

Εικ. 4. Μαρμάρινος κορμός ειδωλίου από τον θολωτό τάφο Γ των Άρχανων.

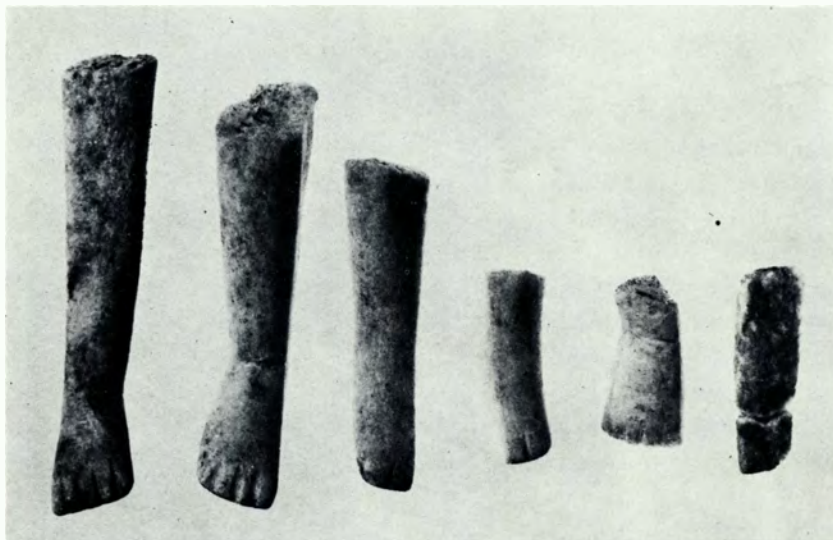
μίλησαν για κυκλαδικούς άποικισμούς στην Κρήτη, και μάλιστα στο βόρειο τμήμα της, με βάση σποραδικά μέχρι τότε εύρήματα στο νησί, ήταν φυσικό να θεωρηθεί ότι στις Άρχάνες έντοπίσθηκε ένα σημαντικό κέντρο επικοινωνίας των δύο περιοχών.

Πριν από λίγον καιρό άσχολήθηκα και πάλι με τό θέμα των σχέσεων Κυκλάδων και Κρήτης στο άρθρο *Kykladen und Kreta*, που δημοσιεύθηκε στον σημαντικό τόμο *Kunst und Kultur der Kykladeninseln im 3. Jahrtausend v. Chr.*, Karlsruhe 1976, 149 - 58, μικρή ελληνική προσφορά μαζί

22. N. Platon, Crete, Geneva 1966, 28, 32.

23. K. Branigan, *AJA* 72 (1968) 226. K. Branigan, *BSA* 66 (1971) 77.

24. Σακελλαράκης 1972, 327 - 51. Sakellarakis 1976. Βλ. επίσης I. A. Σακελλαράκης ΠΑΕ 1973, 179 - 81.

Εἰκ. 5 - 6 Μαρμάρινα πόδια εἰδωλίων ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφου Γ τῶν Ἀρχανῶν.

μέ ἄρθρα τῶν συναδέλφων Ε. Σαπουνᾶ - Σακελλάρᾳκη καὶ Χρ. Ντούμα. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ἐγίνε μιὰ προσπάθεια νὰ συγκεντρωθοῦν ὅλα τὰ μέχρι τότε γνωστὰ στοιχεῖα γιὰ τὶς σχέσεις τῶν δύο περιοχῶν καὶ φυσικὰ νὰ ἀξιολογηθοῦν τὰ σημαντικότερα

σχετικὰ μέ τὶς Κυκλάδες εὐρήματα, ποὺ ἐγίναν ποτὲ στὴν Κρήτη, τὰ εὐρήματα τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ τῶν Ἀρχανῶν. Εἶναι περίεργο, πῶς τὸ βασικὸ αὐτὸ ἄρθρο ἔμεινε ἀπαρατήρητο ἀπὸ τὸν συνεργασθέντα στὸν ἴδιο τόμο, ποὺ δημοσίευσε μιὰ με-

λέτη στα AAA IX (1976) 69-79, με τίτλο «Προϊστορικοί Κυκλαδίτες στην Κρήτη », με σκοπό νά αμφισβητήσει την κυκλαδική προέλευση των ερυθμάτων του θολωτού τάφου Γ των Ἀρχανῶν. Τό ἄρθρο αὐτό βασίστηκε λοιπόν μόνο στην ἀνασκαφική ἐκθεση στα ΠΑΕ 1972, 327 - 351²⁵. Καί πάλι ὅμως δέν χρησιμοποιοῦνται ὅλα τὰ στοιχεῖα ἀπό τήν ἀνασκαφική ἐκθεση.

Συζητεῖται ἡ προέλευση ἐνός μόνο ἀντικειμένου τοῦ τάφου, τοῦ ἐλεφάντινου εἰδωλίου, πού δέν ἦταν ὅμως μεμονωμένο²⁶. Τά κυκλαδικά εὐρήματα τοῦ τάφου, πού ἐκτίθενται ἀπό τό καλοκαίρι τοῦ 1972 στό Μουσεῖο Ἡρακλείου, εἶναι φυσικά πολύ περισσότερα. Κι ἀκόμη, ὑπάρχουν νέα κυκλαδικά στοιχεῖα, πού ἤρθαν σέ φῶς στίς Ἀρχάνες τό 1975 καί τό 1976, ἀντικείμενα πού ἔχουν ἀμέσως ἐκτεθεῖ στό Μουσεῖο Ἡρακλείου καί πού δικαιολογημένα ἀγνοήθηκαν, ἀφοῦ δέν εἶχαν δημοσιευθεῖ ἀκόμη οἱ τελικές ἀνασκαφικές ἐκθέσεις²⁷. Ὁ ἐρευνητής ἀσχολεῖται λοιπόν μέ τό θέμα, χωρίς νά χρησιμοποιεῖ ὅλα τὰ σχετικά στοιχεῖα, κι ἀκόμη ἐξετάζει τό

πρόβλημα μονόπλευρα, ἀπό μιὰ περιορισμένη πάλι κυκλαδική σκοπιά. Τά κυκλαδικά εὐρήματα τῶν Ἀρχανῶν δέν εἶναι ὅμως δυνατό νά διερευνηθοῦν ἄσχετα μέ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα τοῦ νεκροταφείου στό Φουρνί, ἄσχετα μέ τὰ ἄλλα εὐρήματα τῆς κοντινῆς στίς Κυκλάδες βόρειας πλευρᾶς τῆς Κρήτης, κι ὁλόκληρου ἀκόμη τοῦ νησιοῦ, καί φυσικά χωρίς συνάφεια μέ τήν γενικά παραδεκτή ἐμπορική κυκλαδική

εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1975 δημοσιεύθηκαν συνοπτικά: Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Τό Ἔργον, 1975, 163 - 4, εἰκ. 163. 1976, 175 - 7, εἰκ. 151 - 3.

Εἰκ. 7. Μαρμάρινος κορμός εἰδωλίου ἀπό τόν θολωτό τάφο Ε τῶν Ἀρχανῶν.

25. Συμπληρωματικά στοιχεῖα, γιά τόν θολωτό τάφο Γ τῶν Ἀρχανῶν δημοσιεύθηκαν καί στα ΠΑΕ 1973, 179 - 81. [Ἴσως ὁ συνάδελφος κατέθεσε πάλι τό χειρόγραφό του πρὶν ἀπό καιρό (πρβλ. Χρ. Ντούμας, ΑΕ 1974, 199), γι' αὐτό καί δέν πρόλαβε νά μελετήσει τό τελευταῖο σχετικό μέ τό θέμα ἄρθρο, πού δημοσιεύθηκε στόν τόμο πού συνεργάζεται κι ὁ ἴδιος].

26. Ντούμας 1976, 78. Οἱ ἴδιες ἀπόψεις ἐπαναλαμβάνονται συνοπτικά καί σέ ἓνα ἄρθρο τοῦ Ντούμα γιά τήν ἀρχαιολογική ἐρευνα τῆς Πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ τῶν Κυκλάδων (Ντούμας σέ Thimme, 195). Πρέπει ἴσως νά παρατηρηθεῖ ὅτι καί σ' αὐτό τό ἄρθρο ἐξαίρεται ἡ ἐπισήμανση κάποιων μεμονωμένων κυκλαδικῶν ἐπιδράσεων στήν Κρήτη, ἐνῶ δέν ἀναφέρονται παρὰ μόνο παρενθετικά μερικά ἀπό τὰ τόσα κυκλαδικά στοιχεῖα τῶν Ἀρχανῶν.

27. ΠΑΕ 1975, 298. 1976, πού τυπώνεται. Τά

δραστηριότητα σὲ πῶς μακρινὲς θάλασσες. Γι' αὐτὸ κι εἶναι ἀπαραίτητη ἡ συζήτηση τοῦ θέματος, σὲ σωστὴ ὁμῶς βάση, ποὺ ἀναγκαστικά πρέπει νὰ ξεκινήσει ἀπὸ τὴ συνολικὴ καὶ πλήρη θεώρηση τῶν κυκλαδικῶν στοιχείων τῶν Ἀρχανῶν.

Στὶς Ἀρχάνες βρέθηκαν πρῶτα - πρῶτα δεκατρία μαρμάρινα κυκλαδικὰ εἰδῶλια, ποὺ ἀποτελοῦν τὰ μισὰ σχεδὸν σὲ ἀριθμὸ, συγκριτικὰ μὲ ὅλα τὰ ἄλλα μαρμάρινα διαφόρων τύπων εἰδῶλια, ποὺ ἤρθαν μέχρι τώρα σὲ φῶς σποραδικὰ σὲ διάφορα μέρη τῆς Κρήτης²⁸. Στὸν θολωτὸ τάφο Γ τῶν Ἀρχανῶν βρέθηκαν τρία κεφάλια εἰδωλίων (εἰκ. 1 - 3)²⁹, ἓνας κορμὸς (εἰκ. 4)³⁰ κι ἕξι διάφορα πόδια εἰδωλίων (εἰκ. 5 - 6)³¹, ποὺ ἀνήκουν σὲ ἕξι διαφορετικὰ εἰδῶλια. Τὸ 1975 βρέθηκε ἕνα ἀκόμη κομμάτι ἀπὸ τὸν κορμὸ μὲ τὸ κεφάλι εἰδωλίου στὸν θολωτὸ τάφο Ε (εἰκ. 7)³². Τέλος, τὸ 1976 βρέθηκε ἕνα κεφάλι εἰδωλίου (εἰκ. 8) στὸν χῶρο ἀνάμεσα στὰ ταφικὰ κτήρια 18 καὶ 19 κι ἕνα ἀκόμη κεφάλι (εἰκ. 9) μαζί μὲ ἕναν κορμὸ (εἰκ. 10)³³ στὸν χῶρο δυτικὰ ἀπὸ τὰ ἴδια ταφικὰ κτήρια. Πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι τὰ διάφορα κομμάτια τῶν εἰδωλίων τῶν Ἀρχανῶν δὲν συνανήκουν, ἀφοῦ ἔχουν κατασκευαστεῖ σὲ διαφορετικὲς κλίμακες.

Ἡ πρόσφατη ἔρευνα προσπάθησε, ὅπως

εἶναι γνωστὸ, νὰ ξεχωρίσει μὲ κάποια λεπτολογία διάφορα τυπολογικὰ εἶδη κυκλαδικῶν εἰδωλίων³⁴, πράγμα ποὺ ὁμως δὲν ἔγινε γενικὰ παραδεκτό³⁵. Σ' αὐτοὺς τοὺς τύπους εἶχαν ἐνταχθεῖ καὶ τὰ μέχρι τώρα γνωστὰ μαρμάρινα εἰδῶλια τῆς Κρήτης καὶ φυσικὰ στοὺς ἴδιους τύπους ἐντάσσονται καὶ τὰ εἰδῶλια τῶν Ἀρχανῶν. Εἶναι γνωστὸ, πὼς τὰ τρία κεφάλια τῶν εἰδωλίων τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ τῶν Ἀρχανῶν, ὅπως καὶ τὰ ἕξι πόδια ἀπὸ τὸ ἴδιο εὑρημα, ἀνήκουν στὸν τύπο Σπεδός³⁶ καὶ μόνο ὁ κορμὸς εἰδωλίου ἀπὸ τὸν ἴδιο τάφο ἀνήκει στὸν τύπο Κουμάσας³⁷. Τὰ τέσσερα νέα εἰδῶλια ἀνήκουν στοὺς δύο παραπάνω τύπους καὶ στὸν τύπο Δωκαθίσματα. Τὸ εἰδῶλιο ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Ε ἀνήκει στὸν τύπο Ἀγ. Ὀνουφρίου³⁸, τὸ κεφάλι ἀπὸ τὸν χῶρο ἀνάμεσα στὰ κτήρια 18 καὶ 19 ἀνήκει στὸν τύπο Σπεδός³⁹ καί, τέλος, τὸ κεφάλι ἀπὸ τὸν χῶρο δυτικὰ ἀπὸ τὰ κτήρια 18 καὶ 19 στὸν τύπο Κουμάσας⁴⁰ κι ὁ κορμὸς ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο στὸν τύπο Δωκαθίσματα⁴¹. Ἔτσι, τὰ δεκατρία εἰδῶλια τῶν Ἀρχανῶν κατανέμονται στοὺς τύπους Σπεδός (9 δείγματα), Κουμάσα (2 δείγματα), Δωκαθίσματα (1 δείγμα) καὶ Ἀγ. Ὀνούφριος (1 δείγμα).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ εἰδῶλια ἀναμφίβολα κυκλαδικὴ εἶναι ἡ προέλευση καὶ τῶν λεπί-

28. K. Branigan, BSA 66 (1971), 57 - 78.

29. Σακελλαράκης 1972, 334 - 5, 338 - 9, 342, πίν. 285 β. Sakellarakis 1976, 155, εἰκ. 142.

30. Σακελλαράκης 1972, 340, πίν. 287 α - β, Sakellarakis 1976, εἰκ. 136.

31. Σακελλαράκης 1972, 336, 340, 341 - 4, πίν. 284 β, 288 β. Sakellarakis 1976, 154, εἰκ. 141.

32. Ι. Α. Σακελλαράκης ΠΑΕ 1975, 298, πίν. 246 γ.

33. Γιὰ τὰ τρία νέα εἰδῶλια βλ. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Τὸ Ἔργον 1976 καὶ Ι. Α. Σακελλαράκης ΠΑΕ 1976.

34. C. Renfrew, AJA 73 (1969) 1 - 32. K. Branigan, BSA 66 (1971) 57 - 78.

35. J. L. Caskey, Hesperia 40 (1971) 125 - 6. Sakellarakis 1976, 153 - 4. Πρβλ. ἐπίσης S. Weinberg σὲ Thimme 1976, 145 - 6.

36. Βλ. Sakellarakis 1976, 155.

37. Ὁ.π. 154.

38. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ὅ.π. εἰκ. 163. Πρβλ. C. Renfrew, AJA 73 (1969) 4, εἰκ. 1. K. Branigan, BSA 66 (1971), 67, εἰκ. 1.

39. C. Renfrew, ὅ.π. 20. K. Branigan, ὅ.π. 61.

40. C. Renfrew, ὅ.π. 18. K. Branigan, ὅ.π. 63.

41. C. Renfrew, ὅ.π. 16. K. Branigan, ὅ.π. 61.

Είκ. 8. Μαρμάρινο κεφάλι ειδωλίου από τὸν χώρο ανάμεσα στὰ ταφικά κτήρια 18 καὶ 19 τοῦ νεκροταφείου τῶν Ἀρχανῶν.

δων ἀπὸ ὀψιανό (εἰ κ. 11), πού βρέθηκαν στὸ νεκροταφεῖο στὸ Φουρνὶ Ἀρχανῶν (Σχ. 1), Φυσικά δὲν ἀναφέρομαι στὶς μεμονωμένες καὶ σποραδικές λεπίδες ὀψιανῶν, πού σπάνια ἔρχονται σὲ φῶς σὲ διάφορα μέρη τοῦ νεκροταφείου, ἀλλὰ στὸν τεράστιο, θὰ ἔλεγα, ἀριθμὸ λεπίδων, πού βρέθηκαν σὲ δύο σημεία, στὸν θολωτὸ τάφο Γ καὶ στὸν χώρο δυτικὰ ἀπὸ τὰ ταφικά κτήρια 18 καὶ 19. Στὸν τάφο Γ βρέθηκαν συνολικά 55 λεπίδες ὀψιανοῦ⁴² καὶ στὸν χώρο δυτικὰ ἀπὸ τὰ ταφικά κτήρια 939 λεπίδες. Τὸ γεγονὸς δὲν εἶναι φυσικὰ τυχαῖο, ἀφοῦ,

42. Σακελλαράκης 1972, 345. I. A. Σακελλαράκης, ΠΑΕ 1973, 181.

ὅπως εἶναι γνωστό, στοὺς ἀνασκαφεῖς τῶν διαφόρων θέσεων τῆς Πρώιμης Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴν Κρήτη, οἱ λεπίδες ὀψιανοῦ εἶναι πάντοτε σποραδικές καὶ μεμονωμένες⁴³. Καὶ φυσικὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ τὸ γεγονός, ὅτι στὰ δύο αὐτὰ σημεία τοῦ νεκροταφείου τῶν Ἀρχανῶν, ὅπου ἦρθε σὲ φῶς τόσο ἀσυνήθιστα μεγάλος ἀριθμὸς λεπίδων, σ' αὐτοὺς τοὺς χώρους βρέθηκαν κι οἱ ὁμάδες τῶν κυκλαδικῶν ειδωλίων.

Τὰ ειδώλια κι οἱ ὀψιανοὶ δὲν εἶναι ὅμως τὰ μοναδικὰ εἰσηγμένα κυκλαδικὰ ἀντικείμενα, πού ἦρθαν σὲ φῶς στὶς Ἀρχάνες. Στὸν θολωτὸ τάφο Γ βρέθηκαν ἀκόμη δυὸ λίθινα κυκλαδικὰ ἀγγεῖα. Τὸ ἓνα εἶναι μιὰ ἀκέραια μαρμάρινη λοπάδα (εἰ κ. 12)⁴⁴ καὶ τὸ δεῦτερο ἓνα κομμάτι κάποιου σκεύους ἀπὸ πρᾶσινωπὴ πέτρα, μὲ ἐγγάρκτη διακόσμηση (εἰ κ. 13 - 4)⁴⁵. Ἐνα ἀκόμη μαρμάρينو ἀγγεῖο βρέθηκε τὸ 1975 στὸν θολωτὸ τάφο Ε (εἰ κ. 15)⁴⁶, μαζί μὲ ἓνα κυκλαδικὸ ειδώλιο. Τόσο τὰ λίθινα ἀγγεῖα, ὅσο καὶ τὰ ειδώλια βρίσκουν ἀκριβῆ παράλληλα στὰ κυκλαδικὰ νησιά.

43. Π.χ. στὸν ΠΜ II συνοικισμό τῆς Μύρτου, πού ἡ ἀνεύρεση λεπίδων ὀψιανοῦ εἶναι φυσικότερη ἀπὸ ἓνα νεκροταφεῖο, βρέθηκαν 181 κομμάτια ὀψιανοῦ (M. R. Jarman σὲ P. Warren, Myrtos, An Early Bronze Age Settlement in Crete, Oxford 1972, 326).

44. Σακελλαράκης, 1972, 339. Sakellarakis 1976, 151. Πρβλ. P. Warren, Minoan Stone Vases, Cambridge 1969, 76 - 7. Thimme 1976, εἰκ. 83, 86, 301.

45. Σακελλαράκης 1972, 333. Sakellarakis 1976, 151. Πρβλ. P. Warren ὅ.π. 81. Sapouna - Sakellarakis, 1973, πίν. 20. Sapouna - Sakellarakis, 1976, εἰκ. 109. Thimme 1976, εἰκ. 87, 88. O. Höckmann, Ist. Mit. 25 (1975) 269 κ.έ.

46. Σακελλαράκης, ΠΑΕ 1975, 298, πίν. 247ε.

Ειδικότερα τὰ ειδώλια ἀνήκουν, ὅπως εἶδαμε, σὲ γνωστούς καὶ διακριβωμένους κυκλαδικούς τύπους, τὸν τύπο Σπεδός, τὸν τύπο Δωκαθίσματα καὶ τὸν τύπο Κουμάσα. Οἱ δύο πρῶτοι τύποι, στοὺς ὁποίους ἀνήκουν καὶ τὰ περισσότερα ειδώλια τῶν Ἀρχανῶν, συνολικὰ τὰ ἔντεκα ἀπὸ τὰ δεκατρία γνωστὰ παραδείγματα, ἦταν γνωστοὶ μέχρι τῶρα ἀπὸ δυὸ μόνο ἀκόμη ειδώλια τῆς Κρήτης, γιὰ τὰ ὁποῖα ποτὲ δὲν ἀμφισβητήθηκε ἡ κυκλαδική τους προέλευση⁴⁷, οὔτε φυσικὰ κι ἀπὸ τὸν Ντούμα, ποὺ χαρακτηρίζει μάλιστα «ἀκραιφνῆ» κυκλαδικὸ τὸν τύπο Δωκαθίσματα, τὸν μόνο, στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται⁴⁸. Μόνο ὁ τύπος Κουμάσας θεωρεῖται ἀπὸ τὴ νεώτερη ἔρευνα πὼς ἀποτελεῖ μιὰν ὁμάδα ειδωλίων ποὺ κατασκευάστηκαν στὴν Κρήτη καὶ μιμοῦνται κανονικοὺς κυκλαδικούς τύπους⁴⁹. Οἱ μελετητὲς ἀπέφυγαν μέχρι τῶρα νὰ διευκρινίσουν τὸ πρόβλημα, ἂν τὰ ειδώλια τοῦ τύπου Κουμάσας κατασκευάστηκαν ἀπὸ Μινωῖτες, ποὺ εἶχαν βέβαια μπροστὰ τους κάποια κυκλαδικὰ πρότυπα, ἢ Κυκλαδίτες, ποὺ θέλησαν νὰ ἱκανοποιήσουν κάποια ξεχωριστὴ ζήτηση στὴν Κρήτη.

Γιὰ πρώτη φορὰ ὑποστηρίζεται τώρα πὼς εἶναι «ντόπιες ἀπομιμήσεις», καὶ μάλιστα νομίζεται πὼς εἶναι «προϊόντα ὀργανωμένης κιβδηλίας, ποὺ σκόπευε νὰ τὰ διαθέσει στὴν κρητικὴ ἀγορὰ σὰν γνήσια κυκλαδικὰ»⁵⁰. Δὲν εἶναι ἴσως ἀπαραίτητο νὰ συζητηθεῖ ἡ ἀπόπειρα ἐφαρμογῆς

σημερινῶν «προτύπων» στὴν Πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ τῆς Κρήτης. Οἱ χονδρικὲς γνώσεις ποὺ ἔχουμε ἀκόμα γιὰ τὴν Πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὸ Αἰγαῖο, δὲν ἐπιτρέπουν τὴν διατύπωση ἐκλεπτυσμένων θεωριῶν. Θὰ ἔπρεπε ὅμως νὰ ἐπισημανθεῖ, πὼς καὶ στὴ θεωρητικὴ περίπτωσι προῖστορικῆς κυκλαδικῆς κιβδηλίας ειδωλίων, ἡ κυκλοφορία καὶ περισσότερο ἡ ζήτηση γνήσιων κυκλαδικῶν στὴν Κρήτη θὰ ἦταν μεγάλη.

Ὅπως ὅποτε ὅμως τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν τεχνιτῶν ποὺ κατασκεύασαν στὴν Κρήτη τὰ ειδώλια τύπου Κουμάσας τῶν Ἀρχανῶν δὲν εἶναι οὐσιαστικὸ γιὰ τὸ κύριο θέμα τῆς κυκλαδικῆς παρουσίας στὶς Ἀρχάνες, ἀφοῦ τὰ ειδώλια τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι μόνο δύο, μπροστὰ στὰ δέκα «ἀκραιφνῆ» κυκλαδικὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο. Ἡ παρουσία ἄλλωστε στὸν τάφο Γ τῶν Ἀρχανῶν ἑνὸς ἐλεφάντινου κυκλαδικοῦ ειδωλίου (εἰ κ. 16 - 18) ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ ντόπιου ἐργαστηρίου Κυκλαδιτῶν, ὅπου θὰ μπορούσαν νὰ κατεργάζονται καὶ τὰ ειδώλια τοῦ τύπου Κουμάσας.

Ὅπως εἶδαμε, τὸ ἐλεφάντινο αὐτὸ εἶδωλο εἶναι τὸ μόνο εὑρημα τῶν Ἀρχανῶν ποὺ συζητεῖται⁵¹. Στὴν ἐκθεση ἀνασκαφῆς τοῦ 1972 γράφεται: «Τὸ εἶδωλιον τοῦτο ἀποδίδει τὴν ἀνθρωπίνην μορφήν κατὰ τὸν γνήσιον κυκλαδικὸν τρόπον ἐκφράσεως. Τοῦτο δὲν εἶναι βεβαίως παράδοξον, ἔαν δὲν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν τὸ ὕλικόν. Τὸ εἶδωλιον ὅμως κατεσκευάσθη ἐξ ἐλεφαντόδοντος, ἀποτελοῦν κατὰ ταῦτα ἓν ἀπολύτως μοναδικὸν δείγμα μεταξὺ τῶν ἀτέχνων μινωικῶν ὀστεινῶν ἢ ἐλεφαντίνων ειδωλίων καὶ τῶν μαρμαρίνων κυκλαδικῶν. Χαρακτηριστικῶς ἀναφέρεται ὅτι τοιαύτη εἶναι ἡ μίμησις τῆς ἐκ μαρμάρου

47. Πρβλ. K. Branigan, *The Tombs of Mesara*, London 1970, 74.

48. Ντούμας 1976, 72.

49. K. Branigan, ὁ.π. 74. Πρβλ. ὅμως τὶς παρατηρήσεις τοῦ Caskey γιὰ τὴν ποικιλία τῶν τύπων τῶν κυκλαδικῶν ειδωλίων, ποὺ ἀπαντοῦν στὴν Κέα (*Hesperia* 40 (1971) 123 - 4).

50. Ντούμας 1976, 74, σημ. 40.

51. Ὁ.π. 78.

Είκ. 9. Μαρμάρινο κεφάλι ειδωλίου από τὸν χώρο δυτικά ἀπὸ τὰ ταφικά κτήρια 18 καὶ 19 τοῦ νεκροταφείου τῶν Ἀρχαίων.

κατεργασίας τοῦ ειδωλίου, ὥστε προσωρινῶς ἐπέισθην διὰ τὴν ἐξ ἐλεφαντόδοντος κατασκευὴν τοῦ μόνον κατὰ τὸν τελικὸν καθαρισμὸν του εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Τὸ ειδώλιον δὲν δύναται εἰμὴ νὰ κατεσκευάσθῃ ὑπὸ κατοίκου τῶν Κυκλάδων, ἐμπειροτάτου τεχνίτου εἰς τὴν κατεργασίαν τῶν μαρμαρίνων ειδωλίων, ὁ ὅποιος ἐχρησιμοποίησε τὸ εἰς τὴν διάθεσίν του ὑπάρχον σύννηθες μινωικὸν ὑλικὸν ἐν Κρήτῃ⁵²».

Ὁ Ντούμας ἀναγνωρίζει τὴν τελειότητα τοῦ κυκλαδικοῦ τύπου, στὴν ὁποία ὅμως δίνει μιὰν ἰδιότυπὴ ἐρμηνεία. Νομίζει ὅτι «εὐκόλα ἓνας ἐμπειρος τεχνίτης μπορεῖ νὰ ἀντιγράψῃ μιὰ ξένη μορφή σὲ ὑλικὸ πού τοῦ εἶναι οἰκεῖο. Τεχνίτης ὅμως, πού θὰ δοκιμάσει νὰ δουλέψῃ ὑλικὸ καὶ τοῦ εἶναι ἄγνωστο, δύσκολα θὰ φτάσῃ στὴν τελειό-

τητα, ὅσο γνωστὴ κι ἂν τοῦ εἶναι ἡ μορφή»⁵³. Ἡ ἀντιστροφή τοῦ πρώτου συλλογισμοῦ δὲ φαίνεται ὅμως νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς προθέσεις τῶν κυκλαδιτῶν τεχνιτῶν κι ἴσως κάθε τεχνίτη ἢ καλλιτέχνη κάθε ἐποχῆς. Στὸ ἐλεφάντινο ειδώλιο πού μᾶς ἀπασχολεῖ, ἀναγνωρίζει ὁ γλύπτης Στ. Τριάντης ἐκδηλοῦ τὸ χέρι τοῦ ἐπιτήδειου Κυκλαδίτη τεχνίτη, πού δὲν πρόδωσε τὴν καταγωγὴν του. Καὶ τοῦτο εἶναι φυσικόν, γιατί γιὰ τὸν Κυκλαδίτη τὸ ἐλεφαντόδοντο εἶναι ὑλικὸ ἄγνωστο ἀλλ' ὅχι ξένο, ἀ-

53. Ντούμας, ὁ.π.

Είκ. 10. Μαρμάρινος κορμὸς ειδωλίου ἀπὸ τὸν χώρο δυτικά ἀπὸ τὰ ταφικά κτήρια 18 καὶ 19 τοῦ νεκροταφείου τῶν Ἀρχαίων.

φοῦ γλύφεται, ὅπως καὶ τὸ μάρμαρο, καὶ βέβαια πιὸ εὐκόλα. Ξένο ὑλικὸ θὰ ἦταν ὁ πηλός, ποὺ πλάθεται⁵⁴ κι ὁ χαλκὸς ποὺ χύνεται. Ὁ Κυκλαδίτης δοκίμασε μ' ἐπιτυχία τὴ δύναμή του στὸ συγγενέστερο ὑλικὸ ποὺ βρῆκε πρόχειρο, γι' αὐτὸ κι ἔφτασε στὴν τελειότητα, ποὺ δὲν μπορούσε φυσικὰ νὰ ἐπιδιωχθεῖ σκόπιμα στὴν Πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Τὸ εἰδῶλιό δὲν ἔχει κανένα μινωικὸ στοιχεῖο, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὶς μικρὲς του διαστάσεις⁵⁵, ποὺ φυσικὰ ὅμως ὀφείλονται ὄχι σὲ κάποιο ἰδιαίτερο γούστο, ἀλλὰ στὴν προφανῆ ἀδυναμία τοῦ τεχνίτη νὰ βρεῖ κάποιο κομμάτι ἐλεφαντόδοντου τόσο μεγάλο, ποὺ νὰ ἱκανοποιήσει τὴν «τάση του γιὰ μνημειωδέστερα ἔργα»⁵⁶.

Στὸν περιορισμένο χώρο, ποὺ διατίθεται, δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀναπτυχθοῦν ἕνα σωρὸ κυκλαδικὰ στοιχεῖα, ποὺ παρατηροῦνται στὰ εὐρήματα τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ τῶν Ἀρχανῶν, ποὺ ἀναφέρονται ὅμως ἐκτενέστερα τόσο στὴν ἀνασκαφικὴ ἐκθεση, ὅσο καὶ στὸ τελευταῖο, σχετικὰ μὲ τὸ

54. Βλ. π.χ. τὸ πῆλινο ἀντικείμενο ἀπὸ τὴν Μύρτο, ποὺ ὁ P. Warren (Myrtos, An Early Bronze Age Settlement in Crete, Oxford 1972, 211 - 2, 72 A - C) νομίζει πὼς σχετίζεται μὲ τὰ κυκλαδικὰ εἰδῶλια.

55. Ὁ Ντούμας δέχεται τὴν γνώμη τῶν ἐρευνητῶν, ὅτι τὰ μινωικὰ προανακτορικὰ εἰδῶλια εἶναι μικρὰ σὲ μέγεθος (Ντούμας 1976, 72). Ἀκριβῶς ὅμως ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἐνισχύει τὴν ἄποψη γιὰ τὴν διάκριση τῶν μινωικῶν αὐτῶν εἰδωλίων ἀπὸ τὰ μαρμαρίνα κυκλαδικὰ εἰδῶλια τῆς Κρήτης, ποὺ εἶναι σημαντικὰ μεγαλύτερα. Π.χ. ὁ κορμὸς τοῦ κυκλαδικοῦ εἰδωλίου τῆς εἰκ. 10 ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες ἔχει ὕψος 0,21 μ. τὸ εἰδῶλιό δηλαδὴ εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ πολλὰ εἰδῶλια τῶν Κυκλάδων.

56. Ντούμας 1976, 72.

57. Sakellarakis 1976. Τὸ ἐλεφάντινο κεφάλι ἐνὸς εἰδωλίου μὲ τὴν ἐγχάρκτη ἀπόδοση τοῦ καλύμματος (Σακελλαράκης 1972, 335. Sakellarakis

θέμα ἄρθρο⁵⁷. Τὸ μικρότατο εἰδῶλιό τοῦ τάφου ἀπὸ σχιστόλιθο⁵⁸ βρίσκει, στὸν τρόπο ποὺ ἀποδίδονται τὰ χέρια πάνω στὸ στήθος πληθὸς σχετικὰ κυκλαδικὰ παράλληλα. Τὰ τρία χάλκινα ἐγχειρίδια ἀνήκουν σὲ τύπους γνωστοὺς στὶς Κυκλάδες⁵⁹. Μιὰ σειρά ἀπὸ διακοσμημένες κυλινδρικές χάνδρες⁶⁰ καὶ σταγονόσχημα περιάπτα⁶¹, σὲ τύπους ἄγνωστους στὴν Κρήτη, ἀκόμη καὶ τὸ περιάπτο σὲ σχῆμα πουλιοῦ⁶², στὶς κοντινὲς Κυκλάδες βρίσκουν ἀντίστοιχα παραδείγματα. Εἶναι ἀκόμη σημαντικὸς ὁ ἀριθμὸς ἀπὸ χάλκινες, ἀσημένιες κι ἐλεφάντινες περόνες, ποὺ βρέθηκαν στὸν τάφο κι ἀνήκουν σὲ γνωστοὺς κυκλαδικοὺς τύ-

1976, 156) θυμίζει κάποια κυκλαδικὰ παράλληλα (Sapouna - Sakellarakis 1973, πίν. 31, 33. Thimme 1976, εἰκ. 34, 35, 79), ὅπως καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου σ' ἕνα κεφάλι εἰδωλίου ἀπὸ πυριτόλιθο (Σακελλαράκης 1972, 335. Πρβλ. π.χ. Thimme 1976, εἰκ. 76). Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ ἕνα λίθινο τριπτήρα (Σακελλαράκης 1972, 336, πίν. 284 β. Πρβλ. Thimme 1976, εἰκ. 469, 470) καὶ μὲ τὶς ταινίες (Σακελλαράκης, 1972, πίν. 289 γ. Πρβλ. Sapouna - Sakellarakis 1976, εἰκ. 106, 107, 108).

58. Σακελλαράκης, 1972, 336, πίν. 284 β. Sakellarakis, 1976, 156. Πρβλ. τὰ κυκλαδικὰ παράλληλα, Sapouna - Sakellarakis 1973.

59. Σακελλαράκης, 1972, 334, 336, 341, 346. Sakellarakis 1976, 152, 157, εἰκ. 135. Πρβλ. C. Renfrew. Κρητ. Χρον. 18 (1964) 121. K. Branigan, Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age, Oxford 1974, 8 - 14, 124, 157 - 62.

60. Σακελλαράκης, 1972, 338, 346, πίν. 284 β. Sakellarakis 1976, εἰκ. 147 - 8. Πρβλ. Sapouna - Sakellarakis 1973, πίν. 24. Sapouna - Sakellarakis 1976, εἰκ. 100, 101, 435, 437.

61. Σακελλαράκης 1972, 346, πίν. 284 α - β. Sakellarakis 1976, 157, εἰκ. 147 - 8. Πρβλ. Sapouna - Sakellarakis 1973, πίν. 24. Sapouna - Sakellarakis 1976, εἰκ. 100, 105, 443.

62. Σακελλαράκης 1972, 342. Sakellarakis 1976, 157. Πρβλ. X. Τσουντας, AE 1898, πίν. 8, 16 - 7, 23. N. Åberg δ.π. 110 - 1. Sapouna - Sakellarakis 1973, πίν. 23. Sapouna - Sakellarakis 1976, 131.

πους⁶³. Τὰ σπάνια στὴν Κρήτη μολύβδινα⁶⁴ κι ἀσημένια ἀντικείμενα⁶⁵ τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ καὶ τοῦ νεκροταφείου τῶν Ἀρχανῶν δὲν εἶναι πάλι ἀσχετα μὲ τὶς Κυκλάδες. Εἶναι ἀρκετὸ π.χ. νὰ ἐπισημανθεῖ πὼς μόνο ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες γνωρίζουμε μιὰ μολύβδινη προανακτορική σφραγίδα⁶⁶, ὕλικὸ δηλαδὴ ποὺ εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστο στὴν προανακτορική σφραγιδογλυφία τῆς Κρήτης⁶⁷ ὅχι ὁμως καὶ τῶν Κυκλάδων, ὅπως ἔδειξαν οἱ τελευταῖες ἀνασκαφές τοῦ μακαρίτη Κοντολέοντα στὰ Ἀπλώματα τῆς Νάξου⁶⁸. Κάποια ταφικὰ ἔθιμα, ποὺ παρατηρήθηκαν στὸν θολωτὸ τάφο Γ, βρίσκουν καὶ πάλι κυκλαδικὰ παράλληλα, ὅπως ἡ παρουσία τῶν θαλασσινῶν στρεϊδιῶν⁶⁹, ἀκόμη κι ἡ τοποθέτησή τους μέσα σὲ ἀγγεῖα⁷⁰.

Τὰ κυκλαδικὰ εὐρήματα τῶν Ἀρχανῶν δὲν ἦταν κατεσπαρμένα στὰ δέκα διάφορα προανακτορικά κτήρια τοῦ νεκροταφείου, ἀλλ' ἀντίθετα συγκεντρωμένα σὲ δύο γει-

τονικὰ σημεῖα, στὸν θολωτὸ τάφο Γ καὶ στὸν χῶρο δυτικὰ ἀπὸ τὰ κτήρια 18 καὶ 19. Ἡ παρατήρηση εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὴν κυκλαδικὴ παρουσία στὶς Ἀρχάνες. Τὰ ὑπόλοιπα κτήρια τοῦ νεκροταφείου καὶ τὰ εὐρήματα ἔχουν τυπικὰ μινωικὰ χαρακτηριστικά, ἔτσι ποὺ ἡ διαφορὰ μὲ τὰ κυκλαδικὰ εὐρήματα εἶναι ξεχωριστὰ ἔντονη. Τὸ ἴδιο ἔντονη γίνεται ἡ σύγκριση τῶν κυκλαδικῶν στοιχείων τῶν Ἀρχανῶν μὲ τὰ διάσπαρτα κυκλαδικὰ εὐρήματα στὴ βόρεια Κρήτη καὶ τὰ μεμονωμένα ἀντικείμενα στὴν πεδιάδα τῆς Μεσαράς⁷¹. Εἶναι ἀρκετὸ ἴσως νὰ θυμηθεῖ κανεὶς καὶ πάλι πὼς τὰ κυκλαδικὰ εἰδῶλια τῶν Ἀρχανῶν εἶναι δεκατρία, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη Κρήτη γνωρίζουμε περίπου ἄλλα εἴκοσι. Τὰ κυκλαδικὰ στοιχεῖα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ νεκροταφείου τῶν Ἀρχανῶν εἶναι λοιπὸν συντριπτικὰ βαρυσήμαντα, σχετικὰ μὲ τὰ μέχρι τώρα διάσπαρτα σ' ὁλόκληρο τὸ νησί, ἔτσι ποὺ ἡ «κυκλαδικὴ παρουσία»⁷² στὶς Ἀρχάνες εἶναι φανερὴ.

Σὲ μιὰ κυκλαδικὴ ἐγκατάσταση στὴ μινωικὴ μεγαλόνησο ἀπαιτεῖται ἡ ἐφαρμογὴ κάποιου προτύπου (Model)⁷³, στὸ ὁποῖο ἀποδίδονται ὅλα τὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ

63. Σακελλαράκης 1972, 346. Sakellarakis 1976, 157, εἰκ. 147. Πρβλ. Sapouna - Sakellarakis 1973, πίν. 26. Sapouna - Sakellarakis, 1976, εἰκ. 95, 99. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθεῖ πὼς ἕνα χρυσὸ περίπλοκο ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Γ τῶν Ἀρχανῶν (Σακελλαράκης, 1972, 340, πίν. 284 α. Sakellarakis, 1976, εἰκ. 148) μοιάζει πολὺ μὲ ἀσημένιες κυκλαδικὲς περόνες (Sapouna - Sakellarakis, 1973 πίν. 26. Sapouna Sakellarakis 1976, εἰκ. 96).

64. Σακελλαράκης 1972, 341, 345. Sakellarakis, 1976, 157.

65. Σακελλαράκης 1972, 345. Sakellarakis 1976, 157.

66. Σακελλαράκης 1972, 325, πίν. 274 δ.

67. N. Platon, CMS II 1, Berlin 1969. Βλ. σχετικά τὸ τελευταῖο ἄρθρο τοῦ K. Branigan, SMEA XVII (1976) 165.

68. ΠΑΕ 1970, 151, πίν. 195 β - γ.

69. Σακελλαράκης 1972, 330, 331. Πρβλ. N. Κοντολέον, ὁ.π. 150.

70. I. A. Σακελλαράκης, ΠΑΕ 1973, 180, πίν. 79 β. Πρβλ. N. Κοντολέον ὁ.π.

71. Sakellarakis 1976, 150 - 156.

72. Ντούμας 1976, 78.

73. Ντούμας 1976, 77 κ.έ. Ἡ ἰδέα τῶν προτύπων καὶ γενικὰ τῆς ὑπεραναλύσεως τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, ποὺ βρίσκεται τελευταῖα στὰ ἔργα τοῦ C. Renfrew καὶ κυρίως στὸ βιβλίο του *Emergence of Civilisation, The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium B. C.*, London 1972, προκάλεσε ἤδη ἔντονες ἀντιδράσεις. Ὁ J. E. Coleman (AJA 78 (1974) 340) γράφει σχετικά: *The system proposed by Renfrew is not particularly suitable for the prehistoric Aegean, where rapid communication by sea was a major factor in the development of civilization and where few clear-cut ethnic distinctions can be established.* Πρβλ. ἐπίσης S. Weinberg σὲ Thimm

Είκ. 11. Λεπίδες όψιανού από τόν θολωτό τάφο Γ τών 'Αρχανών.

τοῦ Τσουντα γνωστά στοιχεῖα τοῦ Πρωτοκυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ, πού ὅμως, ὅσον ἀφορᾷ τήν πολιτιστική πορεία τῶν Κυκλάδων, εἶναι ἀκόμη «ἀσαφῆ»⁷⁴. Διατυπώνονται λοιπόν οἱ ἀφορισμοί ὅτι «ἀποικία σημαίνει μεταφύτευση ἀπό ἓνα τόπο σ' ἓναν ἄλλο τοῦ πολιτιστικοῦ προτύπου, πού φορέας του εἶναι ὁ λαός πού μεταναστεύει. Καί ξέρομε ἀπό τήν ἱστορία,

ἀρχαία καί νεώτερη, πώς τὸ πολιτιστικό αὐτὸ πρότυπο δέν ἀφομοιώνεται εὐκόλα ἀπὸ τὸ καινούργιο περιβάλλον του. Ἀντιθέτα, καταντᾷ νὰ ἀποτελεῖ τὸ συντηρητικότερο τμῆμα τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀποκόπηκε»⁷⁵, μὲ ἀναφορά σὲ ἀφηρημένα παραδείγματα «ἀρχαίων ἀποικίων καί τῶν σημερινῶν παροικιῶν στὴν Ἀμερική, τὸν Καναδᾷ καί τὴν Αὐστραλία».

Δέν θὰ ἔπρεπε νὰ συζητηθεῖ ἴσως ἰδιαίτερα ἡ ὑποθετική συντηρητικότητα τῶν Ἑλληνοαμερικανῶν καί ἡ σχέση πού ἔχει ἡ Πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ μὲ τὸν

1976, 146 (Renfrews Tendenz, bei Analyse und Klassifikation ein Material zu überfordern, das für ein solches Vorgehen weder ausreicht noch ausreichend dokumentiert ist).

74. Πλάτων 1970, 124.

75. Ντούμας 1976, 75.

αἰώνα μας. Οἱ εἰδικοί ἀμφισβητοῦν τὴ συντηρητικότητα τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων στὴν ἀρχαιότητα⁷⁶, μὲ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὴν Ἰωνία, ὅπου πρῶιμα ἔλαμψαν κάποια ξεχωριστὰ πνεύματα. Στὴν Πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, πού συζητεῖται, οἱ πολιτιστικὲς σχέσεις τῶν λαῶν εἶναι χαλαρές, ἀφοῦ «μαζὶ μὲ τὰ ὕλικά ἀγαθὰ ἀνταλλάσσονται οἱ ἰδέες καὶ οἱ τεχνικὲς ἐμπνεύσεις, ἀνοίγουν νέοι δρόμοι καὶ ὁ εὐεργετικὸς ρόλος τοῦ ἐμπορίου στὴν πολιτιστικὴ ἐξέλιξη γίνεται σπουδαῖος παράγων τῆς ζωῆς»⁷⁷. Τοῦτο φαίνεται καθαρὰ ἀπὸ τὸν τρόπο πού ἐφαρμόζεται τὸ ὑποθετικὸ πρωτοκυκλαδικὸ πρότυπο (Model) στὶς κυκλαδικὲς ἀποικίες, πού δέχεται κι ὁ Ντούμας πὼς ὑπῆρξαν, στὴ Μάνικα τῆς Εὐβοίας, στὸν Μαραθῶνα, στὴν Ἰασὸ τῆς Καρίας καὶ στὸν Ἅγιο Κοσμᾶ τῆς Ἀττικῆς.

Γιὰ τὸν συνοικισμό τῆς Μάνικας, πού ὅπως ὑποστηρίζεται, ἡ κυκλαδικὴ ἀποικία εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὸ 1910⁷⁸, ὁ Θεοχάρης, στὸν ὁποῖο γίνεται ἡ σχετικὴ παραπομπή, σημειώνει ὅτι «δὲν γνωρίζομεν ἂν ἡ Μάνικα πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς κυκλαδικὴ ἀποικία, ἢ ἀπλῶς εἰς τῶν σταθμῶν τοῦ Εὐβοϊκοῦ πολιτισμοῦ», ὅτι «δὲν ὑπάρχει καμμία διαφορὰ μεταξὺ τῶν οἰκημάτων τῆς καὶ τῶν Πρωτοελλαδικῶν» καὶ τελικὰ ὅτι «ἡ κεραμικὴ τοῦ συνοικισμοῦ τῆς Μάνικας εἶναι σαφῶς Πρωτοελλαδική, κατ' ἀκολουθίαν καὶ τὸ νεκροταφεῖον πρέπει νὰ χαρακτηριθεῖ ὡς Πρωτοελλαδικόν, ἀφοῦ καὶ τὸ σχῆμα τῶν τάφων εἶναι ἰδιότυπον — διάφορον δηλαδὴ τῶν κυκλαδικῶν — καὶ τὰ τοπικὰ γνωρίσματα ἔντονα,

ἀκόμη καὶ εἰς τὰ κυκλαδικὰ τηγανοειδῆ σκεύη»⁷⁹.

Γιὰ τὴν κυκλαδικὴ ἀποικία τοῦ Μαραθῶνα στὴ θέση Τσέπι⁸⁰ κι ὄχι Βρανᾶ⁸¹, ὅπου βρέθηκαν οἱ τύμβοι⁸², ὁ Ντούμας συμφωνεῖ ἀπόλυτα μὲ τὸν Μαρινᾶτο. Ὁ Μαρινᾶτος ὁμως δέχεται παράλληλα πὼς «ἡ ἀνασκαφὴ καταντᾷ νὰ εἶναι σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἀνθρωπολογικοῦ ἐνδιαφέροντος, διότι τὰ εὐρήματα εἶναι ἐλάχιστα»⁸³, κι ἄλλοτε πάλι μιλάει γιὰ Πρωτοελλαδικὴ νεκρόπολη καὶ Πρωτοελλαδικὸ Ι νεκροταφεῖο⁸⁴. Γι' αὐτὸ καὶ θὰ ἦταν πιὸ σωστὸ νὰ περιμένει κανεὶς τὴν τελικὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς⁸⁵, πρὶν καταλήξει σὲ ὀριστικὰ συμπεράσματα.

Γιὰ τὸ προϊστορικὸ νεκροταφεῖο στὴν Ἰασὸ τῆς Καρίας νομίζεται πὼς ὑπάρχει τὸ ἴδιο πρωτοκυκλαδικὸ πρότυπο⁸⁶. Ὁ D. Levi ὁμως, πού ἔσκαψε τὸ νεκροταφεῖο, σημειώνει: «Ma infine — in contrasto con la teoria prevalente di un completo distacco di questa civiltà anatolica occidentale da

79. Ἀρχ. Εὐβοϊκῶν Μελ. 6 (1959) 294, 295, 300. Γιὰ διαφορὲς στοὺς τύπους τῶν τάφων βλ. Δ. Ρ. Θεοχάρης, ὁ.π. 293. Πρβλ., ἐπίσης τὸ ἄρθρο τοῦ μακαρίτη Δ. Ρ. Θεοχάρη, Νέον Ἀθήναιον, 1 (1955) 283 κ.έ. Ἀκόμη κι ὁ γυμνασιάρχης Γ. Παπαβασιλείου (Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων, Ἀθῆναι 1910, 20), πού ἔσκαψε στὴν Μάνικα, βρίσκει ὁμοιότητες, ἀλλὰ καὶ διαφορὲς μὲ «θεσσαλικά καὶ κυκλαδικὰ» παράλληλα.

80. Σ. Μαρινᾶτος, AAA III (1970) 154, 350, 365. Σ. Μαρινᾶτος, ΠΑΕ 1972, 5.

81. Ντούμας 1976, 77.

82. Σ. Μαρινᾶτος, ΠΑΕ 1970, 9.

83. ΠΑΕ, 1972, 5.

84. Σ. Μαρινᾶτος AAA III (1970) 154, 350.

85. Τὴν δημοσίευση τῶν τριῶν μεγάλων τελευταίων ἀνασκαφῶν τοῦ Στ. Μαρινάτου στὸν Μαραθῶνα, τὴν Πύλο καὶ τὴν Θῆρα ἀνέλαβαν ἀντίστοιχα οἱ συνεργάτες του Μ. Παντελίδου, Γ. Κορρὲς καὶ Χ. Ντούμας.

86. Ντούμας 1976, 77.

76. R. M. Cook, JHS 66 - 7 (1946 - 7) 67 - 98.

77. Πλάτων 1970, 124.

78. Ντούμας 1976, 78.

quelle precedenti del Centro e dell' Oriente dell'Anatolia — abbiamo creduto di riscontrare vari elementi nelle suppellettili delle nostre tombe che sembrano invece additare a una loro derivazione da queste ultime civiltà»⁸⁷.

Δὲν μένει νὰ ἐξεταστεῖ παρὰ ὁ συνοικισμὸς καὶ τὸ νεκροταφεῖο στὸν Ἅγιο Κοσμά, γιὰ τὸν ὁποῖο πιστεύεται πὼς «τὸ ὑπόδειγμα βρῆκε στὴν καλύτερη ἐφαρμογή του σὲ χῶρο ἔξω ἀπὸ τὶς Κυκλάδες»⁸⁸. Ὁ Γ. Μυλωνᾶς ὅμως, στὸν ὁποῖο καὶ πάλι γίνεται ἡ παραπομπή, πὺ ἔσκαψε τὸν Ἅγ. Κοσμά, φαίνεται πὼς ἔχει διαφορετικὴ γνώμη, ἀφοῦ κάνει λόγο γιὰ φυσιολογικὴ «Fusion» νησιωτικῶν καὶ ἡπειρωτικῶν στοιχείων («we find a fusion of elements and customs characteristic of the Cyclades on the one hand and of the mainland on the other»)⁸⁹. Γίνεται λοιπὸν βέβαιον,

87. Annuario XLII - XLIV (1965 - 6), 531. Γιὰ τὶς χαλαρὲς σχέσεις Κυκλάδων - Ἰασοῦ βλ. καὶ J. E. Coleman, ὁ.π. 324.

88. Ντούμας 1976, 77.

89. G. Mylonas, Aghios Kosmas, An Early

Εἰκ. 12. Μαρμάρινη λοπάδα ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Γ τῶν Ἀρχανῶν.

ὅτι στὸ χωνευτήρι τοῦ Αἰγαίου τῆς Πρώιμης Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ δὲν ἐφαρμόζονται καλούπια, κομμένα καὶ ραμμένα σὲ εἰδικὰ μέτρα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει φυσικὰ σὲ μικρογραφία καὶ στὸν θολωτὸ τάφο Γ τῶν Ἀρχανῶν, ὅπου δίπλα στὰ κυκλαδικὰ ἀντικείμενα βρίσκονται καὶ τὰ ντόπια μινωικά⁹⁰. Γιὰ τὸν συμφυρμὸ ἄλλωστε μινωικῶν ὑλικῶν μὲ κυκλαδικὲς μορφές ἐγινε λόγος παραπάνω, σχετικὰ μὲ τὸ μοναδικὸ ἐλεφάντινο εἰδώλιο. Κι ἡ σύγχυση εἶναι ἀναπόδραστη, ἀφοῦ οἱ λαοὶ τῆς Κρήτης καὶ τῶν Κυκλάδων ἀνήκουν, ὅπως πιστεύεται, σ' ἓνα «κοινὸ φυλετικὸ στοιχεῖο»⁹¹.

Θὰ ἦταν εὐτύχημα, ἂν οἱ πρῶμοι Κυκλαδίτες καὶ μαζί τους ὅλοι οἱ λαοὶ τοῦ Αἰγαίου πρόβλεπαν νὰ δημιουργήσουν κάποια πραγματικὰ πρότυπα, γιὰ νὰ διευκολύνουν τὴν ἱστορικὴ μας σκέψη. Τὰ καλούπια εἶναι δυστυχῶς δικά μας μεθοδολογικὰ κατασκευάσματα, στὴ δύσκολη προσπάθειά μας νὰ ταξινομήσουμε κάποιες σκόρπιες πληροφορίες. Κι ὅπως εἶναι ἐπόμενο, ἂν ἐπιχειρήσουμε νὰ κλείσουμε μέσα σὲ καλούπια τοὺς ἀνθρώπους, αὐτοὶ ξεφεύγουν. Οἱ ἀποικισμοὶ τῆς δεύτερης χιλιετηρίδας π.Χ. δείχνουν ἔντονα τὴν συγχώνευση τῶν διαφορῶν στοιχείων. Στὶς θεωρούμενες μινωικὲς ἀποικίες τῆς Θήρας, τῆς Κέας, τῶν Κυθήρων, τὰ μινωικά

Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica, Princeton 1959, 155, 163. Ἀκόμη κι ὁ G. Childe (ὁ.π. 51), στὸν ὁποῖο παραπέμπει ὁ Ντούμας (Ντούμας 1976, σημ. 69), βρίσκει πὼς «This Early cycladic culture was by no means homogeneous».

90. Σακελλαράκης 1972, 360.

91. Πλάτων 1971, 111, Πρβλ. S. Weinberg σὲ Thimme 1976, 146 (Renfrew hat auch die Tendenz die Frühbronzezeitlichen Kulturgebiete der Ägäis zu zerstückeln, die geringsten Unterschiede zu betonen und die grossen Gemeinsamkeiten herunterzuspielen).

Εἰκ. 13. Κομμάτι σκεύους ἀπὸ πρασινωπὴ πέτρα, ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Γ τῶν Ἀρχανῶν

Εἰκ. 14. Κομμάτι σκεύους ἀπὸ πρασινωπὴ πέτρα, ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Γ τῶν Ἀρχανῶν.

στοιχεῖα συμφύρονται μὲ τὰ αὐτόχθονα κυκλαδικά⁹². Στὸν μυκηναϊκὸ ἀποικισμό τῆς Κύπρου εἶναι ἀδύνατο πάλι νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ κάποια ἀποικιστικὰ πρότυπα⁹³. Κι ὅπως ἤδη σημειώθηκε, τὸ ἴδιο παρατηρεῖται στὶς θεωρούμενες σὰν κυ-

κλαδικές ἀποικίες τῆς τρίτης χιλιετηρίδας π.Χ.

Οἱ Κυκλαδίτες ποὺ ἔφθασαν στὴν τρίτη χιλιετηρίδα π.Χ. σὲ πολὺ μακρινότερες περιοχές, τὴν Ἀδριατικὴ καὶ τὴν Ἀζοφικὴ θάλασσα⁹⁴, δὲν μποροῦσαν νὰ ἀφήσουν ἀπροσπέλαστους κοντινότερους σ' αὐτοὺς χώρους, ὅπως τὴν Κρήτη. Ὁ Ντούμας δέχεται μιὰ μόνο πιθανὴ κυκλαδικὴ ἐγκατάσταση στὴν ἀνατολικὴ ἄκρῃ τῆς Κρήτης, στὴν Ἀγ. Φωτιά Σητείας⁹⁵, μὲ βάση

92. Π.χ. στὴν Θήρα τὰ εἰσηγμένα μινωικὰ ἀγ-
γεῖα (Σ. Μαρινάτος, *Θησαυροὶ τῆς Θήρας*, Ἀ-
θῆναι 1972, πίν. 47) βρίσκονται δίπλα στὰ ντό-
πια κυκλαδικὰ (ὁ.π. πίν. 32-3).

93. H. Catling, *Op. Ath.* 4 (1962), 144 (Con-
tact with the Aegean played no part in determining
the settlement pattern).

94. Ντούμας 1970, 102.

95. Ντούμας 1976, 79.

ἄγνωστα στοιχεῖα. Ὁ ἀνασκαφέας τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀγ. Φωτιάς Κ. Δαβάρας δὲν κάνει ὅμως στὴν ἐκθεσὶ τοῦ καμιὰ μνεῖα τῶν Κυκλάδων, ἂν κι ἀναφέρεται σὲ κάποιες σχέσεις τοῦ νεκροταφείου μὲ τὴν Τρωάδα καὶ τὴν Μ. Ἀσία⁹⁶. Ἡ ἄποψη λοιπὸν γιὰ τὴν ὑπάρξη κυκλαδικῆς ἐγκαταστάσεως στὴν Ἀγ. Φωτιά⁹⁷ δὲν μπορεῖ νὰ συζητηθεῖ, ἂν δὲν γνωρίζουμε ποιά εἶναι τὰ στοιχεῖα τῆς Ἀγ. Φωτιάς, στὰ ὁποῖα «χωρὶς δυσκολία βρίσκει τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ τὸ πρότυπο τοῦ Πρωτοκυκλαδικοῦ πο-

96. AAA, IV (1971) 393 - 7.

97. Τὴν ἄποψη αὐτὴ ἀναφέρει κι ὁ Κ. Δαβάρας σὲ ἓνα ἄρθρο (δ.π. 107), ποῦ δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ντούμα: «Here (at Hagia Photia) the Influence of Cycladic culture is so strong, that it is almost possible to speak of a Cycladic colony. Noteworthy is the recovery of several hundred long obsidian blades, a collection of Melian obsidian unique for Crete, as regards number, length and quality. Of special interest is one lead zoomorphic pendant». Προφορικὰ μοῦ γνῶρισε ὁ συνάδελφος κ. Κ. Δαβάρας, πὼς βρῆκε χίλιες περίπου λεπίδες ὀψιανοῦ. Πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι στίς Ἀρχάνες εἶναι περισσότερες σὲ ἀριθμὸ ὅχι μόνο οἱ λεπίδες τοῦ ὀψιανοῦ, ἀλλ' ἀκόμη καὶ τὰ μολύβδινα ἀντικείμενα (δύο ἀναφέρονται σὲ ἄλλη ἐκθεση τοῦ Δαβάρα, AAA IV (1971) 396) καὶ τέλος ὅτι στὴν Ἀγ. Φωτιά δὲν ἀναφέρεται ἡ ἀνεύρεση κυκλαδικῶν εἰδωλίων καὶ λίθινων ἀγγείων, ποῦ ἀπαντοῦν στίς Ἀρχάνες. Σὲ ἄλλες ἐκθέσεις τοῦ ὁ Δαβάρας (Ἀμάθεια 2 (1971) 197 - 9 καὶ 3 (1972) 42 - 4) ἀνάμεσα σὲ δεκαπέντε σχήματα μινωικῶν ἀγγείων ἀναφέρει καὶ δύο ποῦ ἔχουν ἐγγράφη διακόσμηση καὶ «θυμίζουν πολὺ τὴν κυκλαδικὴ τεχνολογία».

Σὲ ἄλλο ἄρθρο τοῦ ὁ Ντούμας δέχεται σχέσεις τῆς ἀδημοσίευτης, πρωτομινωικῆς, ὅπως τὴν ὀνομάζει, κεραμεικῆς τῆς Ἀγ. Φωτιάς, μὲ τὴν κεραμεικὴ τῶν φάσεων Σύρος - Κέρος καὶ Φυλακωπὴ I τῶν Κυκλάδων (Dumas σὲ Thimme 1976, 195). Ὁ Δαβάρας ὅμως χρονολογεῖ τὸ νεκροταφεῖο στὴν ΠΜ I - II ἐποχὴ (δ.π.), ποῦ ἄλλοῦ ὁ Ντούμας (Ντούμας 1976, 75) δέχεται πὼς εἶναι ἄσχετη μὲ τὴν φάση Φυλακωπὴ I τῶν Κυκλάδων.

λιτισμοῦ»⁹⁸. Προκαταβολικὰ μόνο πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ πὼς ἡ ὑποθετικὴ αὐτὴ κυκλαδικὴ «ἐγκατάσταση - ἀποικία»⁹⁹ τῆς μεγαλονήσου βρίσκεται πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὶς περιοχὲς τῆς κεντρικῆς Κρήτης, ὅπου συγκεντρώνονται τὰ περισσότερα κυκλαδικὰ στοιχεῖα¹⁰⁰.

Προβάλλεται ἓνας κύριος λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ Ἀρχάνες ἀποκλείεται νὰ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ ὁποιαδήποτε κυκλαδικὴ ἐγκατάσταση. Δὲ γίνεται δεκτὸ ὅτι μιὰ κυκλαδικὴ ἐγκατάσταση στὴν Κρήτη μπορεῖ νὰ εἶχε γίνῃ στὴν ΠΜ III περίοδο, τὴν ἐποχὴ ποῦ χρονολογοῦνται τὰ κυκλαδικὰ εὐρήματα τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ τῶν Ἀρχανῶν, γιατί τότε «ὁ Πρωτοκυκλαδικὸς πολιτισμὸς βρισκόταν σὲ ὑποχώρηση»¹⁰¹. Πρέπει ὅμως νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ἀκριβῶς στὴν ΠΜ III ἐποχὴ ἡ ἐπίδραση τῶν Κυκλάδων στὴν Κρήτη γίνεται ἐντονώτερη, ὅπως δέχονται πολλοὶ ἐρευνητές¹⁰². Τὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα τῶν Κυκλαδικῶν σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν περίοδο ὑποστηρίζει κι ὁ Ντούμας, ποῦ δέχεται¹⁰³, ὅτι τότε κυκλαδικὰ ἀγγεῖα ἔφθασαν στίς Βαλεαρίδες.

Ἀντίθετα, νομίζεται ὅτι κάποιες κυκλαδικὲς ἀποικίες μπορεῖ νὰ εἶχαν ἱδρυθεῖ στὴν Κρήτη μόνο ὅταν «τὰ νησιὰ βρίσκονταν στὸ ἀπόγειο τῆς ἀκμῆς τους, δηλαδὴ στὴν περίοδο τοῦ πολιτισμοῦ Κέρος-Σύρος»¹⁰⁴. Κι ἡ ἄποψη ὅμως αὐτὴ δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν ὑποστηριζόμενη γνῶ-

98. Ντούμας, 1976, 79.

99. Ὁ. π.

100. Βλ. σημ. 23.

101. Ντούμας 1976, 79.

102. Σ. Μαρινάτος, ΑΔ 12 (1929) 140. Evans PM I, 115. J.D.S. Pendlebury, δ.π. 54, 90. F. Schachermeyr, Die Minoische Kultur des alten Kreta, Stuttgart 1964, 180 - 1.

103. Ντούμας 1970, 102.

104. Ντούμας 1976, 79.

μη ότι στον Μαραθώνα υπάρχει ΠΚ Ι ἀποικία¹⁰⁵, δηλαδή ἀποικία που ιδρύθηκε, όταν τὰ νησιά δὲν ἦταν στὸ ἀπόγειο τῆς ἀκμῆς τους. Ἡ γνώμη πὼς οἱ Κυκλάδες ἔκαναν ἐγκαταστάσεις στὰ ξένα μέρη μόνο σὲ χρόνια ἀκμῆς, δείγμα ἐπεκτατικῆς πολιτικῆς, πὺ ἀπέβλεπε στὴν ἐπένδυση κεκτημένων ἀγαθών, εἶναι ξένη μὲ τὸν χαρακτήρα τοῦ Πρωτοκυκλαδικοῦ πολιτισμοῦ. Εἶναι γνωστό, ὅτι οἱ Κυκλαδίτες δὲν εἶχαν «ποτὲ ἐξασφαλίσαι αὐτάρκειαν»¹⁰⁶. Καὶ τοῦτο εἶναι βέβαια ἡ ἀφορμὴ ὅλων τῶν ἀποικιῶν. Ὅπως εἶναι γνωστό, στὴ βάση ὅλων τῶν ἀποικιστικῶν τάσεων τῶν λαῶν τοῦ Αἰγαίου, σ' ὁλόκληρη τὴν ἱστορία του, κρύβονται πάντοτε οἱ ἴδιοι, αἰώνιοι οἰκονομικοὶ παράγοντες¹⁰⁷, ἡ ἡσιόδεια πενία. Εἶναι εὐνόητο λοιπὸν γιατί οἱ φτωχοὶ Κυκλαδίτες ἀνοίχτηκαν στὴ γειτονική τους, πλούσια βόρεια κρητικὴ ἀκτή.

Στὴν Πρώιμη Ἑποχὴ τοῦ Χαλκοῦ οἱ Ἀρχάνες ἦταν, ὅπως δείχνουν τὰ εὐρήματα τοῦ νεκροταφείου στὸ Φουρνί, τὸ πιὸ σημαντικό κέντρο σ' ὁλόκληρη τὴν κεντρικὴ βόρεια πλευρὰ τῆς Κρήτης¹⁰⁸. Ὁ συνοικισμὸς τῶν Ἀρχανῶν ἦταν σίγουρα πολυάνθρωπος, ὅπως δείχνει ὁ μεγάλος ἀριθμὸς ταφῶν στὸ νεκροταφεῖο, ἐξαιρετικὰ εὐρωστος οἰκονομικά, ὅπως δείχνουν πάλι τὰ πολυποίκιλα, ἀπὸ τόσες πολύτιμες, ξενό-

Εἰκ. 15. Μαρμάρينو ἀγγεῖο ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Ε τῶν Ἀρχανῶν.

φερτες συχνὰ ὕλες, κτερίσματα, στὸν ὅποιο δὲν ἔλειπαν ποτὲ καὶ εἰσαγωγὲς ἀντικειμένων ἀπὸ πολὺ πιὸ μακρινὲς περιοχές: τὴν Αἴγυπτο¹⁰⁹ καὶ τὴ Συρία¹¹⁰, κι ἀκόμη κάποιες πολιτιστικὲς σχέσεις σὲ διάφορες μορφὲς ἀντικειμένων μὲ τὴν Πολιόχνη τῆς Λήμνου καὶ τὴν Τροία, τὴν Πελοπόννησο, ἀκόμη τὴ μακρινὴ Μεσοποταμία¹¹¹. Κι ἀναμφίβολα ὁ φυσικὸς πλοῦτος τοῦ τόπου δὲν ἦταν κατώτερος ἀπὸ τὸν μοναδικὸ σημερινό.

Ἦταν φυσιολογικὸ ἓνας τέτοιος χῶρος νὰ ἐλκύσει τοὺς πιὸ κοντινοὺς φτωχοὺς συγγενεῖς, τοὺς Κυκλαδίτες, κάποιους ἐμπόρους, πὺ «δούλευαν σὲ συντεχνίες καὶ διοχέτευαν ἀπὸ ὀρισμένα κέντρα τὰ προϊόντα τους»¹¹². Ἡ ἀπόσταση τῶν 17 χλμ., πὺ ἀπέχουν οἱ Ἀρχάνες ἀπὸ τὴν θάλασσα, δὲν φαίνεται νὰ ἦταν οὐσιαστικὸ ἐμπόδιο¹¹³,

105. Σ. Μαρινῆτος, ΑΑΑ III (1970), 350.

106. Ντούμας 1970, 101.

107. R. M. Cook, JHS 66 - 7 (1946 - 7) 79. A, Toynbee, Hellenism, The History of a Civilisation. London 1959, 21.

108. Βλ. τίς ἀνασκαφικὲς ἐκθέσεις I. A. Σακελλαράκης ΠΑΕ 1966 - 7, 1971 - 76. Πρβλ. ἀκόμη μερικὲς κρίσεις γιὰ τὴν σημασία τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ νεκροταφείου στὸ Φουρνί Ἀρχανῶν, Ν. Πλάτων, Atti e Memorie del 1o Congresso Internazionale di Micenologia, Roma 1967, 403. H. Catling, Arch. Rep. for 1975 - 6, 29. Π. Θέμελης, ΑΕ 1975, 251 - 2.

109. I. A. Σακελλαράκης, ΠΑΕ 1967, 154, πίν. 137 γ. J. A. Sakellarakis σὲ N. Platon, CMS II, 1 395.

110. I. A. Σακελλαράκης, ΠΑΕ 1967, 160, πίν. 152.

111. Σακελλαράκης 1972, 351. Sakellarakis 1976, 152.

112. Ντούμας 1970, 102.

113. Βλ. τίς παρατηρήσεις τοῦ A. J. Graham,

ὅπως νομίζεται¹¹⁴. Ἡ λεγόμενη «κυκλαδικὴ ἀποικία» στὸ Τσέπι τοῦ Μαραθώνα βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὸν παραθαλάσσιο, σίγουρα ΠΕ οἰκισμό στὸ Πλάσι¹¹⁵. Ἀπὸ ἓνα κέντρο διοχέτευαν λοιπὸν οἱ Κυκλαδίτες τὰ προϊόντα τους σ' ὁλόκληρη τὴν Κρήτη. Τὸ μόνο γνωστὸ μέχρι τώρα κέντρο τῆς ἐποχῆς στὴν κεντρικὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ νησιοῦ, ἦταν οἱ Ἀρχάνες. Γι' αὐτὸ καὶ γίνονται καλύτερα κατανοητά, κάποια ἄλλα, δυσερμήνευτα μέχρι τώρα, σχετικὰ μὲ τὶς Κυκλάδες ἀντικείμενα, τὰ εἰδῶλια ποὺ βρέθηκαν τυχαῖα στὸν Τεκὲ τῆς Κνωσοῦ¹¹⁶, σὲ ὄχι μεγάλῃ ἀπόσταση ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες, μακριὰ πάλι ἀπὸ τὴν παραλία. Πρέπει ἀκόμη νὰ παρατηρηθεῖ πὼς τὰ κυκλαδικὰ στοιχεῖα τῶν Ἀρχανῶν δὲν περιορίζονται σὲ μιὰ καὶ μόνῃ, συγκεκριμένη χρονικὴ στιγμή, ἀλλὰ καλύπτουν διάφορες φάσεις, τὴν ΠΜ II, τὴν ΠΜ III καὶ τὴν ΜΜ I α ἐπὶ ὁδο¹¹⁷, ἔτσι ποὺ φαίνεται καθαρά, πὼς ἡ σχέση μὲ τὶς Κυκλάδες ἦταν ἀδιάκοπη.

Μὲ τὴν ἀποκάλυψη καὶ τὴν διαπραγμάτευση τῶν κυκλαδικῶν στοιχείων τῶν Ἀρχανῶν μπορεῖ ἴσως τώρα καλύτερα νὰ δοθεῖ μιὰ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ποὺ ἔθεσε

ὁ Ν. Πλάτων «We do not know whether the Cycladic settlements on the island played any significant part in the development of trade with the eastern Mediterranean»¹¹⁸. Ἡ L. Vagnetti γράφει σχετικὰ: «Fra essi sono particolarmente importanti i numerosi manufatti di tipo cicladico che sono un vero caposaldo per lo studio delle varie componenti che hanno influenzato la cultura prepalaziale cretese»¹¹⁹. Εἶναι φυσικὸ ὅμως εὐρήματα ποὺ ἀποτελοῦν «ὁρόσημο» γιὰ τὴ μελέτη, νὰ χρειάζονται κάποιο χρονικὸ διάστημα νὰ ἀφομοιωθοῦν¹²⁰. Πολὺ περισσότερο μάλιστα ὅταν ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ νεκροταφείου στὸ Φουρνὶ Ἀρχανῶν συνεχίζεται καὶ νέα κυκλαδικὰ στοιχεῖα βγαίνουν κάθε τόσο στὸ φῶς.

Εἶναι νωρίς, πρὶν ἔχουμε ἀκόμη κάποια στοιχεῖα καὶ ἀπὸ τὸν σύγχρονο συνοικισμό τῶν Ἀρχανῶν, νὰ καταλήξει κανεὶς σὲ ὀριστικὰ συμπεράσματα. Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ διατυπωθεῖ ἀκριβέστερα ἢ κυκλαδικὴ παρουσία στὶς Ἀρχάνες. Ὅπως δίδαξαν οἱ μακαρίτες δάσκαλοι Wace καὶ

JHS 91 (1971) 47, γιὰ τὴ μεγαλύτερη σημασία τῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν παραγόντων σχετικὰ μὲ τοὺς γεωγραφικοὺς στὶς μεταγενέστερες ἐλληνικὲς ἀποικίες.

114. Ντούμας 1976, 78.

115. Σ. Μαρινάτος, AAA III (1970) 153-4.

116. S. Marinatos, AA 48 (1933), 298-304, εἰκ. 9-14. S. Marinatos - M. Hirmer, ὁ.π. 111. Σακελλάρakis 1972, 351. Sakellarakis 1976, 158, εἰκ. 145-6.

117. Στὴν ΠΜ II φάση χρονολογοῦνται τὰ εὐρήματα τοῦ κατώτερου ταφικοῦ στρώματος τοῦ θολωτοῦ τάφου E, στὴν ΠΜ III τὰ εὐρήματα τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ καὶ στὴν ΜΜ I α τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα, ἀνάμεσα καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὰ κτήρια 18 καὶ 19.

118. N. Platon, Crete, Geneva 1966, 32.

119. SMEA 17 (1976) 238.

120. Ὁ Ντούμας (Ντούμας 1976, 74) νομίζει πὼς ὅλα τὰ κυκλαδικὰ εἰδῶλια τῆς Κρήτης χρονολογοῦνται στὰ ΠΜ III - ΜΜΙ χρόνια. Τὰ εἰδῶλια ὅμως τῆς Πλατυβόλας (Γ. Τζεδάκης, AA 22 (1967): Χρονικά, πίν. 378 β. K. Branigan, BSA 66 (1971) 63) καὶ τῆς Βασιλικῆς (Α. Ζώης, ΠΑΕ 1972, 282-3, πίν. 255), ποὺ προέρχονται ἀπὸ τελευταῖες ἀνασκαφές, χρονολογοῦνται στὴν ΠΜ II ἐποχὴ. Κι ἐδῶ ὑπάρχει ἓνα πραγματικὰ δυσεπίλυτο πρόβλημα, ποὺ γίνεται ἀκόμη πιὸ φανερό μὲ τὴν ἀνέυρεση καὶ στὶς Ἀρχάνες κυκλαδικῶν εἰδωλίων διαφόρων τύπων, ποὺ χρονολογοῦνται σὲ διάφορες φάσεις (βλ. ὑποσ. 117). Μιὰ ἀπλὴ ὑπόθεση θὰ ἦταν πὼς τὰ στρώματα, στὰ ὁποῖα βρέθηκαν τὰ κυκλαδικὰ εἰδῶλια τῆς Κρήτης, δὲν χρονολογοῦν τὴν κατασκευὴ τους, ἀλλὰ τὴν χρῆση τους. Εἶναι ὅμως καὶ πάλι πιθανὸ πὼς δὲν γνω-

Εικ. 16-18. Ἐλεφάντινα εἰδώλια ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Γ τῶν Ἀρχαίων.

Βλεπεν στὸ κλασσικὸ ἄρθρο τους γιὰ τὸ ἐμπόριο καὶ τοὺς ἀποικισμοὺς στὸ προϊ-

στορικὸ Αἰγαῖο «there lives more faith in honest doubt»¹²¹.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ

ρίζουμε ἀκόμη σίγουρα τὸν συγχρονισμό τῶν διαφορῶν φάσεων τῶν Κυκλάδων καὶ τῆς Κρήτης στὴν Πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ. Τὸ θέμα τοῦ συγ-

χρονισμοῦ τῶν διαφορῶν αὐτῶν φάσεων δὲν εἶναι ἀπλό (βλ. π.χ. τὸν πίνακα Ντούμας, 1976).

121. *Klio* 32 (1939) 131.

THE CYCLADIC ELEMENTS OF ARCHANES

Connexions between the Cyclades and Crete have been known and studied since the past century. Many researchers, like Frankfort, Marinatos, Åberg, Hutchinson, Platon and Branigan, have spoken of cycladic settlements on Crete and especially on the northern part of the island. New cycladic elements that have come to light at the excavation of the unique cemetery at Fourni in Archanes offer an insight into many interesting matters relating to contacts between the two civilizations. In this particular case, the cycladic elements of Archanes are not examined separately, as has been done recently, but in relation to the remaining finds of the Fourni cemetery, also in relation to the other finds of Northern Crete and the entire island, and further still also in connexion with the generally accepted cycladic trade activity in more distant seas.

First found in Archanes were thirteen cycladic marble figurines, most of them in tholos tomb Γ and in the area to the West of burial buildings 18 and 19. These figurines may be easily classified under the known types: Spedos (9 specimens), Koumassa (2 specimens), Dokathismata (1 specimen) and Agios Onoufrios (1 specimen) — although some doubt exists as to the accuracy of this classification. Along with the figurines, these two areas also yielded numerous obsidian blades, until now an unparalleled discovery on Crete. Fifty five such blades were found in tholos tomb Γ, and a total of 939 were found in the area to the West of burial buildings 18

and 19. Also found together with the figurines were three stone vases imported from the Cyclades and a host of other objects, figurines, daggers, amulets, beads, pins and seals directly connected with the Cyclades.

Naturally, the most interesting items are the figurines, which are certainly not "... products of organized forgery, intended to be placed on the Cretan market as genuinely cycladic", as has been argued lately. A more probable explanation is that the figurines were made on Crete by Cycladeans — a view supported by the finding of a unique cycladic ivory figurine in tholos tomb Γ. This figurine seems to have been made by an inhabitant of the Cyclades who knew all the elements of a cycladic work and who employed a material easily available on Crete. Along with all the other cycladic elements of Archanes, this figurine indicates an installation of Cycladeans in this area. It is interesting to note that these cycladic elements of the cemetery of Archanes stand out in strong contrast to the overall Minoan environment of the area. In fact, they are the most significant such elements that have been found on Crete so far, thus implying the presence of Cycladeans in Archanes.

I has been assumed lately that a cycladic settlement on Crete had to be set up after a certain model to which all the known elements of the proto-cycladic civilization were attributed in the belief that a colony is "... the most conservative part of the civilization from which it was cut off." This, however,

is not certain. On the contrary, as seen in the later Greek colonies in Ionia, colonists are not always distinguished for their conservatism. What is even more significant, neither were the so-called cycladic colonies in Manika on Euboea, at Marathon and Aghios Cosmas in Attica and at Iassos on Karia founded on the basis of some established cycladic models, as has been demonstrated mainly by excavations at those sites. At all these places there seems to be a normal fusion of inherent cycladic and local elements — a feature observed also in Archanes.

We cannot rule out the possibility that another cycladic settlement may have been founded also at Agia Fotia in Sitia, although we must wait for the publication of some cycladic material from the excavations which have been carried out at the local cemetery. However, Agia Fotia is far away from central Crete where the cycladic elements are concentrated until now, whereas Archanes is in the centre of the island — indeed, near Tekes — from where we already know other cycladic finds. Some of the cycladic

finds of Archanes are dated as Early-Minoan III, a period of close relations between the Cyclades and Crete, and furthermore a period of intense trading activity by the Cycladeans. However, the cycladic finds of Archanes cover in times sequence the Early-Minoan II, Early-Minoan III and Middle-Minoan Ia periods, i.e. they show continuous contacts.

A cycladic installation in Archanes is probable, because during the pre-palace period this site is one of the most significant ones in northern Crete; it would import products from more distant areas, and this seems to have attracted the Cycladeans. Therefore, the numerous cycladic elements of Archanes are important, because — as has been noted — they demonstrate the various elements which have influenced pre-palatial Crete, although they need time to be assimilated. However, for final conclusions we must wait for the excavation of the settlement. As taught by the late Wace and Blegen, "There lives more faith in honest doubt."

GIANNIS SAKELLARAKIS

ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΚΑ Γ'

('Από την προϊστορική Κεφαλλονιά)

"Όσο προχωρεί ή μελέτη τῶν κεφαλληνιακῶν ἀρχαιολογικῶν προβλημάτων — με κύριο στόχο τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἐπανεκθεσης τοῦ 'Αρχαιολογικοῦ Μουσείου 'Αργοστολίου —, τόσο φανερώνονται καθαρότερα οἱ ἀδυναμίες καὶ τὰ κενὰ πού ὑπάρχουν στὴν ἀνασκαφικὴ καὶ ἱστορικὴ ἔρευνα τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ νησιοῦ τοῦ 'Ιονίου (βλ. πρόσφατα P. Kalligas, Kephallonia, στὸν τόμο Die griechischen Inseln, Dumont Kunstreiseführer, Köln 1976, σελ. 416 κ.έ.).

Πρὶν ὅμως προχωρήσουμε σὲ νέες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες, θεωρῶ ὅτι πρέπει νὰ ἐξαντλήσουμε πρῶτα τὰ στοιχεῖα πού ἤδη ἔχουμε, καὶ πού ἴσως μᾶς ἔχουν διαφύγει ἢ βρίσκονται ἀκόμα παραγνωρισμένα μέσα στὰ Μουσεία μας.

I. Μιὰ παρόμοια παραγνωρισμένη ὁμάδα ἀρχαίων, σήμερα στὸ Μουσεῖο 'Αργοστολίου, ἐλπίζεται ὅτι θὰ δημοσιευτεῖ σύντομα : πρόκειται γιὰ τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τοὺς κιβωτιόσχημους τάφους τῆς περιοχῆς Κοκκολάτων - Μενεγάτων τῆς Κραναίας Κεφαλληνίας, πού ἀνήκουν στὸ τέλος τῆς Μεσοελλαδικῆς περιόδου. 'Η ἀνασκαφὴ τοῦ νεκροταφείου ἐγίνε στὰ 1909 ἀπὸ τὸν Π. Καββαδία, με δαπάνες τοῦ γνωστοῦ ἀρχαιόφιλου 'Ολλανδοῦ A. Goekoop¹, ἀλλὰ ἡ λεπτομερειακὴ δημοσίευση τῶν κιβωτιόσχημων τάφων δὲν ἐγίνε ποτέ. 'Ο ἀρχικὸς ἀριθμὸς τῶν 53 μεσοελλαδικῶν ἀγ-

γείων πού βρέθηκαν ἐκεῖ, δυστυχῶς μειώθηκε σημαντικὰ μετὰ τὶς καταστροφὲς ἀπὸ τὸν φοβερὸ σεισμὸ τοῦ 1953, ἀλλὰ πάντως σώζονται ἀκόμη ἀρκετά, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ τὸ εὕρημα. Οἱ ὁμοιότητες μετὰ τὸ κεραμεικὸ ὑλικὸ ἀπὸ τοὺς δύο ταφικοὺς περιβόλους τῶν Μυκηνῶν, ἀλλὰ κυρίως μετὰ τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ Νιδριοῦ τῆς Λευκάδας (ἰδιαίτερα τοὺς S καὶ F τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Dörpfeld²) εἶναι μεγάλες καὶ εἶχαν ἐπισημανθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν Καββαδία καὶ τὴν S. Benton³.

Τὸ ὅτι τὸ ὑλικὸ αὐτὸ παραμένει ἀκόμη σχεδὸν ἄγνωστο, σὲ ἀντίθεση μετὰ τὰ εὐρήματα τῶν μυκηναϊκῶν θολωτῶν καὶ λακκοειδῶν τάφων πού βρέθηκαν κοντὰ (ΠΑΕ 1912, 255 κ.έ.), ὁδήγησε ἴσως τὸν Desborough σὲ διστακτικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴ χρονολόγησή του, τὸν Snodgrass σὲ σύγχυση, καὶ τὸν Βρανόπουλο σὲ παντελεῖ ἄγνοια (στὴν γενικὴ του ἐπισκόπηση τῶν ΜΕ τάφων)⁴.

'Εδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐνῶ τὰ ΜΕ λείψανα ἀπὸ τὰ Κοκκολάτα πέρασαν μετὰ ἀρκετὴ ἀμφισβήτηση στὴ βιβλιογραφία, ἀντίθετα κάποια σημασία δόθηκε σὲ ὀρισμένα λείψανα πού εἶχε ἐπισημάνει στὴν περιοχὴ Ρουπάκι τῆς Σάμης Κεφαλληνίας ὁ Σπ. Μαρινᾶτος⁵. Προσεκτικὴ ὁ-

2. W. Dörpfeld, Alt - Ithaka.

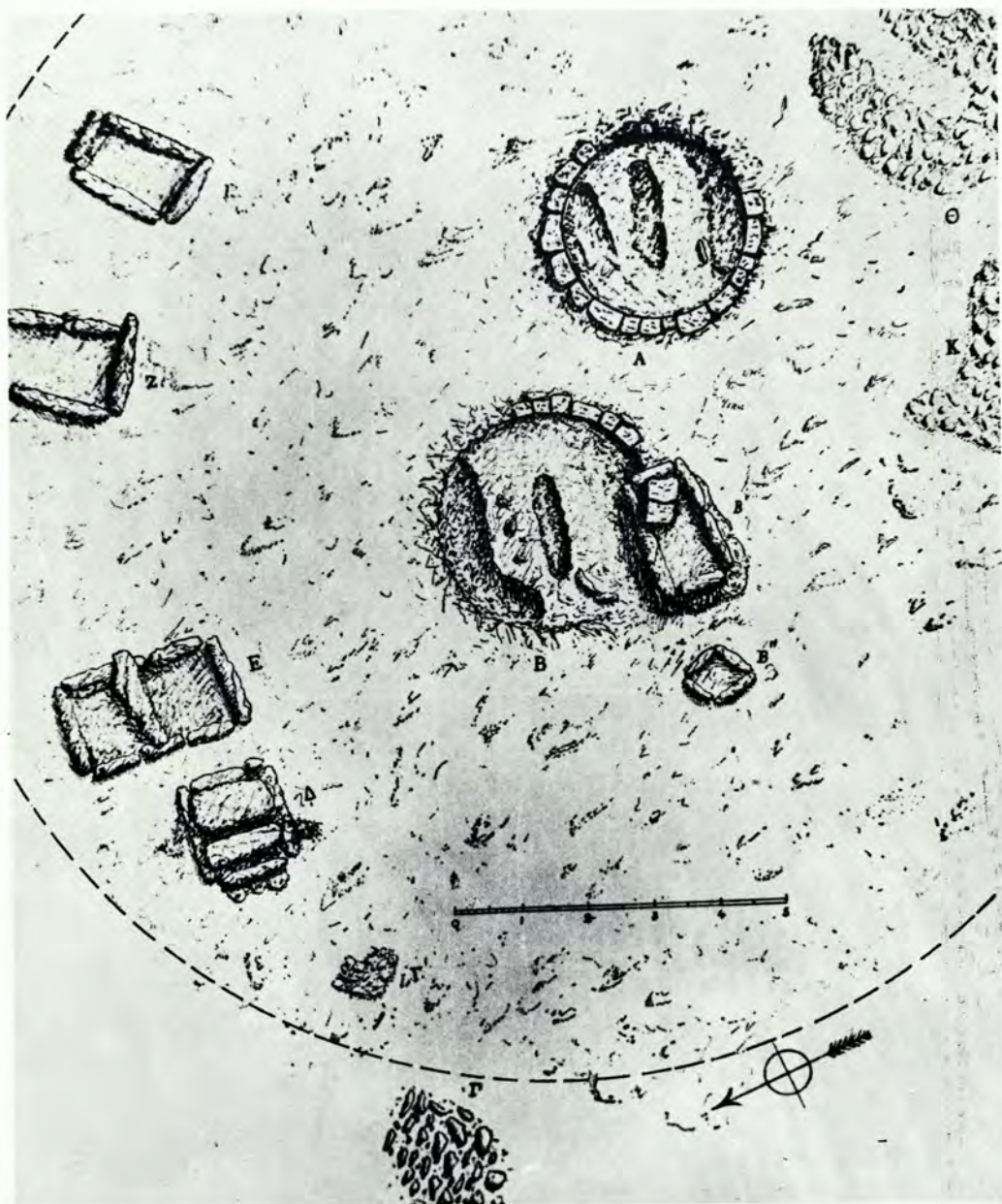
3. Καββαδίας, ὁ.π. 354. Benton, BSA 32 (1931 - 32), 222, πίν. 40 c.

4. V. R. d' A. Desborough, The Last Mycenaeans (1964) 103. A. Snodgrass, The Dark Age of Greece (1971), 170. Βρανόπουλου, Χαριστήριον εἰς Α. 'Ορλάνδον, Δ' (1967 - 68), 290.

5. Σ. Μαρινᾶτος, AE 1964, 25 - 27. 'Επαναλαμβάνει Γ. Δοντᾶς, ΑΔ 19 (1964): Χρονικὰ 315.

* A = AAA VI (1973), 83 - 7. B = AAA VII (1974), 186 - 190.

1. Π. Καββαδίας, Προϊστορικὴ 'Αρχαιολογία (1909), 371 καὶ ΠΑΕ 1912, 250 κ.έ. (München 1927) 207 κ.έ.

Εικ. 1. Παρένθετος πίνακας των ΠΑΕ 1909.

μως ἐπιτόπια παρατήρηση μοῦ κατέδειξε ὅτι δὲν πρόκειται καθόλου γιὰ κυκλικὸ ΜΕ ταφικὸ περίβολο, ὅπως εἶχε ἀρχικὰ ὑποτεθεῖ, ἀλλὰ μᾶλλον γιὰ τοιχάρια τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων. Γι' αὐτὸ δὲν θὰ πρέπει νὰ περιλαμβάνεται καθόλου στὴν ὁμάδα τῶν ΜΕ τύμβων, ὅπως π.χ. σὲ μία τελευταία ἀνακοίνωση τοῦ Hammond⁶.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τοὺς ΜΕ κιβωτιόσχημους τάφους, δύο μικροὺς θολωτοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους καὶ τοὺς μυκηναϊκοὺς «λακκοειδεῖς» τάφους, ὁ Καββαδίας στὰ Κοκκολάτα ἀνέσκαψε καὶ ἓνα κατασκευάσμα σὲ σχῆμα ἔλλειψης, τὸ «Θ», στὸν παρένθετο πίνακα Ι τῶν Πρακτικῶν (ΠΑΕ 1912, 235). Ὁ ἀνασκαφέας ὑπέθεσε ὅτι τὸ κτίσμα ἦταν τάφος, ἂν καὶ δὲν ἀναφέρει οὔτε τὴν ὑπαρξὴ ὁστῶν, οὔτε τὴν ἀνεύρεση κτερισμάτων μέσα σ' αὐτό. Τὰ τοιχώματα τοῦ κατασκευάσματος ἀποτελοῦνται ἀπὸ μικρές, ἀνώμαλες καὶ ἀπελέκτες πέτρες μὲ πηλὸ — σὲ ἓνα πάχος περίπου 1 μέτρου. Οἱ πέτρες εἶναι ἄτακτα τοποθετημένες, σὰν νὰ ἀποτελοῦσαν γέμισμα τοίχου. Τὸ συνολικὸ μῆκος τοῦ κτίσματος εἶναι 3,20 μ.

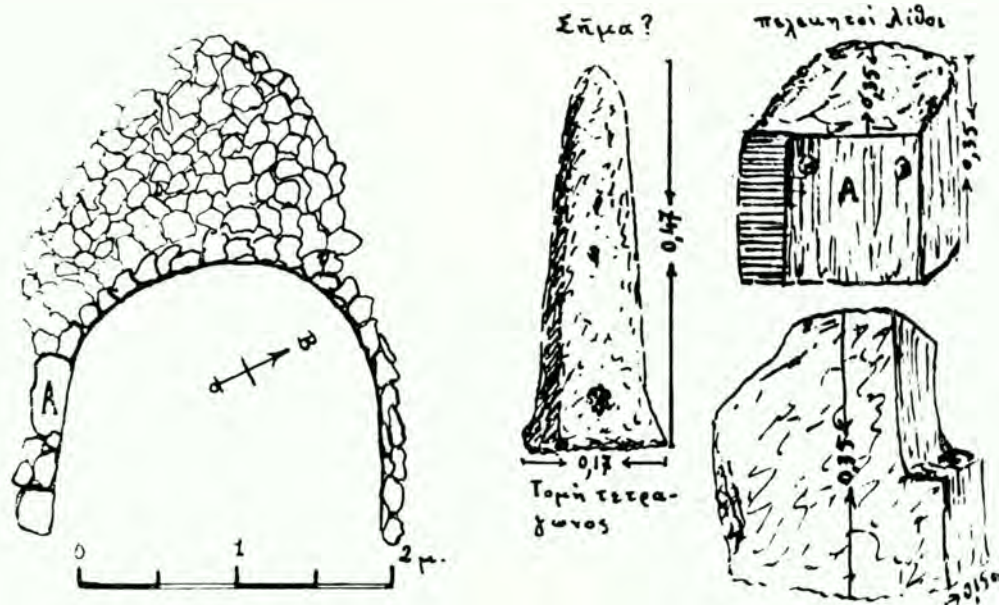
Νομίζω ὅτι βásiμα μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι οἱ 6 κιβωτιόσχημοι ΜΕ τάφοι ποὺ σημειώνονται στὸν παρένθετο πίνακα Ι τῶν ΠΑΕ 1909 (Β' Β'' - Γ - Δ - Ε - Ζ) καὶ τὸ κτίσμα Θ, ἀνῆκαν σὲ ἓναν ἀρχικὸ τύμβο, διαμέτρου περίπου 18 μ., ποὺ διέφυγε τὴν προσοχὴ τοῦ ἀνασκαφέα. Ἡ ἀκτινωτὴ διάταξη τῶν κιβωτιόσχημων τάφων καὶ ἡ περιφερειακὴ δῆλωση τῶν ὁρίων τῆς ἀνασκαφῆς στὸ σχεδιάγραμμα ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση αὐτὴ (εἰ κ. 1). Ἄν ἡ ἄποψη αὐτὴ εἶναι ὀρθή, τότε ὁ «τύμβος» τῶν Κοκκολάτων θὰ μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μὲ

τοὺς τύμβους τῆς Δυτικῆς Πελοποννήσου (Σαμικοῦ Ἡλείας καὶ τῆς Πυλίας), καὶ ἐκεῖ νὰ ἀναζητηθοῦν τὰ παράλληλα παραδείγματα. Ὁ τύμβος θὰ διακρινόταν ἀρκετὲς ἑκατοντάδες χρόνια μετὰ τὴν κατασκευὴ καὶ τὴν ἀρχικὴ χρῆση του, καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ αἰτία ποὺ στὴν ΥΕ ΙΙΙ περίοδο οἱ μυκηναῖοι κάτοικοι κατασκεύασαν στὸ κέντρο του τοὺς δύο μικροὺς θολωτοὺς τάφους, καὶ ἀνοίξαν τοὺς «λακκοειδεῖς». Ὁ Καββαδίας (ΠΑΕ 1912, 255 καὶ εἰκ. 6) ἐπισημαίνει ὅτι ὁ θολωτὸς Β «κάθησε» πάνω στὸν κιβωτιόσχημο Β'.

Πάντως, στὸ κατασκευάσμα «Θ» δὲ δόθηκε καμιὰ σημασία μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1909, οὔτε ἀπὸ τὸν Σπ. Μαρινᾶτο, ποὺ τὸ 1930 ἀνέσκαψε στὴν Κεφαλλονιά ἓνα παρόμοιο ταφικὸ κτίσμα σὲ σχῆμα πέταλου, στὴν τοποθεσίᾳ «Οἰκόπεδα», κοντὰ στὸ χωριὸ Κοντογενάδα τῆς Παλικῆς (ΑΕ 1932, 10 - 14). Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς αὐτῆς δὲν εἶναι σαφῆ, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ Μαρινᾶτος, ἀλλὰ πάντως σημειώνει ὅτι διαπίστωσε ὁστὰ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτίσματος καὶ λίγα κτερίσματα: χρυσοὺς σφηκωτῆρες, χαλκίνα μαχαίρια, ψήφους ἀπὸ σάρδιο καὶ ὀρεῖα κρύσταλλο, πῆλινα σφονδύλια, κλπ. Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς βρέθηκαν ἔξω ἀπὸ τὸ κτίσμα, ἀλλὰ δὲν ἀναφέρονται οὔτε σημειώνονται τάφοι γύρω - γύρω, ἂν καὶ τὰ κτερίσματα ἦταν διασκορπισμένα σὲ ἀρκετὰ μεγάλη ἀπόσταση. Ἀξιοσημεῖωτο γεγονός εἶναι ὅτι ἐνσωματωμένες μέσα στὰ τοιχώματα τοῦ κτίσματος ὑπῆρχαν πελεκημένες πέτρες, μερικές ἀπὸ τίς ὁποῖες ὁ Μαρινᾶτος θεώρησε «σήματα» (εἰ κ. 2).

Ἡ χρονολόγησις τοῦ κτίσματος ἐπίσης δὲν εἶναι σαφής, ἀφοῦ δὲν εἶναι βέβαιη ἡ σχέση τῶν εὐρημάτων μὲ αὐτό. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ χαλκᾶ εὐρήματα μποροῦν πάν-

6. N. G. L. Hammond, στὸν τόμο *Bronze Age Migrations in the Aegean* (1973), 191.

Εἰκ. 2. «Τὰ σήματα».

τως νὰ χρονολογηθοῦν παλαιότερα ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ, πὺ βρέθηκε μαζὶ καὶ πὺ στὰ περισσότερα παραδείγματα ἀνήκει στὶς σειρὲς τῆς προχωρημένης μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς στὴν Κεφαλλονιά⁷. Καλύτερη νέα ἀνασκαφικὴ ἔρευνα θὰ ἀπεδείκνυε ἴσως, ὅτι καὶ ἐδῶ ἔχουμε ΜΕ τάφους μαζὶ μὲ τὸ πεταλοειδὲς οἰκοδόμημα, καθὼς καὶ νεώτερους μυκηναϊκοὺς τάφους, ὅπως στὰ Κοκκολάτα. Ὁ Μαρινᾶτος, παρ' ὅλο πὺ δὲν ἀκολούθησε τὸν παραπάνω συλλογισμό, εἶχε ὑποθέσει ὅτι τὸ κατασκευάσμα στὰ «Οἰκόπεδα» μπορούσε νὰ ἦταν μικρὸς τύμβος, καὶ τὸν συσχέτισε μὲ τοὺς τάφους στὸ Νιδρι τῆς Λευκάδας.

7. Μαρινᾶτος, ΑΕ 1932, 10 - 14. (Χαλκᾶ: πίν. 14. Κεραμεικὴ, εἰκ. 13 - 14).

Μιὰ καθαρότερη εἰκόνα ἀποκτοῦμε ἀπὸ τὶς νεώτερες ἀνασκαφὲς τοῦ Σπ. Μαρινᾶτου στὴν Πυλία τῆς Μεσσηνίας, στὸν τύμβο στὸν Ἄγ. Ἰωάννη στὰ Παπούλια. Ὁ τύμβος αὐτὸς μᾶς ἔδωσε στὴν περιφέρειά του ΜΕ ταφὲς μέσα σὲ πίθους, ἐνῶ στὸ κέντρο ἓνα πεταλοειδὲς κατασκευάσμα ἄδριο χωρὶς εὐρήματα (ΠΑΕ 1954, 311 κ. ἐ.). Ὁ Μαρινᾶτος χαρακτήρισε τὸ κτίσμα οἰκίσκο, καὶ ὑπόθεσε ὅτι ἦταν «κενοτάφιο»⁸. Οἱ διαστάσεις τοῦ κατασκευάσματος ἦταν μήκους 2,20 μ., μέγ. πλάτ. 1,25 καὶ εἶχε ἄνοιγμα εἰσόδου 1,10.

8. Μαρινᾶτος, ΠΑΕ 1955, 254 κ.ἐ. Γιὰ προῖστορικά κενοτάφια βλ. Σακελλαράκη, ΑΔ 20 (1965) : Μελέται, σ. 110 κ.ἐ.

Ἡ ὅλη ἀκτινωτὴ διάταξη τῶν ταφῶν θυμίζει τὸν « τύμβο » στὰ Κοκκολάτα.

Τὰ μέχρι σήμερα στοιχεῖα συμπληρώνονται μὲ ἓνα ἀκόμη παράδειγμα, ἀπὸ τὸν Μαραθῶνα Ἀττικῆς, ὅπου στὰ 1970 ὁ Σπ. Μαρινᾶτος ἔσκαψε τοὺς σημαντικοὺς ΜΕ τύμβους στὴν τοποθεσίᾳ Βρανᾶ. Κοντὰ στοὺς τύμβους αὐτοὺς ἐπισημάνθηκε ἓνα « ταφικὸν πεταλοειδὲς κτίσμα μὲ δύο λίθους ὄρθιους εἰσέτι ὡς στήλας »⁹. Τὸ κτίσμα ἦταν ἄδειο καὶ εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ κατασκευὴ θυμίζει τὸ κτίσμα στὰ « Οἰκόπεδα » τῆς Κεφαλλονιάς μὲ τὶς ὄρθιες πέτρες - σήματα. Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν γειτονικῶν τύμβων ἐπισημάνθηκαν ἐπίσης « ἀψιδωτὰ » κτίσματα.

Μποροῦμε πιά νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ἡ ταφικὴ αὐτὴ κατασκευὴ σὲ σχῆμα πέταλου, ποὺ ἀπαντᾷ στὴν Κεφαλλονιά, τὴν Πυλία καὶ τὸν Μαραθῶνα, ἀνήκει στὰ ΜΕ χρόνια καὶ συνδέεται μὲ τοὺς ΜΕ τύμβους καὶ τὶς ΜΕ ταφές. Συνήθως, τὸ κτίσμα σώζεται ἄδειο, χωρὶς ὅστᾳ ἡ κτερίσματα, γεγονὸς ποὺ ἴσως τὸ συνδέει μὲ κάποια ταφικὴ λατρεία ποὺ μᾶς διαφεύγει ἀκόμη. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ συσχέτιση μὲ τὴν μορφὴ τῆς ΜΕ ἀψιδωτῆς οἰκίας, καὶ μπορεῖ κανεὶς ἴσως νὰ θυμηθεῖ καὶ τὰ λείψανα πραγματικῶν παλαιότερων οἰκιῶν στὸν τύμβο τῆς Λέρνας καὶ στὸν Β' ταφικὸ περίβολο τῶν Μυκηνῶν¹⁰.

Ἡ σύνδεση τῶν πεταλόμορφων ταφικῶν κατασκευῶν μὲ τοὺς ΜΕ τύμβους εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὸ ὅλο θέμα τῆς χρονολό-

γησης καὶ τῆς προέλευσης τῶν τύμβων. Ἡ χρονολόγησις τῶν τύμβων εἶναι γενικὰ δύσκολη, γιὰτὶ βασικὰ σημασία ἔχει ὁ χρόνος τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς. Ἡ χρῆσις τοὺς μπορεῖ γιὰ διάφορους λόγους νὰ κρατᾷ γιὰ αἰῶνες, ὅπως συμβαίνει καὶ στὰ Κοκκολάτα, καὶ τὸ γεγονὸς αὐτὸ δημιουργεῖ στοὺς ἐρευνητὲς χρονολογικὴ σύγχυσις.

Ἡ καταγωγὴ τῶν ταφικῶν ΜΕ κατασκευῶν μέχρι σήμερα ἔχει συνδυαστεῖ μὲ βόρειες ἐπιδράσεις καὶ βόρεια πρότυπα (Kurgan)¹¹, ὅπου ὅμως δὲν ἀπαντοῦν ἀψιδωτὰ ταφικὰ κατασκευάσματα. Νομίζω ὅτι εἶναι καιρὸς νὰ ἀναστραφεῖ ἡ λύσις τοῦ προβλήματος καὶ νὰ ἀντιμετωπισθεῖ ἡ νότια, ἡ κυκλαδικὴ προέλευσις. Ἦδη ὁ Ἀνδρόνικος εἶχε ὑποθέσει τὴν ἀνατολικὴ τους προέλευσις¹². Ὅπως ἐλπίζω ὅτι θὰ καταδείξω ἄλλοῦ, ἡ κυκλαδικὴ ἐπιρροὴ σ' ὅλη τὴν Δυτικὴ Ἑλλάδα εἶναι πολὺ ἱσχυρὴ στὸ ἀ' μισὸ μέχρι τὰ μέσα τῆς 2ης χιλιετηρίδας π.Χ. Ἡ Δυτικὴ Πελοπόννησος (Κύθηρα - Μεσσηνία - Ἡλεία), τὰ νότια Ἰόνια Νησιά (Ζάκυνθος, Κεφαλλονιά, Ἰθάκη, Λευκάδα), ἀκόμη καὶ ἡ βορεινὴ Κέρκυρα καὶ οἱ ἀκτὲς τῆς Ἰλλυρίας δέχονταν ἀσφαλῶς τότε τοὺς ἐμπειροὺς κυκλαδίτες ναυτικούς, ποὺ θὰ ἐμπορεύονταν ξυλεῖα ἢ ἄλλες πρῶτες ὕλες στὰ μέρη αὐτά. Τὸ ἴδιο φαίνεται ὅτι ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν Ἀργολίδα καὶ τὶς ἀκτὲς τῆς Ἀττικῆς¹³. Σ' αὐτὲς τὶς ἐπικοινωνίες πρέπει νὰ ἀποδώσουμε καὶ τὶς « κυκλαδικές » ταφικὲς συνήθειες, ποὺ μᾶς μαρτυροῦν τὰ

9. Μαρινᾶτος, ΠΑΕ 1970, 10 καὶ πίν. 7 β καὶ Bronze Age Migrations (1973), 110 κ.έ.

10. Σ. Μαρινᾶτος, ΠΑΕ 1970, 14 (Τύμβος II). Λ. Παρλαμᾶ, ΑΑΑ IX (1976), 256. Γ. Μυλωνᾶς, Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Β τῶν Μυκηνῶν (Ἀθήναι 1973) Α' 249 κ.έ.

11. N.G.L.Hammond, BSA 62 (1967), 77 - 105

12. Μ. Ἀνδρόνικος, ΑΔ 17 (1961 - 2): Μελέται, σ. 174.

13. Γιὰ τὴν κυκλαδικὴν γενικὰ ἐπιρροὴ βλ. πρόσφατα Branigan, BSA 70 (1975), 40 κ.έ. Γιὰ τὶς θέσεις τοῦ Hammond βλ. Μυλωνᾶ, Ὁ Ταφικὸς Κύκλος Β (1973), 249 κ.έ.

πεταλοειδή ταφικά κατασκευάσματα της ΜΕ εποχής. "Αν είναι τελικά κυκλαδικές — όπως πρέπει να πει κανείς καθαρά ότι δεν έχει ακόμη επιβεβαιωθεί ανασκαφικά — ή κρητικές συνήθειες (πρβλ. όστεοφυλάκια) φερμένες από τους Κυκλαδίτες, αυτό είναι θέμα που θα το λύσει μελλοντική έρευνα.

Μετά τα μέσα της 2ης χιλιετηρίδας τα δείγματα της κυκλαδικής επίδρασης σταματούν απότομα, και το γεγονός αυτό δεν μπορεί παρά να συνδυασθεί με τη γενικότερη καταστροφή που προξένησε στις Κυκλάδες ή έκρηξη του ήφαιστείου της Θήρας. Τα Ίονια νησιά και ιδιαίτερα ή Κεφαλλονιά υφίστανται φανερά τις επιπτώσεις αυτής της καταστροφής, αφού μετά το ± 1500 π.Χ. έχουμε ένα κενό σχεδόν 200 χρόνων στις επιδράσεις από την υπόλοιπη Ελλάδα, μια μακριά περίοδο δηλαδή απομόνωσης του νησιού. Το γεγονός αυτό μαρτυρά με την σειρά του ότι οι επαφές των Κυκλαδικών με την Δυτική Ελλάδα δεν ήταν σχέσεις μητρόπολης με αποικία, αλλά ελεύθερη εμπορική επικοινωνία και ανταλλαγή, όπως θα ταίριαζε στη μορφή του διαμετακομιστικού εμπορίου που ασκούσαν οι Κυκλαδίτες. Και αντίστροφα, προδίδει την νότια προέλευση των επιδράσεων και όχι την βόρεια, που (αν είχαν υπάρξει) δεν φαίνεται να υπήρχε στα χρόνια αυτά ιδιαίτερος λόγος να διακοπούν.

Η κατασκευή τύμβων φαίνεται ότι εγκαταλείπεται μετά τις αρχές της Ύστεροελλαδικής περιόδου (YE I), ή χρήση όμως των παλαιών ΜΕ τύμβων συνεχίστηκε και μέσα στη μυκηναϊκή περίοδο, όπως στα Κοκκολάτα και άλλοι. Ο τύμβος του Σαμικού είναι ένα ακόμη παράδειγμα τύμβου των τελευταίων Μεσοελλαδικών χρόνων (ή των αρχών των Ύστερο-

ελλαδικών) που χρησιμοποιήθηκε και μέσα στην προχωρημένη YE εποχή. Χαρακτηριστικό πρώιμο εύρημα από εκεί είναι ή ωραία κυκλαδική (ΜΕ III/YE I) πρόχους με τα πουλιά¹⁴. Των YE I χρόνων είναι και ο τύμβος στα Μακρύσια της Όλυμπιας με νότιες επίσης διασυνδέσεις¹⁵.

Η αναβίωση όμως της κατασκευής τύμβων στα γεωμετρικά χρόνια, μετά περίπου από μισή χιλιετηρίδα, είναι αμφίβολο αν μπορεί να θεωρηθεί επιβίωση του εθίμου των παλαιών ΜΕ χρόνων. Για τους πρωτογεωμετρικούς τύμβους, καθώς και τις πρωτογεωμετρικές άψιδωτες ταφικές κατασκευές της Καρποφόρας Μεσσηνίας (AAA IX (1975), 252 κ.έ.) πρέπει μάλλον να αναζητηθούν νέα πρότυπα, πιθανότατα βόρεια αυτή τη φορά. Οι τύμβοι της Βεργίνας¹⁶, ίσως και της Νάξου¹⁷, είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της νέας, βόρειας, συνήθειας.

II. Μετά την διακοπή των επαφών με τις Κυκλάδες ή Κεφαλλονιά άργησε να επανακτήσει δεσμούς εξωτερικούς, αυτή τη φορά πια με την κυρίως Ελλάδα, με τον μυκηναϊκό κόσμο. Την αρχή αυτής της νέας κίνησης την διαβλέπουμε σε σποραδικά κεφαλληνιακά ευρήματα, στη μικρή YE III A εγκατάσταση στις « Τρείς Λαγκάδες » της γειτονικής Ίθάκης¹⁸ και στο

14. Ν. Γιαλούρη, ΑΔ 20 (1965): Μελέται, 6 κ.έ. Για το άγγείο ιδιαιτ. 11 παρένθ. πίν. Α και πίν. 6 α και Ανδρέου, AAA VIII (1975), 416 και Davis AAA IX (1976), 81.

15. Π. Θέμελης, AAA I (1968), 126 και ΑΔ 23 (1968): Μελέται, 284 κ.έ.

16. Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα I (1969), 281 κ.έ.

17. Χ. Ντούμας, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, 279-80. Φ. Παπαδοπούλου, ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 515-522 και ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 391-95.

18. S. Benton - H. Waterhouse, BSA 68 (1973), 1 κ.έ., ιδιαιτ. 23-4.

μικρὸ νεκροταφεῖο στὸ Κερί στὴν ἀπομονωμένη δυτικὴ ἀκτὴ τῆς Ζακύνθου (τῆς προχωρημένης ΥΕ III A καὶ B ἐποχῆς)¹⁹.

Στὰ ὕστερα μυκηναϊκὰ χρόνια (ΥΕ III B - Γ περίοδο) ἡ εἰκόνα ἀλλάζει σημαντικά καὶ παρατηρεῖται πιά πυκνὴ κατοίκηση σ' ὅλο τὸ νησί ἀλλὰ ἰδιαίτερα στὴν εὐφορὴ περιοχὴ τῆς Κραναίας. Τὰ μικρὰ μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα, ποὺ μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξὴ ἀντίστοιχων μυκηναϊκῶν χωριῶν (στὰ σημερινὰ Διακάτα, τὰ Κοκκολάτα, τὰ Μεταξάτα, τὰ Μαζαρακάτα καὶ τὴν Λακκίθρα), εἶναι ὅλα τοποθετημένα στοὺς χαμηλοὺς λόφους ποὺ περιβάλλουν τὴν πεδιάδα τῆς Κράνης. Μιὰ πρόσφατη προσπάθεια συντελεῖται σὲ συνεργασία μὲ τὸν γιαιτρό-ἀνθρωπολόγο Δρ. Ν. Ξυροτύρη, νὰ μελετηθεῖ τὸ σκελετικὸ ὕλικό ποὺ διασώθηκε ἀπὸ ἀρκετοὺς ἀπ' αὐτοὺς τοὺς τάφους. Ὑπολογίζεται νὰ προκύψουν ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα γιὰ τὴν ἀνθρωπολογικὴ δομὴ τῶν μικρῶν αὐτῶν κλειστῶν κοινωνιῶν τῆς προϊστορικῆς Κεφαλλονίδας, πέρα ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς διαπιστώσεις τοῦ Angel²⁰.

Ἀπὸ τὰ σημαντικότερα προβλήματα ποὺ θὰ προσπαθῇ νὰ ἀντιμετωπίσει ἡ μελέτῃ αὐτὴ εἶναι ἡ σχέση τοῦ ντόπιου μὲ τὸ ξενόφερτο πληθυσμὸ (ἐὰν εἶναι ὀρθὴ ἡ ἄποψη ὅτι αὐτὴ τὴν φυλετικὴ διαφοροποίηση ὑποδηλώνει ἡ διαφορὰ τῆς χειροποίητης χονδρόειδοῦς κεραμεικῆς ἀπὸ τὴν τροχήλατῃ ζωγραφικὴ κεραμικὴ ποὺ βρίσκεται μαζί στοὺς τάφους²¹). Καὶ δεύτερον, ἂν στέκει ἡ παραπάνω θέση, ἡ πιθανὴ

προέλευση αὐτοῦ τοῦ ξενόφερτου πληθυσμοῦ. Ἡ μία πάνω στὸ θέμα ἄποψη εἶναι ἐκείνη ποὺ θεωρεῖ τοὺς μυκηναίους κατοίκους τῆς ΥΕ III B - Γ Κεφαλλονίδας φυγάδες ἀπὸ τὸν Πελοπόννησο²². Ἡ ἄλλη θέλει τοὺς φορεῖς τῆς χειροποίητης κεραμεικῆς προπομποὺς τῶν «Δωριέων». Παράλληλα πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ καὶ ἡ ὑπόθεση, ὅτι τὰ χειροποίητα ἀγγεῖα τοποθετοῦνται ἰδιαίτερα σὲ ταφὲς γυναικῶν²³. Νομίζω ὅμως ὅτι οἱ λύσεις στὰ προβλήματα αὐτὰ ἔχουν ὑπεραπλουστευθεῖ καὶ σχηματοποιηθεῖ καὶ θὰ πρέπει μὲ τὸν καιρὸ καὶ μὲ νέο ὕλικό νὰ ἀντιμετωπισθοῦν πάλι ἀπὸ τὴν ἀρχή.

Ἡ περιοχὴ τῆς Κράνης παρουσιάζει πολλαπλὸ ἐνδιαφέρον, γιὰ τὴν ὕστερη μυκηναϊκὴ περίοδο ἀποτελεῖ μιὰν ἐνότητα γεωγραφικὴ, πιθανότατα φυλετικὴ, πάντως πολιτιστικὴ. Κέντρο διοικητικό, ἴσως καὶ θρησκευτικό, τῆς περιοχῆς (πιθανότατα ἐνὸς μικροῦ μυκηναϊκοῦ βασιλείου) ἦταν ἡ ἀκρόπολις τῆς Κράνης, στὸν μυχὸ ἐνὸς βαθιοῦ προφυλαγμένου κόλπου (τοῦ σημερινοῦ Κούταβου). Ὁ δίδυμος αὐτὸς λόφος τῆς Κράνης βρίσκεται στὴν ἄκρῃ τῆς πεδιάδας τῆς Κραναίας καὶ ἐκεῖ ἦταν καὶ ἡ πόλις τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Φαίνεται ὅτι καὶ στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια ἦταν ὁχυρωμένη ἀκρόπολις, τὸ καταφύγιο τῶν κατοίκων τῶν γύρω οἰκισμῶν σὲ ὥρα ἀνάγκης. Ὡς αὐτὴ τὴ στιγμὴ, δὲν ἔχουν

19. Π. Ἀγαλλοπούλου, ΑΔ 28 (1973): Μελέται 198 κ.έ.

20. J. Angel, Amer. Journal of Physical Anthropology, I (1943), 229 κ.έ.

21. Desborough, The Greek Dark Ages (1972), 90.

22. Desborough, The Last Mycenaeans (1964), 107. Vermeule, Greece in the Bronze Age (1964), 305. Ἡ ἄποψη τοῦ Μαρινάτου ὅτι πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Πύλο κατέφυγαν στὴν Ζάκυνθο, Ἰθάκη καὶ Κεφαλλονιά — Bronze Age Migrations (1973), 316. Ἡ Vermeule ὑποθέτει προσφυγικὸ ρεῦμα ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα, AJA 64 (1960), 17 κ.έ. Βλ. ὅμως καὶ πρόσφατα H. Waterhouse BSA 68 (1973), 23 - 4.

23. A. Snodgrass, The Dark Age of Greece (1971), 37 - 38.

Εικ. 3 α - β. Σφραγιδόλιθος με παράσταση πτηνού.

έπισημανθεί τὰ μυκηναϊκὰ τείχη, ὅμως ἐπάνω στὴ νότια κορυφή ἔχει βρεθεῖ προϊστορική κεραμεικὴ²⁴ καὶ στὰ ριζὰ τῆς λείψανα ἀπὸ μυκηναϊκὰ σπίτια²⁵. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση, ποὺ λεγόταν στίς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας « Παλαιόκαστρο »²⁶, προέρχεται ἀπὸ ἀγορὰ ἓνας ἐνδιαφέρων ἀμυγδαλόσχημος σφραγιδόλιθος, σήμερα στὴν Προϊστορική Συλλογὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου²⁷.

Ὁ σφραγιδόλιθος εἶναι ἀπὸ σκληρὸ σάρδιο λίθο, καὶ ἡ παράσταση εἶναι σκαλισμένη μετὴν βοήθεια τροχοῦ (εἰ κ. 3 α - β). Εἰκονίζεται ἓνα πτηνὸ ποὺ βαδίζει πρὸς

τὰ δεξιὰ μετὰ φουντωτὴ ρύρὰ καὶ παχὺ λαιμό, ἴσως κάποιος γρύπας. Ἡ τεχντροπία τοῦ σχεδίου, ἡ τεχνικὴ τοῦ σκαλίσματος, τὸ ὕλικό ἀλλὰ καὶ ἡ θεματογραφία κατατάσσει τὸν σφραγιδόλιθο τῆς Κράνης σὲ μιὰ πολὺ ἐνδιαφέρουσα ὁμάδα ὑστεροελλαδικῶν σφραγιδολίθων ποὺ ἀρχικὰ θεωρήθηκε ὅτι εἶχαν σὰν τόπο παραγωγῆς τοὺς τὴν Μῆλο²⁸. Ὁμοιο πολὺ παράδειγμα εἶναι ὁ σφραγιδόλιθος ἀπὸ τὴν Τρυπητὴ τῆς Μήλου σήμερα στὸ Kassel²⁹ ποὺ χρονολογεῖται στὴν ΥΕ ΙΙΙ Γ περίοδο. Ὁ

24. Ν. Κυπαρίσσης, ΑΔ 5 (1919), 91. Benton, BSA 32 (1931 - 32), 223 - 4. Καλλιγᾶς, ΑΔ 24 (1969) : Χρονικά, 271.

25. Ἀνασκαφὴ Καββαδία 1909 : ΠΑΕ 1912, 250 (μόνο μνεία). Ἀνασκαφὴ Μαρινάτου 1930 : ΑΕ 1932, 14 κ.έ.

26. Ν. Κυπαρίσσης, ΑΔ 5 (1919), 85 κ.έ.

27. Ἀρ. εὐρ. Πρ. Συλλ. 5425 - Μῆκ. 0,02. Εὐχα-

ριστῶ θερμὰ τὸν συνάδελφο κ. Ἱ. Σακελλαράκη, ποὺ μοῦ ἐπεσήμανε τὴν ὕπαρξη τοῦ σφραγιδολίθου, καὶ μετὰ βοήθησε στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἐπίσης, τὴν ἐπιστημονικὴ βοήθὴ δ. Μ. Βλασσοπούλου γιὰ τὴ συνεργασία τῆς.

28. J. Boardman, Island Gems (1963), 97 κ.έ.

29. P. Zazoff, Antike Gemmen in deutschen Sammlungen - Band III (1970), 187 no. 7, πίν. 86.

σφραγιδόλιθος αὐτὸς ἀπὸ σκληρὸ χαλκηδόνιο, εἰκονίζει, ὅπως ὅλη ἡ ὁμάδα, ἓνα φανταστικὸ ζῶο³⁰.

"Αν τελικὰ ἡ ὁμάδα εἶναι νησιωτική, ἀπὸ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, ὅπως πιστεύει ὁ J. Pini³¹, ἢ ἀπὸ κάποιο ἐργαστήριον τῆς μητροπολιτικῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδος, ὅπως θεωρεῖ ὁ Ἰ. Σακελλαράκης³², θὰ μπορέσει νὰ τὸ ἀποδείξει τελικὰ ἡ εὕρεση νέου στρωματογραφημένου ὕλικου ἀπὸ συστηματικὰς ἀνασκαφὰς. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἡ ἀρχαία Κράνη, ὅπου βρέθηκε ὁ λίθος, ἔχει μακριὰ ζωὴ ἀπὸ τὴν προϊ-

30. Ἀξιοσημείωτος ἀπὸ τὴν ὁμάδα αὕτὴ εἶναι ὁ σφραγιδόλιθος τῆς Περαιώρας (ἀρ. εὑρ. Πρ. Συλλ. 10432 = Perachora II (1962), 452 No B5 πίν. 191), πού θεωρεῖται ὅτι φέρει τὴν πρώτη παράσταση τοῦ φτερωτοῦ ἀλόγου στὸν ἑλληνικὸ χῶρο: Ν. Γιαλούρης, *Pegasus* (1975), σελ. XV, εἰκ. 1. Ἐπίσης ὁμοιος ὁ λίθος ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Βραυρώνα (J. Pini CMS, VI 1975), σελ. 170, ἀρ. 214.

31. J. Pini, *Marb. W. Program 1975 - 1976*, σελ. 1 κ.έ. (ὁ λίθος σελ. 1 ἀρ. 4).

32. Σύμφωνα μὲ προφορικὴ ἀνακοίνωσή του, πού θὰ διατυπώσει σὲ προσεχῆ συμπληρωματικὸ τόμο τοῦ CMS.

στορικὴ ἐποχὴ μέχρι τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους.

Γιὰ τὴν Κεφαλλονιά παρουσιάζει ἐνδιαφέρον τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ στὶς τελευταῖες φάσεις τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου τὸ νησί διατηροῦσε κάποιες ἐπαφὰς μὲ τὸν ὑπόλοιπο μυκηναϊκὸ κόσμον. Μὲ τὴν Δύση, μὲ τὴν Ἀπουλία, τὸ ἔχει ἤδη ἐπισημάνει ὁ Taylor³³. Μὲ τὴν Ἀνατολὴ τὸ ὑποθέτει ὁ Desborough³⁴ μὲ παραδείγματα τὶς δύο « ἀνατολικῆς » καταγωγῆς περόνες ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῶν Διακάτων καὶ τὸν κεφαλληνιακῆς προέλευσης κρατήρα ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο Gezer τῆς Παλαιστίνης. Τὶς ὁμοιότητες μὲ τὴν κοντινὴ Ἀχαΐα ἔχει σημειώσει ἡ Vermeule³⁵. Σ' αὐτὸ τὸ λιγοστό, ἀλλὰ ἐνδιαφέρον ὕλικό, μπορεῖ νὰ προστεθεῖ τώρα καὶ ὁ σφραγιδόλιθος τῆς Κράνης.

Π.Γ. ΚΑΛΛΙΓΑΣ

33. Taylor, *Mycenaean Pottery in Italy* (1958), 184.

34. Desborough, *The Greek Dark Ages* (1972), 298.

35. E. Vermeule, *AJA* 64 (1960), ἰδιαίτ. σελ. 17 κ.έ.

ΚΕΡΦΑΛΛΗΝΙΑΚΑ ΙΙΙ

News from Prehistoric Cephallonia

I. Reconsideration of the prehistoric tombs and constructions excavated in 1909 by Kavvadias at Kokkolata of Krane points to the possibility that we have there first a MH tumulus with cist graves, and later the two LH IIIb small tholoi and the "shaft" graves opened into it.

The apsidal funeral construction similar to the ones found in Oekopeda in Cephallonia, Messenia and Attica (Marathon), must also belong to the ME period. Stress is given to the possibility that these ME constructions (tumuli, apsidal, etc.) are of a southern origin (Cycladic ?) and not northern (Kur-

gan), as believed by Hammond and others.

II. The problems of Mycenaean (LH IIIb-c) Cephallonia are exposed. The importance of the area of Krane is stressed, with all the small cemeteries scattered around the fertile plain of Kranaia. The center of this Mycenaean community, possibly a small kingdom,

was the acropolis of Krane, from where comes an interesting amygdaloid seal-stone, now in the National Museum in Athens. Its original provenance from the mainland, or the Cyclades (Melos ?), proves once more that Cephallonia had some external connections even during the LH IIIc period.

P. G. CALLIGAS

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΥΔΕΥΚΗ

Τρία ἀδημοσίευτα πορτραίτα, πού βρίσκονται στίς Ἀποθήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν μέ ἀριθ. εὐρ. 739¹, 850², καί 2144³ μποροῦν νά ἀποδοθοῦν στὸν Πολυδεύκη⁴, μαθητὴ καὶ εὐνοού-

μενο τοῦ Ἡρώδη⁵ τοῦ Ἀττικοῦ, (101 - 177 μ.Χ.), πού πέθανε πρόωρα (147/148 μ.Χ.)⁶. Ὁ τύπος τῆς κόμμωσης καὶ τὰ ἀτομικά χαρακτηριστικά ἔχουν μεγάλη ὁμοιότητα μέ τὰ πορτραίτα τοῦ ἐφήβου πού ὁ θάνατός του συγκλόνισε τὸν φιλόσοφο. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὰ πορτραίτα καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές πού ἐγίναν πρὸς τιμὴν του⁷. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ Ἡρώδη νά διατηρήσει πάνω στὸ μάρμαρο τὸ πρόσωπο τοῦ ἀγαπημένου παιδιοῦ εἶναι συγκινητική.

Τὰ πορτραίτα τοῦ Πολυδεύκη τοποθετοῦνται χρονολογικὰ γύρω στὸ 150 μ.Χ.· στὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ χρονολογοῦνται καὶ τὰ πορτραίτα⁸ τοῦ Ἡρώδη, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν τὸν σοφιστὴ σὲ ὠριμὴ ἡλί-

1. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κεφαλιοῦ μέ ἀριθ. εὐρ. Ἀποθ. 739, πολὺ φθαρμένη. Λεῖπει ἡ μύτη, τμήμα τοῦ σαγονιοῦ καὶ τμήματα στὸ λαιμό. Διαστ. ὀλκ. σωζ. ὕψ. 0,30 μ., ὕψ. κεφ. 0,248 μ., πλάτ. 0,203 μ. Μάρμαρο Πεντέλης.

Εὐχαριστίες ἐκφράζονται στὸν Γενικὸ Ἐπιθεωρητὴ Ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Γιαλούρη γιὰ τὴν ἀδεια δημοσίευσης. Ἐπίσης στὸν γλύπτη κ. Στ. Τριάντη γιὰ τὴν πληροφόρησή του γιὰ τὴν ποιότητα τοῦ μαρμάρου.

2. Σῶζεται τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κεφαλιοῦ μέ ἀριθ. εὐρ. Ἀποθ. 850. Λεῖπει τὸ κάτω τμήμα του, ἡ ἐπιφάνεια στὴν πλάγια ἀριστερὴ ὄψη, ἡ μύτη καὶ τμήματα τῶν αὐτιῶν καὶ τῶν βοστρύχων. Ὑπάρχει ράγισμα ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ, ὡς τὴ μύτη.

Μέγ. σωζ. ὕψ. 0,218 μ., σωζ. πλάτ. κεφ. 0,193 μ., ἀποστ. ματιῶν 0,028 μ., μήκ. ματιῶν 0,032 μ., κάθετο ἄνοιγμα ματιοῦ 0,03 μ. Μάρμαρο παριανό.

3. Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Ἀποθήκες. Κεφάλι μέ ἀριθ. εὐρ. 2144. Ἀνῆκε σὲ ἀνάγλυφο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἴχνη πίσω στὸ κεφάλι καὶ στὸ λαιμό. Λεῖπει μέρος στὴν περιοχὴ τοῦ δεξιοῦ ματιοῦ ἀπὸ τὸ ὁποῖο σῶζεται ἡ ἐσωτερικὴ γωνία μέ τμήμα τῆς ἱριδας, μεγάλο μέρος τῆς μύτης στὸ κάτω μέρος, μεγάλο τμήμα στὴν περιοχὴ τοῦ σαγονιοῦ δεξιά, οἱ ἄκρες τῶν βοστρύχων καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ λαιμοῦ. Τὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ καὶ ὁ λαιμὸς συγκολληθήκαν ἀπὸ τὸν γλύπτη κ. Στ. Τριάντη. Ὀλκ. σωζ. ὕψ. 0,243 μ., ὕψ. κεφ. 0,192 μ., ὕψ. προσ. 0,131 μ., πλάτ. κεφ. 0,185 μ., ἀποστ. ματιῶν 0,022 μ., μήκ. ματιῶν 0,028 μ., κάθετο ἄνοιγμα ματιῶν 0,012 μ., μήκ. στόμ. 0,03 μ. Βρέθηκε στίς δυτικὲς πλαγιές τῆς Ἀκρόπολης. Μάρμαρο πεντελικό. Καστριώτης, Κατάλογος Γλυπτῶν, σ. 366, ἀρ. 2138 - 2159.

4. Φιλοστράτου, Βίοι Σοφιστῶν, κεφ. 558. RE. VIII στ. 927.

5. Φιλοστράτου, Βίοι Σοφιστῶν, κεφ. 546 κέ. Antike 10 (1934) σ. 95 κ.ε.

6. P. Graindor, Un milliardaire antique, Hérode Atticus et sa famille, Recueil des travaux publ. par la Faculté des Lettres de l'Université Egyptienne, fasc. 5, 116 κ.ε.

7. Ἐπιγραφὴ τοῦ ἀγάλματος τοῦ Πολυδεύκη στὸ ναὸ τῆς Νέμεσης στὸν Ραμνούντα (CIA III 811 I [ψηφίσματι τῆς] βουλῆς καὶ τοῦ δήμου τοῦ Ῥαμνοῦσιων Ἡρώδης Βιβού[λ]λιον Πολυδευκίανος Ἰππ[άρχου υἱὸν ἐκ τῶν ἰδ]ίων, ὁ θρέψας καὶ φι[λ]ήσας ὡς υἱόν, τῇ Νεμέσει, ἡ μετ' αὐτοῦ ἐ[θ]υεν εὐ[μ]ε[ν]ή καὶ ἀ[ε]ίμνηστον, τὸν [έαν]τοῦ τρ[ό]φιμον· 813 ὅτι ἐνθάδε καὶ περὶ θήραν εἶχον. Richter δ.π. σ. 99 κ.ε. εἰκ. 6.

8. Heinrich Brunn-Paul Arndt, Griechische und römische Porträts, 1196. Antike 10 (1934) 95 πίν. 9, 104, εἰκ. 10. K. Schefold, Die Bildnisse der Antiken Dichter, Redner und Denker, σ. 180, 2. R. Bianchi Bandinelli, Rome, La fin de l'art antique, σ. 297 εἰκ. 274. Βλ. καὶ ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 29 κέ. Πίν. 32α. Ἐπίσης, στὸ Μουσεῖο Μαραθῶνος ὑπάρχει κεφάλι μέ ἀρ. εὐρ. B11, πού βρέθηκε κοντὰ στὸν τύμβο. Σωζ. ὕψ. 0,33 μ' ΑΔ 1960 στ. 16 εἰκ. 1 - 2. Richter, the Portraits of the Greeks, σ. 286 εἰκ. 2044, 2047, 2048, 2049.

Εἰκ. 1 - 2. Κεφάλι Πολυδεύκη ἀρ. 739 τοῦ Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείου. Πρόσθια καὶ πλάγια ἀριστερὴ ὄψη.

κία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Πολυδεύκη ἀναφέρονται σὰν μαθητὲς τοῦ Ἡρώδη ὁ Ἀχιλλέας⁹ καὶ ὁ Αἰθίοπας Μέμνων¹⁰, πορτραῖτο¹¹ τοῦ ὁποίου βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Περγά-

μου στὸ Βερολίνο. Εἶναι ἓνα ρεαλιστικὸ ἔργο μὲ ἔντονα δοσμένα τὰ φυλετικὰ χαρακτηριστικά.

Ἀνάλογο περιστατικὸ ἡρωοποίησης νέου εἶναι τοῦ Ἀντίνοου (130 μ.Χ.) ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανὸ (117 - 138) κι ἴσως αὐτὸν νὰ εἶχε σὰν πρότυπο ὁ Ἡρώδης (101 - 177).

(α) Τὸ πορτραῖτο μὲ ἀριθ. εὐρ. 739 (εἰκ. 1 - 3), ποὺ βρίσκεται στὶς Ἀποθήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, εἶναι πολὺ φθαρμένο. Τὰ χαρακτηριστικὰ ὅμως ποὺ ἔχουν ἀπομείνει εἶναι ἱκανὰ γιὰ νὰ ταυτίσουμε τὸ πορτραῖτο μὲ τὸν Πολυδεύκη. Ἡ

9. Φιλοστράτου, ὁ. π. 558. RE. VIII. I. στ. 927. Charbonneaux, Mon. Piot, 49 (1957), 77, εἰκ. 13, πίν. 7. H. Jucker, Das Bildnis im Blätterkelch σ. 93, στ. 39.

10. Φιλοστράτου ὁ. π. 558. RE. VIII στ. 927.

11. C. Blümel, Römische Bildnisse, Katalog der antiken Skulpturen im Berliner Museum R 73 σ. 30, εἰκ. 45 AB, ἐκεῖ καὶ ἡ παλαιότερη σχετικὴ βιβλιογραφία. R. Bianchi Bandinelli ὁ. π. σ. 297, εἰκ. 273. ΑΔ (1961/2) ὁ. π. σ. 30 κέ.

Είκ. 3. Ἡ πλάγια δεξιὰ ὄψη τοῦ κεφαλίου τῆς εἰκ. 1.

συγγένεια τῆς καλύτερα σωζόμενης πλάγιας δεξιᾶς ὄψης τοῦ κεφαλίου (εἰκ. 3) μετὴν πλάγια δεξιὰ ὄψη τοῦ γνωστοῦ πορτραίτου τοῦ Πολυδεύκη, μετὰ ἀρ. εὐρ.

Εἰκ. 4. Κεφάλι Πολυδεύκη, ἀρ. 579 τοῦ Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείου. Πλάγια δεξιὰ ὄψη.

579¹² (εἰκ. 4), ποὺ ὑπάρχει στὶς Ἀπο- θήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, εἶναι με- 12. Π. Καβαδίας Γλυπτά τοῦ Ἐθνικοῦ Μου- σείου σ. 296, ἀριθ. 579. Π. Καστριώτης, Κατα-

Είκ. 5 - 6. Κεφάλι Πολυδεύκη, ἀρ. 850 τοῦ Ἑθν. Ἀρχ. Μουσείου. Πρόσθια καὶ πλάγια δεξιὰ ὄψη.

γάλη. Ὁ τύπος τῆς κόμμωσης εἶναι ὁ Ἰ-
διος ὁ χαρακτηριστικὸς γιὰ τὸν Πολυ-

δεύκη. Ὑπάρχει καὶ στὰ δυὸ πορτραῖτα ὁ
μνηοειδὴς βόστρυχος μπροστὰ ἀπὸ τὰ αὐ-

λογος Γλυπτῶν, σ. 91, ἀριθ. 579 - 581. Heinrich
Brunn - Paul Arndt, δ. π. πίν. 1198 - 1199, ἀριθ.
1, εἰκ. 3 - 4. F. Poulsen, Greek and Roman Por-

traits in English Country Houses, σ. 94, ὑποσ. 1.
Βρέθηκε στὴν Ἀθήνα, κοντὰ στὴν Ἀκρόπολη.
Μάρμαρο πεντελικό. Λείπει τὸ πίσω μέρος τοῦ

τιὰ καὶ οἱ τρεῖς μηνοειδεῖς βόστρυχοι στὸν αὐχένα.

κεφαλιοῦ καὶ μεγάλο κομμάτι στὴν κορυφή του συμμετρικὰ κομμένο καὶ δουλεμένο μὲ βελονάκι. Ὅλικ. ὕψ. κεφ. 0,29 μ. ὕψ. κεφ. 0,23 μ.

(β) Τὸ κεφάλι μὲ ἀριθ. εὐρ. 850 (εἰ κ. 5 - 6), ἐπίσης ἀπὸ τῖς Ἀποθήκες τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, εἶναι κατεστραμμένο πολὺ. Λείπει μεγάλο τμήμα στὸ πρόσωπο ἀριστερά, ἡ μύτη καὶ ἡ περιοχὴ ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ στόματος καὶ

Είκ. 7. Κεφάλι Πολυδεύκη αρ. 2144 του Έθν. Μουσείου. Πρόσθια όψη.

κάτω. Και εδώ όμως, όπως στο προηγούμενο κεφάλι, τα χαρακτηριστικά που έχουν διατηρηθεί είναι ικανά για να αποδώσουμε το πορτραίτο στην εικονογραφία του Πολυδεύκη. Τα μαλλιά σε μακριούς βο-

στρύχους πέφτουν πάνω στο μέτωπο. Είναι παραλλαγμένος τύπος κόμμωσης, που εμφανίζεται για πρώτη φορά στην εικονογραφία του Πολυδεύκη. Το δεξιό μάτι που σώζεται (γιατί από το αριστερό υπάρχει μόνο ή έ-

Εἰκ. 8. Κεφάλι Πολυδεύκη Μουσείου Παλέρμου. Πρόσθια ὄψη.

σωτερικὴ γωνία καὶ ὁ κανθός) εἶναι ἀμυγδαλόσχημο. Μὲ σαφήνεια δηλώνεται τὸ βλέφαρο καὶ τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τοῦ κάτω βλεφάρου. Ἐντονα ἀποδίδεται ἡ ἱριδα καὶ ἡ κόρη τοῦ ματιοῦ — στὴν ἐσωτερικὴ γωνία

διακρίνεται ὁ κανθός. Στὴν πλάγια δεξιὰ ὄψη παρατηρεῖται ἐπίσης ὁ μηννοειδὴς βόστρυχος τοῦ κροταφικοῦ χώρου.

(γ) Τὸ ἀδημοσίευτο πορτραῖτο μὲ ἀριθ. 2144 τοῦ Ἑθν. Μουσείου (εἰκ. 7) προ-

Εικ. 9. Κεφάλι Πολυδεύκη, αρ. 4913 του 'Εθν. 'Αρχ. Μουσείου. Πρόσθια όψη.

έρχεται από ανάγλυφο. 'Απεικονίζει έφηβο που φορά στεφάνι από φύλλα δάφνης στο κεφάλι. 'Υπάρχει φυσιογνωμική όμοιότητα με το πορτραίτο¹³ του Πολυδεύκη που βρίσκεται στο Museo Nazionale του Παλέρ-

13. Παλέρμο, Museo Nazionale. Κεφάλι με αρ. εύρ. 951. Heinrich Brunn - Paul Arndt, δ. π. 1198 - 1199, αριθ. 6, εικ. 11 - 12. N. Bonacasa, *Ritratti Greci e Romani della Sicilia*, σ. 88, αριθ. 112, εικ. LI, 3, 4. A. Vostchinina, *Musée de l'Ermiteage*, σ. 175, αριθ. 53, ύποσ. 1 (1974). Πιθανότατα το κεφάλι προέρχεται από την 'Αθήνα. Μάρμαρο Πεντελικό. *Υψ. κεφ. 0,26 μ.

μου (εϊκ. 8), ό τύπος τής κόμμωσης όμως είναι διαφορετικός.

'Υπάρχουν ακόμα δύο άδημοσίευτα πορτραίτα στις 'Αποθήκες του 'Εθνικού Μουσείου που εξαιτίας φυσιογνωμικής όμοιότητας με τον Πολυδεύκη επιχειρείται ή ταύτισή τους με την προσωπικότητα του έφηβου, όμως από τις διαφορές που παρατηρούνται είναι δύσκολο να αποδοθούν με βεβαιότητα στο νέο.

(δ) 'Αμφιβολίες υπάρχουν για την ταύτιση του άδημοσίετου κεφαλιού¹⁴ που προέρχεται και αυτό από ανάγλυφο, με αριθ. εύρ. 4913 (εϊκ. 9) που βρίσκεται στις 'Αποθήκες του 'Εθνικού 'Αρχαιολογικού Μουσείου, παρά τη φυσιογνωμική του όμοιότητα με την προτομή¹⁵ του Πολυδεύκη στο Sir John Soann's Museum (εϊκ. 10).

(ε) 'Επίσης άμφισβητήσιμο είναι και το άδημοσίευτο κεφάλι που υπάρχει στις 'Αποθήκες του 'Εθνικού 'Αρχαιολογικού Μουσείου με αριθ. εύρ. 5247¹⁶. Τά

14. Κεφάλι αριθ. εύρ. 4913. Προέρχεται πιθανότατα από ανάγλυφο. Σώζεται ή δεξιά όψη και μικρό τμήμα άριστερά. Λείπει ή μύτη και ό λαιμός. 'Απολείσματα και διάβρωση στην επιφάνεια. 'Ολικ. σώζ. ύψ. κεφ. 0,252 μ., σωζ. πλάτ. κεφ. 0,14 μ., άποστ. ματιών 0,035 μ., μήκ. ματιών 0,035 μ. Μάρμαρο πεντελικό.

15. Heinrich Brunn - Paul Arndt, δ. π. πίν. 1198 - 1199, εικ. 13 - 14. H. Jucker, δ. π., σ. 92. F. Poulsen, δ. π., σ. 94, εικ. 81. C. Blümel, δ. π. σ. 30, 4, R. 72. Πιθανότατα από την 'Ελλάδα. 'Ολικ. ύψ. 0,65 μ. ύψ. κεφ. 0,25 μ.

16. Κεφάλι με αριθ. εύρ. 5247. Με μολύβι είναι γραμμένος ό αριθ. 4491. Λείπουν ή μύτη, ή δεξιά όψη στο χώρο των μαλλιών, ή πίσω όψη, μεγάλο τμήμα στην άριστερή όψη, τά χείλη, το σαγό-νι, τμήματα των αυτιών και των μαλλιών και τμήματα του λαιμού. 'Απολείσματα, ίζήματα και διάβρωση στην επιφάνεια. Το κοκκινωπό χρώμα που έχει θά όφείλεται στην παραμονή του κεφαλιού σε κοκκινόχωμα. 'Ολικ. ύψ. 0,24 μ., ύψ. κεφ.

Εἰκ. 10. Προτομή Πολυδεύκη τοῦ Sir John Soann's Museum.

μαλλιά σὲ κυματιστοὺς μηνοειδεῖς βοστρύ-
χους καλύπτουν τὸ κεφάλι καὶ τὸ πάνω

μέρος τοῦ μετώπου, ὅπου σχηματίζουν ἄ-
νοιγματα. Μικροὶ μηνοειδεῖς βόστρυχοι

0,22 μ., ὕψ. προσ. 0,19 μ., πλ. κεφ. 0,20 μ., πλ.
κροταφ. χώρου 0,19 μ., μῆκ. ματιῶν 0,03 μ., κά-

θετο ἄνοιγμα ματιῶν 0,1 μ., ἀποστ. ματιῶν 0,03 μ.
μῆκ. στόμ. 0,04 μ.

Εικ. 11 - 12. Κεφάλι Πολυδεύκη αρ. 5247 τοῦ Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείου. Πρόσθια καὶ πλάγια δεξιὰ ὄψη.

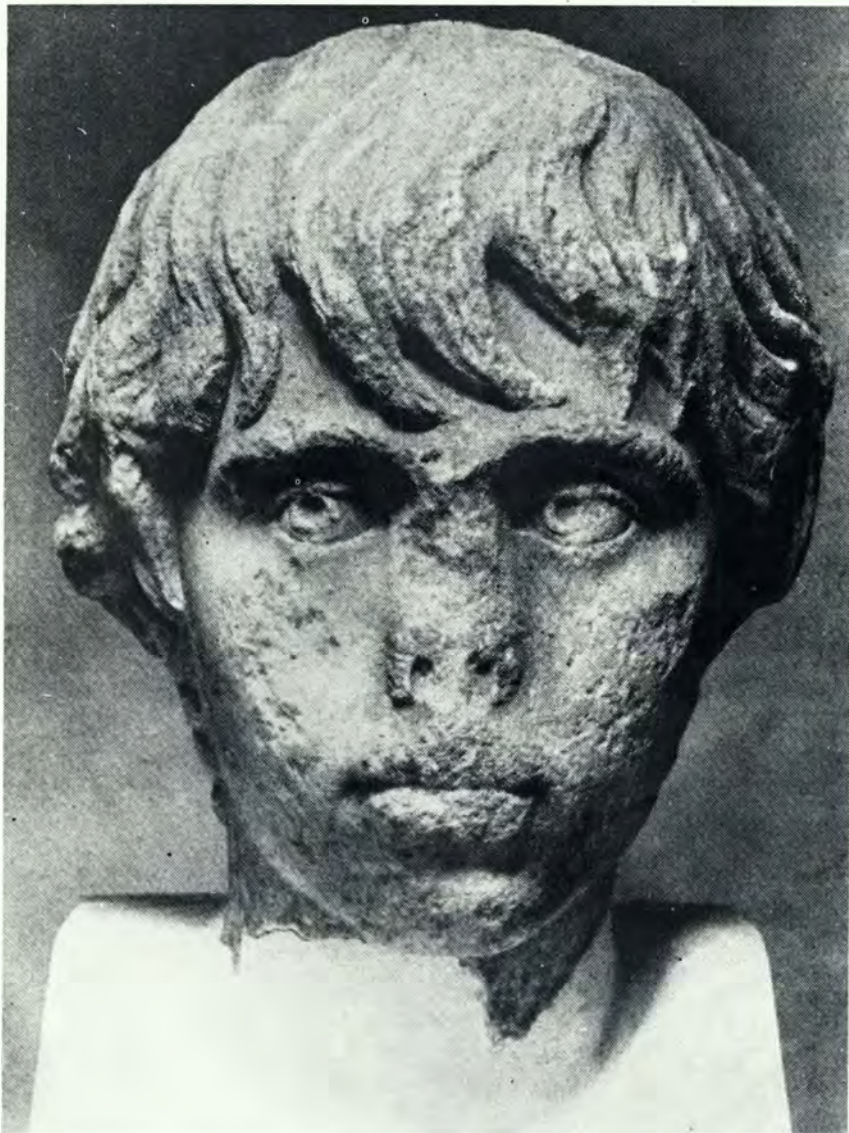
ἀποσπασμένοι ἀπὸ τὴν κυρία κόμμωση
καλύπτουν τὸ χῶρο μπροστὰ ἀπὸ τ' αὐτιά.

Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὡσει-
δές. Τὸ μέτωπο στενό. Τὰ φρύδια εἶναι με-

γάλα καὶ ἔχουν σχῆμα τόξου κλειστοῦ.
Βαθιὲς εἶναι οἱ κόγχες τῶν ματιῶν, σκαμ-

μένες. Ἔχει πλατιά βλέφαρα σὲ σχῆμα
ὑπερυψωμένου τόξου. Ἴρις καὶ κόρη εἶναι

Είκ. 13. Κεφάλι Πολυδεύκη, αρ. 3468 τοῦ Ἑθν. Ἀρχ. Μουσείου. Πρόσθια ὄψη.

δηλωμένες. Τὸ ἐλεύθερο χεῖλος τῶν κάτω βλεφάρων κυρτώνεται καὶ εἶναι ἔντονα δι-ογκωμένο. Οἱ ἐπιφάνειες τῶν παρειῶν εἶναι μεγάλες. Ἡ περιοχή τοῦ φίλτρου προ-

εξέχει ἔντονα. Ἡ στοματική σχισμὴ εἶναι φαρδιά· στὶς ἄκρες τῶν χειλιῶν κοιλότη-τες. Τὸ κεφάλι ἔχει ἔντονη κλίση πρὸς τὰ δεξιὰ (εἰκ. 11). Ἰδιαίτερη συγγένεια μὲ

πορτραίτα του Πολυδεύκη παρουσιάζει ή δεξιά πλάγια όψη του κεφαλιού (εϊκ. 12). Παρά τις διαφορές που υπάρχουν στην απόδοση της κόμμωσης, τα χαρακτηριστικά του προσώπου στο πορτραίτο του Έθνικού Μουσείου μοιάζουν με τα χαρακτηριστικά του κεφαλιού του νέου που βρίσκεται στο Μουσείο του Παλέρμου (εϊκ. 8). Τεχνοτροπικά και φυσιογνωμικά, το πορτραίτο παρουσιάζει μεγάλην ομοιότητα με το κεφάλι του έφηβου¹⁷ που βρίσκεται στο Μουσείο Ermitage με αριθ. εύρ. 193. Τη συγγένεια του πορτραίτου με τον Πολυδεύκη και ιδιαίτερα με το πορτραίτο του στο Μουσείο Παλέρμου διαπιστώνει ή Α. Vostchinina¹⁸.

Ίκανός αριθμός πορτραίτων του Πολυδεύκη υπάρχει σε Μουσεία της Ελλάδας:

(α) Στο πορτραίτο¹⁹, με αριθ. εύρ. 3468, που βρίσκεται στις Άποθήκες του Έθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, απεικονίζεται ό Πολυδεύκης. Στο πρόσωπο έχει διάχυτη έκφραση παιδικότητας και θλίψης (εϊκ. 13). Φέρει τον χαρακτηριστικό τύπο κόμμωσης του Πολυδεύκη με τα μαλλιά χτενισμένα εμπρός, πάνω από το μέτωπο, με ανοίγματα ανάμεσά τους.

(β) Στις Άποθήκες του Έθνικού Μουσείου βρίσκεται επίσης το κεφάλι με αριθ.

17. Α. Vostchinina, δ. π., σ. 175, αριθ. 53, εϊκ. LXXIV, LXXV. Το πορτραίτο προέρχεται πιθανότατα από την Ελλάδα.

18. Α. Vostchinina, βλ. όποσ. 17.

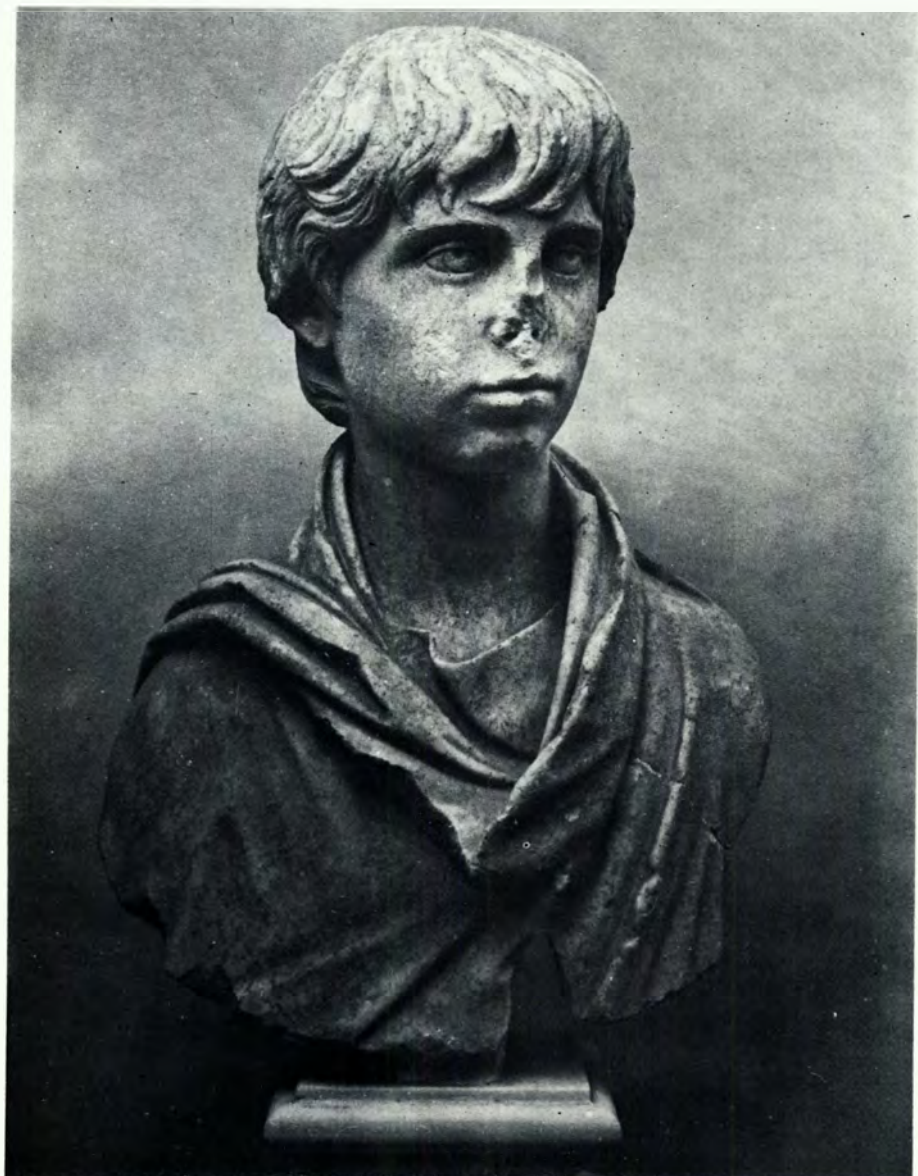
19. Κεφάλι με αριθ. εύρ. 3468. Λείπει ή μύτη, το στόμα, οί άκρες των βοστρύχων και ό λαιμός. Όλικ. σωζ. ύψ. 0,288 μ., ύψ. κεφ. 0,242 μ., πλάτ. κεφ. 0,215 μ. Μάρμαρο πεντελικό. Heinrich Brunn-Paul Arndt, δ. π., πίν. 1198-1199, εϊκ. 7-9. ΑΔ 1920/21, σ. 126 εϊκ. 22. C. Blümel, δ. π. 30, 3. R 72. Άπό την Άθήνα, από τό Μερόπειο Έκπαιδευτήριο.

Εϊκ. 14. Κεφάλι Πολυδεύκη αρ. 3847 του Έθν. Αρχ. Μουσείου. Πρόσθια όψη.

Εϊκ. 15. Κεφάλι Πολυδεύκη, αρ. 977/83 Συλλογής Καραπάνου του Έθν. Αρχ. Μουσείου. Πρόσθια όψη.

Είκ. 16. Προτομή Πολυδεύκη αρ. 4811 τοῦ Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείου.

εὐρ. 3847²⁰ (εἰ κ. 14). Ἐπειδὴ τὸ κεφάλι
χρησιμοποιήθηκε ὡς ὑδρορρόη, ἔχει κα-

ταστραφεῖ τὸ κάτω μέρος του. Στὴν πε-
ριοχὴ τοῦ στόματος ὑπάρχει μιὰ μεγάλη

20. Κεφάλι μὲ ἀριθ. εὐρ. 3847 ποὺ χρησιμο-
ποιήθηκε ὡς ὑδρορρόη, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν

τρύπα στὴν περιοχὴ τοῦ στόματος. Λείπει μεγάλο
μέρος στὸ κάτω τμήμα τοῦ προσώπου, κηλίδες

στρογγυλή τρύπα· επίσης, τὸ δεξιὸ μάγουλο καὶ τὸ σαγόνι εἶναι κατεστραμμένα. Ὁ τύπος τῆς κόμμωσης εἶναι ὁ χαρακτηριστικὸς τοῦ Πολυδεύκη. Ἴριδα καὶ κόρη εἶναι δηλωμένες.

(γ) Τὸ κεφάλι²¹ με ἀριθ. εὐρ. 977/83 (εἰκ. 15) βρίσκεται στὴ Συλλογὴ Καραπάνου τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν. Φέρει τὸν χαρακτηριστικὸν τύπον κόμμωσης τοῦ Πολυδεύκη. Ἐξ αἰτίας τῆς συμπλήρωσης τοῦ πορτραίτου στὴ μύτη καὶ στὸ σαγόνι ἔχουν ἀλλοιωθεῖ τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ φυσικὰ καὶ ἡ ἔκφραση τοῦ ἐφήβου. Παρατηρεῖται ἐλαφριά στροφή τοῦ κεφαλιοῦ πρὸς δεξιά. Ἡ διεύθυνση τοῦ βλέμματος εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ πάνω. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐγγάραξη στὰ μάτια. Περιπτώσεις ποὺ δὲ δηλώνεται ἡ κόρη καὶ ἡ Ἴριδα παρατηροῦνται καὶ σὲ ὑστερώτερους χρόνους.

(δ) Ἡ προτομὴ²² με ἀριθ. εὐρ. 4811 (εἰκ. 16) προέρχεται ἀπὸ τὴν Κηφισιά καὶ βρίσκεται στὴ Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Ἀπεικονίζεται ὁ Πολυδεύκης στὸν ἴδιον τύπο, φορώντας ἱμάτιο.

καὶ ἀπολεπίσματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὀλικ. σωζ. ὕψ. κεφ. 0,287 μ., ὕψ. κεφ. 0,238 μ., πλάτ. κεφ. 0,212 μ. Ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Μονὴ Πετράκη. Μάρμαρο πεντελικό. H. Jucker, δ. π., σ. 92 - 93, σημ. 4, εἰκ. 12.

21. Κεφάλι με ἀριθ. εὐρ. 977/83. Συμπληρωμένη ἡ μύτη, τὸ στόμα καὶ τὸ σαγόνι. Ἀπολεπίσματα καὶ κηλίδες στὴν ἐπιφάνεια. Ὀλικ. σωζ. ὕψ. 0,361 μ., ὕψ. κεφ. 0,305 μ., πλάτ. κεφ. 0,262 μ. Μάρμαρο πεντελικό. H. Jucker, δ. π., σ. 92, 93, σημ. 5, εἰκ. 13 - 14.

22. Προτομὴ με ἀριθ. εὐρ. 4811. Λεῖπει ἡ μύτη, οἱ ἄκρες τῶν βοστρύχων καὶ τμήμα τοῦ ἱματίου. Ἀπολεπίσματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὑψ. προτ. 0,548 μ., ὕψ. κεφ. 0,146 μ., πλάτ. κεφ. 0,208 μ. Μάρμαρο πεντελικό. ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, Πίν. 32 β. BCH LXXXVI (1962), σ. 683, εἰκ. 27. Richter, δ. π. σ. 287, εἰκ. 2046.

(ε) Τὸ κεφάλι²³ με ἀριθ. εὐρ. 2377 (εἰκ. 17), ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κομμάτια, καὶ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης. Εἶναι πολὺ κατεστραμμένο. Μεγάλο μέρος τοῦ κεφαλιοῦ ἀριστερὰ λείπει. Μάτια μεγάλα γεμάτα περισυλλογὴ καὶ σαρκώδη χεῖλη χαρακτηρίζουν τὸ ἔργο. Φαρδιά εἶναι ἡ στοματικὴ σχισμὴ. Στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης ὑπάρχει καὶ

23. Τὸ κεφάλι ἀριθ. εὐρ. 2377 εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομμάτια. Λεῖπει μεγάλο τμήμα πάνω ἀριστερά, τμήμα πάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ μάτι, κάθετα, καὶ ἡ περιοχὴ κάτω ἀπὸ τὸ στόμα. Βρέθηκε στὴν Ἀκρόπολη. Heinrich Brunn - Paul Arndt, δ. π., πίν. 1198 - 1199, εἰκ. 5 - 6. C. Blümel, δ. π. σ. 30, 1 R. 72.

Εἰκ. 17. Κεφάλι Πολυδεύκη ἀρ. 2377 Μουσείου Ἀκροπόλεως.

Εικ. 18 - 19. Κεφάλι Πολυδεύκη αρ. 30. Μουσείου 'Ακροπόλεως.

δεύτερο κεφάλι τοῦ ἐφήβου²⁴, πολὺ κατεστραμμένο μετ' ἀριθ. εὐρ. 30 (εἰκ. 18-19).

(στ) Τὸ θραῦσμα²⁵ τοῦ κεφαλίου ἀριθ. εὐρ. 5224 (εἰκ. 20), ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀγορᾶς ἀπεικονίζει τὸν Πο-

λυδεύκη. Σῶζεται τὸ πάνω μέρος τοῦ κεφαλίου. Φέρει τὸν χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν νέο τύπο κόμμωσης, τὴν φράντζα ποὺ καλύπτει τὸ μέτωπο.

(ζ) Ἕνα ἀδημοσίευτο κεφάλι τοῦ Πο-

24. Μουσεῖο Ἀκρόπολης. Κεφάλι μετ' ἀριθ. Α 30. Λείπει μεγάλο τμήμα του στὸ κέντρο, ἀριστερὰ καὶ τὰ μάτια, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γωνίες, τὸ στόμα καὶ ὁ λαιμός.

Εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν Διευθυντὴ τοῦ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης, κ. Γ. Δοντᾶ, γιὰ τὴν ἄδεια τῆς δημοσίευσης τοῦ πορτραίτου.

25. Θραῦσμα ἀπὸ κεφάλι τοῦ Πολυδεύκη ἀριθ. εὐρ. S 224. Σῶζεται τμήμα ἀπὸ τὸ πάνω μέρος.

Βρέθηκε τὸ 1932 στὸν Ἀγοραῖο Κολωνό. Μάρμαρο πεντελικό. Ἀπολείσματα στὴν ἐπιφάνεια. Heinrich Brunn-Paul Arndt, ὁ. π., 1198, εἰκ. 10. E. Harrison, *The Athenian Agora*, τόμ. I, *Portrait Sculpture*, σ. 37, ἀριθ. 26, εἰκ. 18. *AJA*, 58 (1954), σ. 255. C. Vermeule *AJA* 60 (1956). C. Vermeule - Von Bothmer, *Mon. Piot*, 1957 - 58, σ. 343. Charbonneaux, *Portraits du temps des Antonins*, σ. 77, εἰκ. 10. Richter, ὁ. π. σ. 287.

λυδεύκη²⁶ βρίσκεται στο Μουσείο Μπενάκη.

(η) Μουσείο Ἄστρους, παλαιό Γυμνάσιο. Κεφάλι Πολυδεύκη²⁷ μικρότερο ἀπὸ τὸ φυσικὸ μέγεθος.

(θ) Ἀνάγλυφο μετὸν Πολυδεύκη προ-

26. Ἡ δημοσίευση θὰ γίνῃ ἀπὸ τὴν Καθηγήτρια δ. Ἐ. Μαραγκοῦ, BCH XCVIX (1975), 2, Chronique des Fouilles en 1974, σ. 593, εἰκ. 30, Pierre Aupérat.

27. Εὐχαριστῶ τὸ συνάδελφο κ. Π. Φάκλαρη γιὰ τὴν πληροφορία. Ἡ τελικὴ δημοσίευση τοῦ κεφαλίου θὰ γίνῃ ἀπὸ τὸν Ἐπιμελητὴ Ἀρχαιοτήτων κ. Γ. Σταϊνχάουερ, τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστῶ πὺ μοῦ ἔδωκε τὴν ἄδεια ν' ἀναφέρω τὸ πορταῖτο.

Εἰκ. 20. Θραῦσμα κεφαλίου Πολυδεύκη S 224 τοῦ Μουσείου Στοᾶς Ἀττάλου.

Εἰκ. 21. Κομμάτι ἀπὸ ἀνάγλυφο μετὰ παράσταση Πολυδεύκη. Μουσείο Βραυρώνας.

Είκ. 22. Κεφάλι
Πολυδεύκη. Ἴσθμία.

έρχεται²⁸ ἀπὸ τῆ Βραυρώνα (εἰκ. 21) καὶ βρίσκεται τώρα στὸ τοπικὸ Μουσεῖο.

28. Ἀνάγλυφο. Σώζεται τὸ κεφάλι, μέρος τῆς στήλης, πὺ εἶναι συγκολλημένη ἀπὸ δύο κομμάτια, καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ ἀλόγου: BCH LXXXVI (1962), σ. 679 καὶ Ἔργον τῆς Α.Ε. 1961-σ. 35. BCH 1963, II σ. 712, εἰκ. 17.

Ἀπεικονίζεται ὁ Πολυδεύκης μὲ τὸν χαρακτηριστικὸν τύπον κόμμωσης. Εἶναι στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὸ βλέμμα ἔχει ὀρισμένη διεύθυνση. Ἡ μύτη εἶναι μεγάλη. Τὰ χεῖλη πὺ εἶναι σαρκώδη προεξέχουν ἔντονα. Βαθιὰ κοίλανση ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ σαγονιοῦ. Ἡ διαφοροποίηση τῶν ὀγκων στὴν περιοχὴ

Εἰκ. 23. Κεφάλι
Πολυδεύκη. Β.Ε.12.
Μουσείο Μαραθώνα.

τῆς παρειᾶς γίνεται διαδοχικά. Ἐφατη θλίψη εἶναι χυμένη στὸ λεπτὸ πρόσωπο τοῦ ἐφήβου κυρίως ὅμως στὰ μάτια. Πίσω ὑπάρχει ἡ μορφή ἑνὸς ἀλόγου ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται τὸ πάνω μέρος τοῦ κεφαλίου. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ λοφίο πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο.

(1) Ἐνα κεφάλι²⁹ ποὺ βρέθηκε στὴν πε-

29. P. A. Clement, Isthmia, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 142, Πίν. 85 α.

ριοχή τῆς Ἰσθμίας (IS ἀρ. 437 - εἰκ. 22) καὶ δημοσιεύτηκε σὰν πορτραῖτο ποὺ ἀνήκει ἴσως σὲ ἀθλητὴ πρέπει, λόγῳ τῆς μεγάλης φυσιογνωμικῆς ὁμοιότητάς, καθὼς καὶ τοῦ συγγενικοῦ τύπου κόμμωσης μὲ τὸν Πολυδεύκη, νὰ προστεθεῖ στὴν εἰκονογραφία τοῦ ἐφήβου. Τὰ μαλλιά πέφτουν σὲ βοστρύχους πάνω στὸ μέτωπο, ἐνῶ στὸν κροταφικὸ χῶρο ὑπάρχουν οἱ μηνοειδεῖς χαρακτηριστικοὶ βόστρυχοι τοῦ Πολυ-

Εικ. 24. Προτομή Πολυδεύκη πάνω σὲ ἄκανθα. Μουσείο Χαλκίδας.

δεύκη. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠοειδές.

(κ) Μουσείο Μαραθῶνος. Κεφάλι Πολυδεύκη³⁰ φυσικοῦ μεγέθους· φέρει ἄρ.

30. Τὸ κεφάλι προέρχεται ἀπὸ τὸ Μαραθῶνα, γι' αὐτὸ καὶ μεταφέρθηκε στὸ τοπικὸ Μουσεῖο ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ ὅπου βρισκόταν παλαιότερα μὲ ἀριθμὸ Β.Ε. 934. Βρέθηκε κοντὰ στὸν Τύμβο. Λεῖπει μεγάλο κομμάτι στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ. Ἐχει ρωγμὴ στὴν ἀριστερὴ πλάγια πᾶνω ὀψὲς τοῦ κεφαλιοῦ καὶ στὴν περιοχὴ τῶν παρειῶν ἀριστερά. Διάβρωση, ἰζήματα καὶ κηλίδες στὴν ἐπιφάνεια. Μεγάλο μέρος τοῦ λαιμοῦ λείπει, ὅπως καὶ ἡ μύτη, τὸ στόμα, καὶ τὰ μάτια.

Β. Ε. 12. Τὸ πορτραῖτο εἶναι πολὺ κατεστραμμένο (εἰκ. 23).

(λ) Στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Χαλκίδας βρίσκεται προτομή³¹ τοῦ Πολυδεύκη (εἰκ. 24). Φορεῖ ἱμάτιο μὲ βαθιὲς πτυχώσεις. Ἐχει τὴ χαρακτηριστικὴ κόμμωση τοῦ Πολυδεύκη. Τὰ μαλλιά χτενισμένα πρὸς τὰ ἔμπροσς καλύπτουν τὸ μέτωπο ἀφήνοντας τέσσερα ἀνοίγματα, δύο μεγάλα καὶ δύο μικρότερα, ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν κόμμωση. Στὶς πλάγιες ὀψεις φέρονται μὲ ἐλαφροὺς κυματισμοὺς πρὸς τὰ πίσω. Ἐχει ὠοειδὲς περίγραμμα προσώπου μὲ ἔντονη ἀφαίρεση τοῦ ὄγκου στὸ κάτω μέρος. Τὰ μάτια ἔχουν σχῆμα ἁμυγδαλωτό, εἶναι λοξὰ τοποθετημένα καὶ σὲ κάποιαν ἀπόσταση μεταξὺ τους. Ἰριδα καὶ κόρη εἶναι δηλωμένες. Βαθιὲς εἶναι οἱ κόγχες τῶν ματιῶν. Τὰ χεῖλη σαρκώδη μὲ φαρδιά στοματικὴ σχισμὴ. Μεταξὺ τοῦ κάτω χείλους καὶ τοῦ σαγονιοῦ, ποὺ εἶναι μικρό, ὑπάρχει βαθιὰ κοιλότητα. Θλίψη καὶ περισυλλογὴ εἶναι διάχυτες στὸ πορτραῖτο.

Ἀπὸ τὰ πέντε κεφάλια τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, τὰ πορτραῖτα μὲ ἀριθ. εὐρ. 739 καὶ 4913 εἶναι πολὺ κατεστραμμένα, ἔτσι ὥστε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ταύτιση ποὺ ἐπιχειρεῖται, νὰ εἶναι ἀδύνατη ἡ καλλιτεχνικὴ ἀξιολόγηση τῶν πορτραίτων. Τὸ θραῦσμα μὲ ἀρ. εὐρ. Αἲ. 850 δείχνει καλὴ ἐργασία, ὅπως καὶ τὰ κεφάλια μὲ ἀρ. εὐρ. 5247 καὶ 2144. Ἀπὸ τὰ πορτραῖτα τοῦ Πολυδεύκη ἢ προτομὴ τοῦ ἐφήβου ποὺ βρέθηκε στὴν Κηφισιά μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ ἀξιολο-

31. Προτομή πᾶνω σὲ ἄκανθο. Λεῖπει ἡ μύτη καὶ τμῆμα τῆς προτομῆς δεξιᾶ. Ἀπολείσματα στὴν ἐπιφάνεια. Ὑψ. προτ. 0,65 μ., ὕψ. κεφ. 0,254 μ., πλάτ. κεφ. 0,146 μ. Μάρμαρο πεντελικό. Ἡ Jucker, δ. π. σ. 92 ἀριθ. ST πίν. 36.

Εἰκ. 25-26. Κατεστραμμένα κεφάλια τοῦ Πολυδεύκη, ἀρ.52734 Μουσείου Κορίνθου καὶ ἀρ. 5254 Ἑθν. Μουσείου.

γώτερο πορτραῖτο τοῦ Πολυδεύκη στὸν Ἑλλαδικὸ ὡρο. Σὲ σύγκριση μὲ ἀπεικονίσεις τοῦ Ἀντίνοου³² ποὺ εἶναι πολυάριθμες, τὰ πορτραῖτα τοῦ Πολυδεύκη εἶναι λιγοστὰ κι αὐτὸ ἀσφαλῶς ὀφείλεται στὴν παντοδυναμία τοῦ αὐτοκράτορα Ἀδριανοῦ, γιατί ἔτσι μόνο ἐξηγεῖται τὸ πλῆθος τῶν πορτραῖτων τοῦ Ἀντίνοου στὶς διάφορες περιοχὲς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

32. C. Clairmont, Die Bildnisse des Antinoüs.

Πορτραῖτα τοῦ Πολυδεύκη ἢ Πολυδευκίωνος, ὅπως ὑποκοριστικὰ ἀναφέρεται στὶς ἐπιγραφές, ὑπάρχουν καὶ στὰ Μουσεία : Περγάμου τοῦ Βερολίνου³³, καὶ στὴ

33. Heinrich Brunn - Paul Arndt, ὁ. π. 1198 - 1199 εἰκ. 1 - 2. K. Blümel, Katal. der ant. Skulpt. Berl. Mus. VI, Röm. Bildn/R. 72. σ. 30, πίν. 44. K. Schefold, Bildnisse, σ. 180, 1. Mon. Piot, 1957 - 58. J. Charbonneaux, ὁ. π., σ. 77, εἰκ. 10. H. Jucker, ὁ. π. σ. 92, στ. 39. R. Bianchi Bandinelli ὁ. π. σ. 297, εἰκ. 275. Τὸ κεφάλι προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Ἀγοράστηκε τὸ 1844 μὲ τὴν μεσολά

Φλωρεντία³⁴. Ὁ C. Vermeule³⁵ ἀναφέρει δύο ἀκόμα ἀπεικονίσεις τοῦ Πολυδεύκη, ποὺ δὲν εἶναι ἔργα τῆς ἀρχαιότητος, ὅπως πιστεύει ὁ Jucker³⁶

βηση τοῦ Ludwig Roß. ὕψ. κεφ. 0,545 μ. Μάρμαρο πεντελικό.

34. Φλωρεντία. Palazzo Corsini al Prato. Heinrich Brunn - Paul Arndt, δ. π. πίν. 1198 - 1199, εἰκ. 14. H. Jucker, δ. π., σ. 92, στ. 39. Κεφάλι πάνω σὲ νέα προτομή. Ὑψ. κεφ. 0,25 μ.

35. AJA 58 (1954), δ. π., σ. 255. C. Vermeule - Von Bothmer, AJA 60, σ. 343.

36. H. Jucker, δ. π. σ. 93, ὑποσ. 3. Ἐκεῖ στοιχεῖα γιὰ ἀπεικονίσεις τοῦ Πολυδεύκη ποὺ δὲν εἶναι ἔργα ἀρχαῖα.

Ἐνῶ στὸ ἄρθρο εἶχε δοθεῖ γιὰ τύπωμα βρέθηκε ἓνα νέο κεφάλι τοῦ Πολυδεύκη στὴν Κόρινθο. Ἡ εἶδηση δημοσιεύθηκε στὴν ἑφημερίδα «Βῆμα» τῆς 9ης Μαΐου 1978. Πρέπει ν' ἀναφερθεῖ καὶ τὸ κεφάλι μὲ ἀρ. εὐρ. S2734 (εἰκ. 25) ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Κορίνθου (Richter, σ. 12). Ἐπίσης, ταυτίστηκε, τελείως πρόσφατα, κεφάλι τοῦ Πολυδεύκη, ποὺ ὑπάρχει στὸ Ἑθν. Μουσεῖο μὲ ἀρ. εὐρ. 5224, ὕψ. 0.285 μ. πλ. 0,168 μ. Εἶναι πολὺ κατεστραμμένο (εἰκ. 26). Εἶναι φανερό ὅτι ὅλο καὶ περισσότερα πορτραῖτα τοῦ Πολυδεύκη εὐρίσκονται στὸν ἐλληνικὸ χῶρο.

A. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ-ΣΤΑΥΡΙΔΗ

BEITRAG ZUR IKONOGRAPHIE DES POLYDEUKES

Drei Köpfe unter Inv. Nr. 739, 850 und 2144 die sich im Nationalmuseum befinden, können wegen verwandter Gesichtszüge an die Ikonographie des Polydeukes angeschlossen werden. Wei-

tere zwei Köpfe unter Inv. Nr. 4913, 5247, zeigen Ähnlichkeit mit Polydeukes, können aber nicht mit Sicherheit als Darstellungen des Polydeukes angesehen werden.

A. DATSULI - STAVRIDIS

